

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

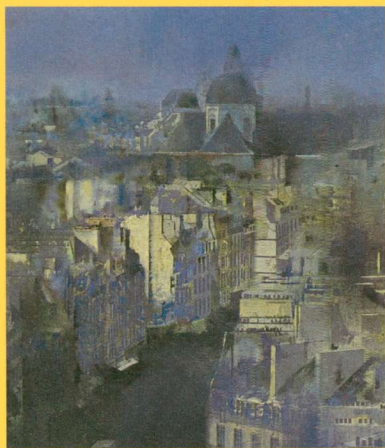
Τόμ. 32 (2008)

32

Δεκέμβριος
2008

ελληνική
ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

ελληνική
εταιρεία
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
θεμέλιο

Πουλιαντζάς και θεωρία του κράτους ~
Η δυναμική της ευρωπαϊκής σοσιαλδημο-
κρατίας ~ Ποια Ευρώπη θέλουν οι έλλη-
νες βουλευτές;

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Γραμματεία Σύνταξης Περικλής Βαλλιάνος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Νίκος Μαραντζίδης (Πανεπιστήμιο Μακεδονίας), Γεράσιμος Μοσχονάς (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Ηλίας Νικολακόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Γιώργος Παγουλάτος (Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών), Σεραφεΐμ Σεφεριάδης (Πάντειο Πανεπιστήμιο), Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος (Πανεπιστήμιο Αθηνών), Αστέρης Χουλιάρας (Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο)

Συντονισμός έκδοσης Γρηγόρης Μολύβας - Αστέρης Χουλιάρας

Επιστημονική Επιτροπή Μανόλης Αγγελίδης, Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Γιάννης Βούλγαρης, Παναγιώτης Γετίμης, Διονύσης Γράβαρης, Νίκος Δεμερτζής, Γιώργος Δερτιλής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Πάνος Καζάκος, Ηλίας Κατσούλης, Πασχάλης Κιτρομυλίδης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Δημήτρης Κυριτάς, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίποβατς, Λίνα Λούβη, Χρήστος Λυριντζής, Δήμητρα Μαδιάνου, Αντώνης Μακρυδημήτρης, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Α.-Ι. Δ. Μεταξάς, Νίκος Μουζέλης, Ηλίας Νικολακόπουλος, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Άλκης Ρήγος, Χρήστος Ροζάκης, Παύλος Σούρλας, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης, Κώστας Σταμάτης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Λουκάς Τσοούκαλης, Κώστας Υφαντής, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμης, Θόδωρος Χατζηπαντελής

Διεύθυνση Σύνταξης Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Ομήρου 19, 10672 Αθήνα, με ένδειξη: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, Τηλ.-fax 210-3614298. e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Γραμματεία: Ελισάβετ Τσιδεμιάδου

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Τίνα Πλυτά — Εκτύπωση: «Μητρόπολις» — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος - Π. Ροδόπουλος — Πίνακας εξωφύλλου: Αλέξανδρος Βερούκας - με την ευγενική άδεια

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο — Τιμή τεύχους 10 Ευρώ — Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* συμμετέχει στο ηλεκτρονικό διαθεματικό δίκτυο Eurozine (<http://www.eurozine.com>)

eurozine

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κ. Τσουκαλάς	Με τη σκέψη στο έργο του Πουλαντζά. <i>Για την ανάγκη ανα- συγκρότησης μιας θεωρίας του καπιταλιστικού κράτους</i>	7
Δ. Α. Σωτηρόπουλος - Σπ. Νέζη - Π. Τόκα	Ποια Ευρώπη θέλουν οι έλλη- νες βουλευτές;	25
Β. Σπυροπούλου	Η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία σε κρίση; <i>Η εξέλιξη των εκλογικών μεγεθών (1950-2007)</i>	42
Μ. Ψημίτης	Μη κυβερνητικές οργανώσεις και κοινωνικά κινήματα βάσης: Θεσμικοί και συγκρουσιακοί προσανατολισμοί	64
Κ. Ροζάκου	«Κοινωνικότητα» και «κοινωνία αλληλεγγύης» στην περίπτωση ενός εθελοντικού σωματίου	95
Ρ. Αλβανός	Μετεμφυλιακές πολιτικές συμπεριφορές και εθνοτική ταυτότητα στον Νομό Καστοριάς	121
ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ		
Α. Μακρυδημήτρης	Τύποι ηγεσίας στον <i>Πολιτικό</i> του Πλάτωνος	155
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ		
Α. Χουλιάρας	Richard Gunther - P. Nikiforos Diamandouros - Dimitri A. Sotiropoulos (επιμ.), <i>Democracy and the State in Southern Europe</i>	177
Παρουσίαση <i>Διδακτορικών Διατριβών</i>		182

Κυκλοφορεί

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΗΜΕΡΑ

Ο ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ
ΚΑΙ Η ΕΠΙΚΑΙΡΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΤΟΥ

Ε Π Ι Μ Ε Λ Ε Ι Α
Λ Α Κ Η Σ Ρ Η Γ Ο Σ
Κ Ω Ν Σ Τ Α Ν Τ Ι Ν Ο Σ Τ Σ Ο Υ Κ Α Λ Α Σ

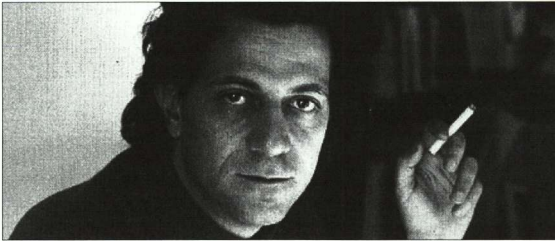
ΘΕΜΕΛΙΟ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΝΙΚΟΣ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ
1936-1979

Το 2009 συμπληρώνονται 30 χρόνια από τον τραγικό θάνατο του μεγάλου Έλληνα μαρξιστή Νίκου Πουλαντζά.

Η Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης αναγνωρίζοντας τη θεωρητική του προσφορά, τους αγώνες του για τη Δημοκρατία και την επικαιρότητα του έργου του, τιμά τη μνήμη του δέκα χρόνια μετά από το μεγάλο συνέδριο της ΕΕΠΕ και του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημοσίας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών με τίτλο «Η Πολιτική σήμερα. Ο Νίκος Πουλαντζάς και η επικαιρότητα του έργου του» (απ' όπου και ο ομώνυμος τόμος που επιμελήθηκαν ο Άλκης Ρήγος και ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς και εκδόθηκε το 2000 από τις εκδόσεις Θεμέλιο).

ΜΕ ΤΗ ΣΚΕΨΗ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΠΟΥΛΑΝΤΖΑ.
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΝΑΓΚΗ ΑΝΑΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗΣ ΜΙΑΣ ΘΕΩΡΙΑΣ
ΤΟΥ ΚΑΠΙΤΑΛΙΣΤΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ*

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς**

Ο Πουλαντζάς δεν είναι ο καθαρός θεωρητικός αποκομμένος από την καθημερινή πολιτική, ο δογματικός μελετητής δήθεν αδήριτων ιστορικών νόμων ή ο προσαρμοστικός πολιτικός αναλυτής. Αντιδρώντας σε διαδοσμένες εργαλειακές αντιλήψεις της εποχής του, επεξεργάστηκε την ιδέα της σχετικής αυτονομίας του αστικού κράτους, του οποίου η σχέση με τις εκάστοτε κοινωνικές δομές δεν είναι παγιωμένη και εκ των προτέρων δεδομένη. Το κράτος συνιστά σύστημα κινούμενων σχέσεων στο επίκεντρο της κοινωνικής εξουσίας και των κοινωνικών μεταβολών. Αποτόντας φόρο τιμής στη μνήμη του Πουλαντζά, το άρθρο καταδεικνύει την επικαιρότητα της θεωρίας του για μια εκ νέου ανάλυση του ρόλου και των μορφών της πολιτικής εξουσίας στο πλαίσιο και τα δεδομένα της οικονομικής παγκοσμιοποίησης.

1

Οι συζητήσεις πάνω σε πολιτικές ιδέες, συχνά εμπλέκονται σε μια κρυμμένη αμφισημία: το ζήτημα της ιστορικής βαρύτητας αυτών των ιδεών τείνει να συνδέεται με το ζήτημα της επικαιρότητάς τους. Όμως, όποια μέθοδο ή προσέγγιση και αν υιοθετήσει κανείς, τα ζητήματα που αφορούν την πιθανή ερ-

* Το κείμενο αυτό στηρίζεται σε εισήγηση σε ημερίδα που οργανώθηκε τον Σεπτέμβριο του 2008 στο University of Manchester με ευκαιρία τη συμπλήρωση 40 ετών από τη δημοσίευση του πρώτου σημαντικού έργου του Νίκου Πουλαντζά, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*. Θυμίζω πως το βιβλίο αυτό μεταφράστηκε στα ελληνικά από τον Κώστα Φιλίνη και δημοσιεύτηκε από τις εκδόσεις «Θεμέλιο» το 1975. Θέλω να ευχαριστήσω θερμότητα τον Άκη Μπράτον, τον Bob Jessop και τη Mabel Thwaites Rey για τις παρατηρήσεις τους, τον Τάκη Καφετζή που συνέβαλε αποφασιστικά στην αποκρυστάλλωση των συλλογισμών και τον Παναγή Παναγιωτόπουλο που ανέλαβε τη μετάφραση.

** Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς είναι Ομότιμος Καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών.

μηνεία και «πραγματική σημασία» των κειμένων ή την «πραγματική συνεισφορά» των συγγραφέων τους στην «ιστορία των ιδεών», είναι τελείως διαφορετικά από τα ζητήματα που αφορούν το πόσο καίρια είναι η σημερινή τους εμβέλεια. Και υπ' αυτή την έννοια, οι οπτικές εγκλωβίζονται σε αυτή την αφετηριακή αμφιλογία. Παρά, όμως, την προειδοποίηση του Χέγκελ ότι, «το μοναδικό συμπέρασμα που μπορεί να εξαχθεί από τη μελέτη της ιστορίας είναι πως δεν μπορεί να εξαχθεί κανένα συμπέρασμα από τη μελέτη της ιστορίας», πιστεύω πως δεν μπορούμε να αντιμετωπίσουμε την πορεία της πολιτικής σκέψης αλλιώς παρά υπό το πρίσμα των συγκαρινών μας πολιτικών αναζητήσεων και προβλημάτων.

Μελετώντας το έργο και τις ιδέες του Πουλαντζά, διαπιστώνουμε ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια υποδειγματική εκδοχή αυτής της αμφισημίας. Από τη μια, είναι *πολύ νωρίς* να ξαποστελνεται το έργο του σε μια αντικειμενικά «παρασκευασμένη» ιστορία των ιδεών. Από την άλλη όμως, σήμερα, είναι επίσης *πολύ αργά* να τον θεωρήσουμε ως έναν διανοούμενο που συμμετέχει άμεσα στη θεωρητική και πολιτική επικαιρότητα. Τουλάχιστον για εκείνους που ακόμη τον σκέφτονται σαν ένα παλλόμενο ζωντανό πρόσωπο, το αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ βιωμένου και ιστορικού χρόνου παραμένει αδυσώπητα ανοικτό. *Η μνήμη του Πουλαντζά είναι ζωντανή, όμως ο κόσμος που προσπάθησε ακούραστα να ερμηνεύσει και να αλλάξει, δεν υπάρχει πια.*

Ούτως ή άλλως, αυτό το αφετηριακό σχίσμα δημιουργεί σύγχυση. Στην περίπτωση όμως του Πουλαντζά είναι διπλά αποπροσανατολιστικό. Πράγματι, όλο το έργο του, όλη η σκέψη του και η πολιτική του στράτευση ήσαν πλήρως ενταγμένες στη μεταβαλλόμενη κοινωνική και πολιτική συγκυρία. Όχι μόνον κουβαλούσε την εποχή του, αλλά εμπνεόταν απ' αυτήν. Στα χνάρια του Μαρξ και του Λένιν, επιλέγει να είναι και στοχαστής και ακτιβιστής. Παρόλο που μερικές φορές τον είχαν κριτικάρει ως υπερβολικά θεωρητικό στις προσεγγίσεις του, δεν υπήρξε ποτέ ένας «καθαρός» και αφηρημένος θεωρητικός. Εστίαζε τις παρεμβάσεις του στις κοινωνικές δυνάμεις που κινούν την ιστορία, στη δυναμική της κοινωνικής πραγματικότητας με τις συχνά ειρωνικές της μεταστροφές, τροπισμούς και ανατροπές.

Από αυτή την άποψη, πιστεύω πως θα ήταν λάθος να τον θεωρούμε ως έναν αυθεντικό οπαδό της αλτουσεριανής σχολής. Πράγματι, ακόμη και στο πρώτο σημαντικό έργο του, *Πολιτική Εξουσία και Κοινωνικές Τάξεις*, παρά τις «αντι-ιστορικιστικές» του προτροπές και την υιοθέτηση της θεωρητικής γλώσσας που είχε εισαχθεί στη rue d'Ulm, ο Πουλαντζάς αντλούσε την έμπνευσή του και θεμελιώνει τους συλλογισμούς του πάνω σε συγκεκριμένα ι-

στορικά παραδείγματα. Επέμενε να πραγματεύεται όλα τα ιστορικά φαινόμενα μέσα στη δυναμική τους εκδίπλωση σε «*φάσεις*» και «*στάδια*». Και μάλιστα, αυτά τα στάδια δεν τα θεώρησε ποτέ ως προδιατεταγμένα από κάποια εγγενή και αναλλοίωτη ιστορική λογική. Δεν είναι τυχαίο ότι απέρριψε ρητά όλες τις εκδοχές της ενγκελσιανής «θεωρίας των σταδίων». Από τα πρώτα του βήματα, δείχνει να λειτουργεί με βάση την πεποίθηση ότι οι απρόβλεπτες – αλλά πάντοτε εξηγήσιμες – συγκυρίες και τυχαιότητες διαμορφώνουν σε μεγάλο βαθμό την πορεία των γεγονότων, ακόμη και σε πείσμα των μακρόχρονων και εκλογικεύσιμων δομικών τάσεων.

Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι θεωρητικές επεξεργασίες του Πουλαντζά είναι στενά συνδεδεμένες μια μία συνεχή, και μερικές φορές ψυχαναγκαστική, «περιодολόγηση». Η βαριά σκιά της «επικαιρότητας» είναι πάντοτε καθοριστική στη συλλογιστική του. Κι αν αυτό εξηγείται με τους όρους μιας «συγκυρίας» την οποία ορίζει σύμφωνα με την αλτουσεριανή παράδοση, αυτή η συγκυρία διαλύεται πάντοτε μέσα σε μια κινούμενη επικαιρότητα που αντιστέκεται σε οποιαδήποτε προκαθορισμένη εννοιολογία. Πράγματι, ο Πουλαντζάς δείχνει να οδηγείται από ένα σταθερό μέλημα: να «καθιλιώσει» αυτό που αναφέρει ως συγκεκριμένες ιστορικές ιδιαιτερότητες της εκάστοτε «*παρούσας φάσης*» των ασταθών και ρευστών κοινωνικών δομών και πρακτικών. Και είναι ακριβώς μέσα από αυτό το πρίσμα που προχώρησε τις διερευνήσεις του σε πολλά δημιουργικά πεδία, με επίκεντρο κυρίως αυτή την απολύτως πρωτότυπη θεωρία του για την ανάπτυξη του καπιταλιστικού κράτους – μια θεωρία την οποία κυριολεκτικά εφύρε εκ νέου μετά από μια μακρά περίοδο πλήρους εγκατάλειψής της.

Μέσα σε αυτό το γενικό πλαίσιο, ασχολήθηκε διαδοχικά με τις μεταβαλλόμενες μορφές των καθεστώτων έκτακτης ανάγκης, τις ιστορικές αιτίες της εμφάνισης, εδραίωσης και κατάρρευσής τους, με τις αλλαγές στις μορφές του πολιτικού αυταρχισμού και στις μορφές της ταξικής πάλης. Και το ίδιο ισχύει με την ανάλυσή του για τη στρατηγική συνάφεια του αγώνα για τον σοσιαλισμό με εκείνον για τη δημοκρατία.

Πράγματι, αν η ανάλυση των ορών μετάβασης στον σοσιαλισμό θεωρείται από τον Πουλαντζά ως μία άμεση προτεραιότητα, η ανάλυση αυτή δεν είναι δυνατόν να πραγματοποιηθεί αλλιώς παρά ως *συνδεδεμένη με το εκάστοτε πολιτικό και ιδεολογικό πλαίσιο*. Κίνητρό του δεν είναι τόσο το να αναδιατυπώσει αφηρημένα το σοσιαλιστικό ιδεώδες, όσο το να αντιμετωπίσει την απογοητευτική ιστορική εμπειρία μιας αποπροσανατολισμένης Αριστεράς. Και αν η Αριστερά στοχεύει στην αλλαγή των μορφών της κοινωνικής εξουσίας, το

ζήτημα του κράτους είναι προφανώς απaráκαμπτο. Με αυτήν την έννοια λοιπόν, το κράτος δεν μπορεί σε καμιά περίπτωση να θεωρηθεί ως ένα «πράγμα» για χρήση ή ακόμη για θεωρητικοποίηση. Για τον Πουλαντζά, το κράτος είναι ένα σύστημα κινούμενων σχέσεων που βρίσκεται στο επίκεντρο της κοινωνικής εξουσίας, άρα και οποιασδήποτε ριζικής κοινωνικής μεταβολής.

Αυτός είναι και ο λόγος που οι σοσιαλιστικές στρατηγικές πρέπει να επαναπροσδιοριστούν μέσα από μία σαφή και ρητή αντιδιαστολή και αντιπαράθεσή τους με όλα τα τότε κυρίαρχα μοντέλα σοσιαλιστικής στρατηγικής. Και για τον ίδιο λόγο πρέπει να απορριφθούν στο σύνολό τους και ο σοβιετικός αυταρχισμός και ο σοσιαλδημοκρατικός ρεφορμισμός που εις πείσμα του χάους που τους χωρίζει, φαίνονται εν τούτοις να έχουν κάτι το κοινό. Και οι δύο συμμερίζονται μια *εργαλειακή* αντίληψη για το κράτος, γεγονός που έχει σαν συνέπεια να υποτιμούν τις μεταβολές στις ιστορικές λειτουργίες του και τον ακατάλυτα κεντρικό ρόλο του στη διαμόρφωση της κινούμενης ιστορικής συγκυρίας. Έτσι, για τον Πουλαντζά, το αίτημα της κοινωνικής ανατροπής και μεταβολής δεν αντιμετωπίζεται ως ένα αφηρημένο ζήτημα, αλλά ως μια ανοιχτή, απρόβλεπτη και αβέβαιης έκβασης ιστορική διαδικασία. Η επανάσταση δεν ορίζεται ούτε ως τέλος μιας εποχής ούτε ως αρχή μιας άλλης, δεν είναι ούτε μια βολονταριστική τελική ανατροπή ούτε μια μοναδική στιγμή απόλυτης ρήξης με το παρελθόν. Είναι μια αέναη διαδικασία και μια στρατευμένη δέσμευση χωρίς προδιαγεγραμμένη απόληξη και τέλος. Η συμβολική εμμονή στην ιδέα της κατάληψης των χειμερινών ανακτόρων δεν είναι απλώς αλυσιτελής, αλλά και βαθύτατα αποπροσανατολιστική.

Από αυτή την άποψη, όταν ο Πουλαντζάς θα προσπαθήσει να ορίσει τους τρόπους με τους οποίους μπορεί να υπάρξει ένας «Τρίτος Δρόμος» για τον σοσιαλισμό, θα βρεθεί σε απόλυτη αντίθεση με όλους τους κυρίαρχους πολιτικούς λόγους. Η ταξική δράση και η πολιτική πράξη δεν αποτελούν ούτε τα μέσα για ένα (ιστορικό) τέλος, ούτε κάποιες απλές προσαρμογές τακτικού χαρακτήρα. Αντίθετα, είναι στενά συνδεδεμένες με τις ανυπέρβλητες αντιφάσεις που μέλει να συνοδεύουν κάθε ριζοσπαστικό εγχείρημα. Γι' αυτό και οι πολιτικές στρατηγικές *είναι υποχρεωμένες* να τις λαμβάνουν πλήρως υπόψη. Η κρατική μηχανή δεν μπορεί απλώς να εμβολιστεί, δεν μπορεί να καταληφθεί εφάπαξ ή να χρησιμοποιηθεί ως έχει μέσα στο πλαίσιο μιας νέας δομής εξουσίας. Ούτε όμως μπορεί να παρακαμφθεί και να αντικατασταθεί από κάτι άλλο. Όπως και ο Λένιν, ο Πουλαντζάς υπογραμμίζει την ανάγκη να προσδιοριστεί μια «διττή στρατηγική». Σε αντίθεση όμως με τον Λένιν, θεωρεί ότι αυτή η διττή στρατηγική δεν είναι απλώς ένα προσωρινό τακτικό «τέχνασμα»

για την εγκαθίδρυση και παγίωση της «τελικής» ταξικής εξουσίας του προλεταριάτου, αλλά ένα πάγιο και δομικό χαρακτηριστικό της ίδιας της επαναστατικής διαδικασίας. Και απ' αυτή την άποψη, ο δρόμος για τον σοσιαλισμό είναι στρωμένος με εγγενώς αντιφατικά στοιχεία που δεν είναι δυνατόν ούτε να ελεγχθούν ούτε όμως να προβλεφτούν εκ των προτέρων. Και αυτός είναι ο λόγος που η ταξική πάλη πρέπει να διεξάγεται την ίδια στιγμή και μέσα και έξω από το κράτος, που η δημοκρατία πρέπει να προσλάβει ταυτοχρόνως άμεσες και έμμεσες μορφές, που οι σοσιαλιστικές τομές είναι αμετάκλητες και συνάμα διαπραγματεύσιμες, που η ιστορία πρέπει να αντιμετωπιστεί ως αντιστρέψιμη και μαζί μη αντιστρέψιμη. Κανείς δεν μπορεί να επιχειρήσει να οικοδομήσει τον σοσιαλισμό χωρίς να διακινδυνεύσει οι αναπόφευκτες εντάσεις μεταξύ επιμέρους «διακυβευμάτων εξουσίας» να οδηγήσουν σε αντίθετα αποτελέσματα. Η επανάσταση είναι στοίχημα όχι μόνο σε ό,τι αφορά την επιτυχία της αλλά και ως προς το ενδεχόμενο των αθέλπτων παρενεργειών της. Το μείζον δίδαγμα των σταλινικών έκτροπων εντοπίζεται στο ότι σε κανέναν δεν μπορεί να επιτραπεί να πιστεύει πως είναι πιο πανούργος από την ιστορία.

Με αυτήν την έννοια, η στρατηγική για τον σοσιαλισμό δεν είναι απλώς ένα ανοιχτό στοίχημα τακτικής, αλλά ένα διαρκές εννοιολογικό/θεωρητικό και πρακτικό διακύβευμα. Εάν ο ρόλος του κράτους στη διαδικασία μετάβασης στον σοσιαλισμό παραμένει εγκλωβισμένος σε αβεβαιότητες και αντιφάσεις, αυτές θα πρέπει να έχουν εξεταστεί εκ των προτέρων με τη μεγαλύτερη δυνατή διαύγεια, αλλά και με την επίγνωση ότι η διαύγεια αυτή δεν είναι ποτέ δυνατόν να είναι πλήρης. Επειδή λοιπόν δεν υπάρχουν «λύσεις» μέσα από έτοιμες συνταγές, η πολιτική θεωρία είναι υποχρεωμένη να επεξεργάζεται το μη επεξεργάσιμο, να συστηματοποιεί το μη συστηματοποιήσιμο, να διανοείται το αδιανόητο και να απαντά στο μη απαντήσιμο. Αυτό είναι το δράμα αλλά και το μεγαλείο της.

Από την άποψη αυτή, η στάση του Πουλαντζά αποτελεί την επιτομή μιας σημαντικής ρήξης σε σχέση με τους περισσότερους από τους προκατόχους του. Μακάρια οχυρωμένοι πίσω από το αλάθητο της «καθαρής»-αφηρημένης θεωρίας τους ή πίσω από τη σοφία μιας εργαλειακής προσαρμοστικότητας στις «αντικειμενικές» απαιτήσεις της περιρρέουσας «πραγματικότητας», τόσο οι σκληρά αμετάπειστοι δογματικοί όσο και οι εφρουρασμένοι πραγματιστικοί οπορτουניστές εξαιρούσαν τον εαυτόν τους από τα επώδυνα και «πολυτελή» μελήματα του Πουλαντζά. Σε απόλυτη αντίθεση με αυτούς τους εύκολους δρόμους, θα βιώσει σταθερά την «έλξη» ή ίσως και τη «μαγεία» αυτής της ελλοχεύουσας «θεωρητικής αγωνίας» για την αποκατάσταση των

διαρρηχθέντων «διαλεκτικών δεσμών» μεταξύ θεωρίας και πράξης. Και είναι ακριβώς ως προς αυτή την άποψη που ο μαρξισμός του ήταν καθарός, απόφιος και ασυμβίβαστος.

Αν μη τι άλλο, λοιπόν, ό,τι όρισε ως «αριστερό ευρωκομμουνισμό», ήταν συνέπεια της δέσμευσής του στις αναπάνττες ειρωνείες του ιστορικού γίγνεσθαι. Το ανοικτό και επώδυνα αγνοημένο ζήτημα της δημοκρατικής μετάβασης στον σοσιαλισμό δεν είναι μια «κλειστή» ουτοπική κατασκευή, αλλά η μόνη εφικτή διαφυγή από το εντεινόμενο στρατηγικό και πολιτικό αδιέξοδο. Οι πολιτικοί σχεδιασμοί δεν εμφανίζονται ως εξιδανικευμένες αφαιρέσεις αλλά ως αναπόφευκτες ιστορικές μάχες με μονίμως ελλοχεύουσες αντιφάσεις. Αυτό ακριβώς είναι που οδήγησε τον Πουλαντζά στο να διαχωρίσει τη θέση του από ορισμένες εκδοχές του λενινισμού. Η σχέση μεταξύ «μέσων» και «σκοπών» και η σύνδεση μακροπρόθεσμης στρατηγικής και τακτικής δεν είναι ένα αφηρημένο-λογικό ζήτημα, αλλά ένα εκάστοτε συγκεκριμένο ιστορικό διακύβευμα. Δεν είναι τυχαίο που η περίφημη φράση του, «ο σοσιαλισμός ή θα είναι δημοκρατικός ή δεν θα υπάρξει», είναι μια ανοικτή, μη προδιαγεγραμμένη απόφαση. Γιατί δεν μπορούμε πραγματικά να γνωρίζουμε κάτω από ποιες συνθήκες και με ποια μορφή μπορεί να δει το φως της μέρας εκείνο που ο Ερνστ Μπλοχ ονόμασε «αυτό-που-δεν-υπάρχει-ακόμη».

2

Με βάση τα όσα αναπτύχθηκαν μέχρι εδώ, το να ξανασκεφτούμε με τους όρους του Πουλαντζά σημαίνει να ξανασκεφτούμε το σημερινό μας κόσμο. Τόσο μάλλον που είναι ένας νέος κόσμος ο οποίος σημαδεύεται από θεμελιώδεις ανατροπές και τομές σε όλα τα επίπεδα. Παραθέτω απλώς εδώ κάποια αναμφισβήτητα δεδομένα.

- Στη *διεθνή σκηνή*, η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου.
- Στο επίπεδο των *οικονομικών δομών* η έλευση της λεγόμενης παγκοσμιοποίησης και η εμφάνιση νέων μορφών κινητικότητας, συσσώρευσης και απο-εδαφικοποίησης του κεφαλαίου.
- Στο *ιδεολογικό επίπεδο*, ο θρίαμβος του νεο-φιλελευθερισμού που συνοδεύεται από εντεινόμενο ατομικισμό και προϊούσα αποπολιτικοποίηση.
- Στο *πολιτικό επίπεδο*, η φθορά των κομμουνιστικών κομμάτων, η παρακμή των εργατικών συνδικάτων, το τέλος του οργανωμένου συναινετικού κορ-

πορατισμού, ο ευνουχισμός της «υπαρκτής σοσιαλδημοκρατίας» και η συνακόλουθη σταθεροποίηση «δικομματικών συστημάτων» που επιλέγουν να υποκλίνονται από κοινού στους παγκοσμιοποιημένους κανόνες της αναπτυξιακής αποτελεσματικότητας και του παραγωγισμού.

- Στο *κοινωνικό επίπεδο*, τέλος, η σταδιακή έκλειψη της αυτονομίας των εθνικών αστικών τάξεων, η επεκτεινόμενη απορρύθμιση των εργασιακών σχέσεων, το τέλος των σταθερών και δια βίου μορφών εργασίας και η κυρίαρχση της μερικής, ευκαιριακής και εποχικής «απασχόλησης των απασχολήσιμων». Τα φαινόμενα αυτά δεν είναι παρά συμπτώματα της θεαματικής μετατόπισης στις ταξικές ισορροπίες εξουσίας, που έχει σαν αποτέλεσμα την αύξηση των οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων, την ακραία περιθωριοποίηση σημαντικών μερίδων του πληθυσμού και μια σταθερή αναδιανομή του πλούτου υπέρ του κεφαλαίου. Είναι γεγονός ότι τουλάχιστον στον λεγόμενο αναπτυγμένο κόσμο, το κοινωνικό και οικονομικό περιβάλλον των δεκαετιών του 1960 και του 1970 δεν υπάρχει πια.

Δεν υπάρχουν πια πειράματα σαν εκείνα του Αλιέντε, δεν υπάρχουν Λαϊκά Μέτωπα, δεν υπάρχουν μιτερανικά «Κοινά Προγράμματα», ριζοσπαστικά προτάγματα, ουτοπικές προβολές. Και η υπόθεση του ευρωκομμουνισμού φαντάζει σήμερα τόσο απόμακρη και απαρχαιωμένη όσο και ο αναρχοσυνδικαλισμός. Είναι θλιβερό ότι το ζήτημα μιας πιθανής μετάβασης στον σοσιαλισμό δεν υπάρχει καν στη στρατηγική ατζέντα της Αριστεράς. Και ενώ οι σταλινικές επιλογές βυθίστηκαν στην ιστορική λήθη, η σοσιαλδημοκρατία δεν «εξημερώθηκε» απλώς, αλλά μεταμορφώθηκε σε έναν πεπεισμένο (άρα και πειστικό) σύμμαχο του άγριου και ανεξέλεγκτου αγοραίου καπιταλισμού. Όσο για τα κατάλοιπα του ευρωκομμουνισμού, αυτά εκφυλίστηκαν σε ένα κράμα ευρωσκεπτικισμού, ευρωπαϊσμού και ευρωπροσορμοστικότητας.

3

Παρόλα αυτά, κάποια από τα κείρια προβλήματα του σημερινού κόσμου μοιάζουν ίδια με εκείνα που αντιμετώπισε ο Πουλαντζάς, με σημαντικότερο ανάμεσά τους το ζήτημα του *καπιταλιστικού κράτους* που, για μία ακόμη φορά, φαίνεται να έχει εξαφανιστεί από την ατζέντα. Και το ζήτημα αυτό είναι σημαντικό διότι, παρά τα φαινόμενα, ακόμη κι αν η παγκοσμιοποίηση, η ιδιωτικοποίηση και ο νεο-φιλελευθερισμός έχουν οδηγήσει σε αυτό που συχνά αναφέρεται ως «έκλειψη» του εθνικού κράτους, ο ρόλος της πολιτικής ε-

ξουσίας που ενσωματώνεται στα κράτη εξακολουθεί να είναι αποφασιστικός. Θα πρέπει επομένως να ξαναέρθει άμεσα στο προσκήνιο η ανάλυση του καπιταλιστικού κράτους. Το έκανε μια φορά ο Πουλαντζάς. Θα πρέπει να ξαναγίνει.

Αυτή η δέσμευση, βέβαια, είναι περίπλοκη: αν η τρέχουσα επικαιρότητα πρέπει να εξεταστεί στη συγκεκριμένη ιδιαιτερότητά της, τότε και η ανάλυση του Πουλαντζά πρέπει να συμπληρωθεί με νέα στοιχεία και να εμπλουτιστεί με νέες παραμέτρους. Διότι, ναί, μεν θα ήταν λαθεμένο και παραπλανητικό να παραβλέψουμε και να υποτιμήσουμε τις παγιωμένες λειτουργίες των κρατικών μηχανισμών, όμως θα ήταν και βαθιά αποπροσανατολιστικό επίσης να τις προσεγγίσουμε με έναν δι-ιστορικό ιδεαλιστικό τρόπο ή πολύ περισσότερο, επί του προκειμένου, με αναλυτικά σχήματα τα οποία αφορούν καταστάσεις οι οποίες έχουν αλλάξει ριζικά. Αν το κράτος, σύμφωνα με τον Πουλαντζά, συνίσταται σε μια *«συμπύκνωση των μεταβαλλόμενων σχέσεων εξουσίας»*, τότε αποτελεί εξ ορισμού μια δυναμική ιστορική δομή που δεν μπορεί παρά να κατοπτρίζει πάντα τις *τρέχουσες* μορφές και πρακτικές των *πραγματικών* ταξικών ανταγωνισμών και τις εξελισσόμενες πολιτικές-ιδεολογικές ισορροπίες. Και αυτό συνεπάγεται ότι με την ίδια ακριβώς έννοια που δεν μπορεί να υπάρχει καμία δι-ιστορική θεωρία του κράτους εν γένει, *δεν μπορεί να υπάρχει επίσης μια δι-ιστορική θεωρία του καπιταλιστικού κράτους εν γένει*, παρά μόνον υπό μία απολύτως φορμαλιστική μορφή.

Έτσι, ο Πουλαντζάς δείχνει να έχει προχωρήσει σε μια αρχετυπική σύνθεση του «ιστορικισμού» και του «θεωρητικισμού». Συμφιλιώνοντας το άκαμπτο πλαίσιο ενός προϋπάρχοντος και δεδομένου εννοιολογικού ντετερμινισμού και τη μη προβλέπιμη δυναμική της εκάστοτε συγκεκριμένης ιστορικής συγκυρίας, απορρίπτει όλες τις γενικευτικές αναγωγιστικές ερμηνείες του κράτους —όπως, για παράδειγμα, αυτή που περικλείεται στην «pass-partout» έννοια του «κρατικομονοπωλιακού καπιταλισμού» η οποία υπήρξε κυρίαρχη στη μαρξιστική ορθοδοξία των δεκαετιών του 1960 και του 1970. Η ανάπτυξη του κράτους, οι μεταβαλλόμενες μορφές της παρέμβασής του, η ιστορική σημασία της δημοκρατίας —όχι απλώς ως μια αφηρημένη εγγύηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αλλά και ως χαρακτηριστική μορφή του πολιτικού—, συνδέονται στενά με τη συνολική εξέλιξη των μεταβαλλόμενων συστημικών ισορροπιών. Και υπ' αυτή την έννοια, οι μορφές των κρατών και των «καθεστώτων», οι δομές και οι λειτουργίες τους, το αντικείμενο και η φύση των αρμοδιοτήτων και προτεραιοτήτων του κράτους και ο προσίδιος ρόλος των μηχανισμών του καθώς και οι ταξικές αντιφάσεις και ανταγωνι-

ομοί που ενσωματώνονται στο σύστημα του κράτους, είναι όλα ιστορικά φαινόμενα που θα πρέπει να συσχετιστούν με τη συνολική εξέλιξη των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων.

Και αυτό ισχύει ιδιαίτερα ως προς το περίφημο ζήτημα της «*σχετικής αυτονομίας του κράτους*» έναντι της οικονομικής ταξικής εξουσίας. Διότι, πράγματι, η αυτονομία *πρέπει* να θεωρηθεί ως «*σχετική*», *επειδή ακριβώς οι μορφές της δεν μπορεί παρά να εξελίσσονται ιστορικά*. Η αυτονομία δεν είναι ούτε ποσότητα ούτε ποιότητα ούτε αφορά στον «βαθμό» αλληλοδιείσδυσης μεταξύ δεδομένων και εγγενώς χωρισμένων και υποστασιοποιημένων «οντοτήτων». Γι' αυτό και δεν μπορεί να περιγραφεί και να «μετρηθεί» αλλιώς παρά μόνο σε αναφορά προς το μεταβαλλόμενο ιστορικό της πλαίσιο. Έτσι, οι χρόνοι και οι τρόποι της σχετικής αυτονομίας του κράτους πρέπει να θεωρηθούν ως εξελισσόμενοι σε συνάρτηση με τη θεμελιακή *ιστορικότητα των σχέσεων μεταξύ ενός φετιχοποιημένου δημοκρατικού κράτους και μιας εξ ίσου φετιχοποιημένης φιλελεύθερης κοινωνίας*, όπως αυτά τα δύο εμφανίστηκαν και αποκρυσταλλώθηκαν στη φιλελεύθερη ιδεολογία και τις θεομικές της πρόνοιες. Το θεμελιακό φιλελεύθερο αξίωμα του διαχωρισμού κράτους και κοινωνίας, πολιτικής και οικονομίας, δημόσιου και ιδιωτικού χώρου, προβάλλεται ως μια πάγια και αναπόδραστη θεομική πραγματικότητα. Δεν είναι όμως παρά για μια ιστορικά προσδιορισμένη «πλασματική κατασκευή» που καλείται να λειτουργήσει μέσα σε ένα πεδίο μεταβαλλόμενων σχέσεων και συσχετισμών εξουσίας.

Κάτω από αυτό το πρίσμα, οι σχέσεις μεταξύ κράτους και κοινωνίας δεν μπορεί να θεωρηθούν ως σταθερές, διαρκείς ή εκ προοιμίου δεδομένες. Εξελίσσονται πάντοτε σε συνάρτηση με τη μεταβαλλόμενη *συγκυρία*, σε ανταπόκριση προς τις βασικές ανάγκες αναπαραγωγής του συστήματος των καπιταλιστικών σχέσεων. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, ο προσδιορισμός και η ανάλυση των μορφών αυτής της σχετικής αυτονομίας *δεν είναι ένα εμπειρικό ζήτημα που θα εξεταστεί ως ένα «πράγμα», ή ως ένα γεγονός «καθ' εαυτό*», όπως φαίνεται να πίστευε ο Μίλλιμπαντ. Όπως η «κοινωνία», έτσι και το κράτος *δεν μπορεί να νοηθεί «ως τέτοιο» ή ως ένα «an sich*». Το κράτος μπορεί να προσεγγιστεί μόνον ως μία «αντανάκλαση» βαθιά ριζωμένων κοινωνικών μορφών, που εμφανίζονται στο ευρύτερο πλαίσιο της ανάπτυξης του συστήματος ταξικής κυριαρχίας εννοούμενου ως όλου. Και έτσι ακριβώς μπορεί να αιτιολογηθεί γιατί *κάθε καπιταλιστικός κοινωνικός σχηματισμός παράγει τη δική του ιδιαίτερη μορφή σχετικής αυτονομίας για τους δικούς του προσίδιους λόγους*.

Έχει επομένως καίρια σημασία να διερευνήσουμε τις εσωτερικές συσχετίσεις μεταξύ των διαφόρων επιπέδων της κοινωνικής δυναμικής. Τα στάδια και οι φάσεις στην ανάπτυξη των μορφών της καπιταλιστικής συσσώρευσης, στην ανάπτυξη του καπιταλιστικού κράτους και στους τρόπους με τους οποίους το (σχετικά αυτόνομο) κράτος συμβάλλει στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής, πρέπει να θεωρηθούν ως συστατικά μέρη της ίδιας ιστορικής διαδικασίας. Γι' αυτό και η «αυτονομία» πρέπει να εννοηθεί μέσα σε μια διάσταση «αμοιβαιότητας» ανάμεσα στις κινούμενες ιστορικές συνιστώσες της. Αν υπάρχει για να υπηρετείται καλύτερα η συνολική αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων, τότε είναι εύλογο να υποθεθεί ότι οι μεταβαλλόμενες μορφές και διαδικασίες της κοινωνικής αναπαραγωγής αντιστοιχίζονται προς τις μεταβαλλόμενες λειτουργίες της σχετικής αυτονομίας.

Από την άποψη αυτή, πιστεύω ακράδαντα ότι, προσεγγίζοντας αυτά τα ζητήματα, οι συνεισοφορές του Πουλαντζά εξακολουθούν να έχουν ανεκτίμητη αξία. Θα πρέπει να υπενθυμιστεί ότι, απαντώντας στη ρητορική και άνευ ουσιαστικού νοήματος ερώτηση του Μίλλιμπαντ: «πόσο σχετική είναι η σχετική αυτονομία;», ο Πουλαντζάς επισημαίνει ότι *ο μόνος γενικός και δομικός χαρακτήρα περιορισμός* στη «σχετική αυτονομία» έγκειται στο συνολικό ρόλο του καπιταλιστικού κράτους να εγγυάται, να διαφυλάττει και να προωθεί τα μακροπρόθεσμα πολιτικά συμφέροντα της κυρίαρχης τάξης. Όμως ο Πουλαντζάς ως εκεί και μόνον ήταν προετοιμασμένος να πάει. Το να αναγνωρίζει την ύπαρξη και τη σημασία αυτού του περιορισμού στη «σχετική αυτονομία», δεν είναι παρά μια φορμαλιστική, αφηρημένη και εν πολλοίς ταυτολογική απόφαση: *οι ταξικές κοινωνίες γεννούν ταξική εξουσία*. Και η ταξική εξουσία ασκείται λυσιτελέστερα μέσα και δια της σχετικής αυτονομίας μιας «πολιτικής σφαίρας» που καλείται να λειτουργήσει με τους δικούς της ιδιόνομους εξωγοραίους κανονισμούς.

Μέσα σε αυτόν τον πολύ γενικό προσδιορισμένο περιορισμό, ο βαθμός, η έκταση και οι μεταβαλλόμενες μορφές της σχετικής αυτονομίας του κράτους, μπορεί να εξεταστούν μόνο στη βάση μιας συγκεκριμένης ιστορικής κατάστασης μέσα στη συγκεκριμένη συγκυρία των ταξικών ανταγωνισμών και συγκρούσεων. Και γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο *δεν μπορεί να υπάρξει καμία γενική και δι-ιστορική αφηρημένη θεωρία της σχετικής αυτονομίας*. Όπως όλα τα ιστορικά φαινόμενα, η συνάρθρωση μεταξύ κράτους και άρχουσας τάξης αναπτύσσεται σε συνάρτηση με τη συγκεκριμένη εξέλιξη και τις μεταβολές των κοινωνικών και ταξικών σχέσεων. Το ζήτημα των «κρατών έκτα-

κτης ανάγκης» όπως και εκείνο της «σχετικής αυτονομίας» πρέπει λοιπόν να εξεταστούν στη στενή τους σύνδεση με τον πρωταρχικό ρόλο των καπιταλιστικών κρατών στη διασφάλιση της αναπαραγωγής του συστήματος. Γι' αυτό και οι μορφές του κράτους, το ζεύγμα αυταρχισμού-δημοκρατίας και το ζήτημα της σχετικής αυτονομίας του καπιταλιστικού κράτους δεν μπορεί παρά να υπάγονται αναλυτικά στη συνολικότερη λειτουργία διασφάλισης της απρόσκοπτης καπιταλιστικής συσσώρευσης.

4

Θα προσπαθήσω, πολύ σύντομα και σχηματικά στα πλαίσια αυτού του άρθρου, να διασαφηνίσω όσα ανέπτυξα προηγουμένως, χρησιμοποιώντας δύο συγκεκριμένα παραδείγματα. Το πρώτο αφορά το ζήτημα των μεταβαλλόμενων σχέσεων μεταξύ κράτους και άρχουσας τάξης. Το δεύτερο έχει σχέση με τις αλλαγές στον ρόλο και τις λειτουργίες των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους. Πιστεύω απολύτως ότι οι επεξεργασίες του Πουλάντζα στην κατανόηση της εσωτερική λογικής αυτών των εξελίξεων είναι εξαιρετικά διαφωτιστικές. Και πιστεύω επίσης ότι τα δύο αυτά ζητήματα συνδέονται στενά μεταξύ τους.

Ξεκινώ από τις μεταβολές που παρατηρούνται σήμερα στις σχέσεις μεταξύ μιας ολοένα και περισσότερο απο-εδαφικοποιημένης κυρίαρχης αστικής τάξης και του εθνικού κράτους. Η αναπαραγωγή των ταξικών σχέσεων και της ταξικής εξουσίας φαίνεται πλέον να διασφαλίζεται, εν μέρει τουλάχιστον, ανεξάρτητα από τη θεσμοποιημένη αρμοδιότητα του εθνικού κράτους και έξω από την επικράτειά όπου ασκεί το μονοπώλιο της έννομης βίας. Έτσι, από τη μία πλευρά, «έξω-χώριες» επιχειρήσεις, με δραστηριότητες στη διακίνηση ναρκωτικών, την πορνεία, το παράνομο εμπόριο όπλων και άλλες απαγορευμένες ή υπόγειες μορφές κεφαλαιακής συσσώρευσης, συγκεντρώνουν ένα συνεχώς αυξανόμενο μερίδιο των παγκόσμιων καπιταλιστικών κερδών. Στη συνέχεια, τα κέρδη τους αυτά, αφού «ξεπλυθούν» και επανεπενδυθούν σε νόμιμες ή παράνομες επιχειρήσεις, δημιουργούν νέες μορφές συσσώρευσης κεφαλαίου. Τα κανονιστικά και θεσμικά όρια που χωρίζουν τις νόμιμες και τις παράνομες επιχειρηματικές μορφές και διαδικασίες γίνονται όλο και πιο δυσδιάκριτα. Από αυτή την άποψη, το πεδίο της καπιταλιστικής συσσώρευσης μοιάζει να «απο-θεσμοποιείται».

Από την άλλη πλευρά, η πρωτόφαντη κινητικότητα του χρηματιστηριακού

κεφαλαίου οδήγησε σε χαλάρωση των περισσότερων παραδοσιακών μορφών πολιτικού και κανονιστικού ελέγχου που ασκείται στα πλαίσια της επικρατειακής έννομης τάξης. Και αυτό δεν συναρτάται μόνον με το γεγονός ότι η άμεση διαθεσιμότητα υπερ-επικρατειακών φορολογικών παραδείσων σε συνδυασμό με την απειλή μεταφοράς των κεφαλαίων «αλλού» είχαν ως αποτέλεσμα τις περαιτέρω φορολογικές απαλλαγές ή ελαφρύνσεις. Ακόμη σημαντικότερη είναι η βαθμιαία ολίσθηση της γενικής πολιτικής και ιδεολογικής στάσης του κεφαλαίου σε ό,τι αφορά τις σχέσεις του με τα οργανωμένα και «σχετικά αυτόνομα» πολιτικά υποσυστήματα. Όλα πλέον συμβαίνουν ως εάν ακόμη και οι μερίδες της άρχουσας τάξης που παραμένουν εγκλωβισμένες στα παραδοσιακά όρια της κρατικής επικράτειας, τείνουν να υιοθετούν ανάλογες «εξωχώριες» στάσεις και πρακτικές. Θυμάται κανείς τον νόμο του Gresham: όπως ακριβώς το «κακό νόμισμα διώχνει το καλό», έτσι και το ακανονάρχητο και απο-εδαφικοποιημένο κεφάλαιο τείνει να «μολύνει» και να «ρυπαίνει» τις παραδοσιακές-θεσμοποιημένες πρακτικές του επι-χώριου κεφαλαίου.

Συνοπτικά μιλώντας, αυξανόμενες μερίδες του μεγάλου κεφαλαίου φαίνεται να εξαρτώνται ολοένα και λιγότερο από ειδικούς θεσμούς του κράτους που εγγυώνται και εξασφαλίζουν τις εξωτερικές συνθήκες στη διαδικασία της καπιταλιστικής συσσώρευσης. Όπως η ναυτιλία και παλιότερα η πειρατεία, έτσι και σήμερα τα χρηματιστηριακά και επιχειρηματικά σχήματα έχουν την ικανότητα να κινούνται ανεμπόδιστα και μεταξύ των κλειστών επικρατειών και στο *no man's land* που βρίσκεται με ασφάλεια πέρα από κάθε είδους θεσμικούς περιορισμούς. Δεν είναι καθόλου τυχαίο ότι ακόμη και το σύστημα απονομής δικαιοσύνης έχει εισέλθει σε φάση προϊούσας «ιδιωτικοποίησης» και «απο-εδαφικοποίησης»: ολοένα και περισσότερες νομικές διαφορές «διαιτητούνται» μέσα από μία προκαθορισμένη «εξω-επικρατειακή» συναινετική διαδικασία. Μέσα στο νέο αυτό πλαίσιο, ίσως να είμαστε μάρτυρες της εμφάνισης των πρώτων στοιχείων ενός μετα-κρατικού συστήματος δικαιοσύνης.

Βλέπουμε, έτσι, ολοένα και περισσότερες μερίδες του κεφαλαίου να μπορούν πλέον να «επιλέγουν» κανονιστικά συστήματα, τα οποία στο εξής υποτίθεται ότι θα σέβονται. Και αυτή η δυνατότητα «επιλογής» είναι ανάλογη με τη δύναμη εξουσίας που διαθέτει κάθε μία από τις μερίδες αυτές. Δεν είναι τυχαίο ότι, στις μικρές τουλάχιστον χώρες, το τίμημα για τη μη μεταφορά των καπιταλιστικών δραστηριοτήτων ξηλώνεται με την επιβολή από τους επιχειρηματίες αυθαίρετων και συχνά λεόντειων όρων στο κράτος. Και από αυτή την άποψη, ίσως να μπαίνουμε σε μια νέα φάση, όπου τουλάχιστον ένα

μέρος του μεγάλου κεφαλαίου θεωρεί πως μπορεί και «δικαιούται» να αναπαράγεται εν μέρει σε μια «οιονεί αυτόματη» βάση, στους κόλπους ενός πλήρως ανεξέλεγκτου και ακανονάρχητου περιβάλλοντος ελεύθερης αγοράς.

Από την άποψη αυτή, μία από τις πτυχές της συντελούμενης παγκοσμιοποίησης είναι η οργάνωση σε παγκόσμια κλίμακα της *έννομης πολιτικής τάξης* που είναι απαραίτητη για την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών ταξικών σχέσεων σε απο-επικρατειοποιημένη βάση. Στο εξής, η διατήρηση αυτής της νέας παγκόσμιας πολιτικής τάξης δεν εμφανίζεται μόνον ως αναγκαία αλλά και ως επαρκής συνθήκη για την καπιταλιστική συσσώρευση. Κι αυτός είναι ένας από τους λόγους που κάποια συγκεκριμένα κράτη δεν αισθάνονται υπεύθυνα μόνο για την τήρηση της εσωτερικής έννομης και πολιτικής τάξης τους, αλλά επωμίζονται και ευθύνες για την αέναη συμβολή τους στη διεθνή έννομη και πολιτική τάξη. Η βαθμιαία σύγκλιση των τρόπων και των αντικειμένων των κρατικών πολιτικών και παρεμβάσεων (κατασταλτικών, ιδεολογικών και ρυθμιστικών), αντανakλά την ενοποίηση του περιβάλλοντος της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Και από αυτή την άποψη, η δι-επικρατειακότητα μοιάζει να έχει «απελευθερώσει» την κυρίαρχη παγκοσμιοποιημένη μερίδα του κεφαλαίου από τους εθνικούς δεσμούς και ευθύνες της. Και μέσα στο νέο αυτό πλαίσιο, οι σχέσεις πολιτικής και οικονομικής εξουσίας τείνουν να οργανώνονται πάνω σε διαφορετικά πρότυπα. Το μακροπρόθεσμο ταξικό συμφέρον της διεθνούς αστικής τάξης αποδοσμεύεται συνεχώς από τις επικρατειακές αλυσίδες. Με τη μερική εξαίρεση της υπερδύναμης (και των αναδυόμενων ανταγωνιστών της), καμία εθνική πολιτική οντότητα δεν μπορεί σήμερα να θεωρηθεί ως άμεσος και αποκλειστικός αντιπρόσωπος των συμφερόντων μιας επικρατειακά οριοθετημένης αστικής τάξης. Και αντιστρόφως, καμία εθνική αστική τάξη δεν μπορεί στο εξής, τουλάχιστον καταρχήν, να απολαμβάνει τα προνομιακά μέτρα και πολιτικές του εθνικού κράτους. Είμαστε πλέον σε μια νέα εποχή «ελεύθερου» και «έντιμου» ελεύθερου ανταγωνισμού οργανωμένου σε πλανητική κλίμακα. Και έτσι, υπό τις συνθήκες αυτές, ακόμη κι αν τα συμφέροντα των εθνικών ή «ενδογενών» μερίδων της αστικής τάξης (που αποτέλεσαν αντικείμενα συστηματικής διερεύνησης από τον Πουλαντζά) μπορεί να εμφανίζονται ως ευθέως αντιτιθέμενα προς αυτόν τον πλανητικό ανταγωνισμό, η επιρροή που έχουν τέτοιου είδους αντιθέσεις στα τεκταινόμενα φαίνεται να έχει ολοένα και λιγότερη πολιτική εμβέλεια.

Σε αυτές τις συνθήκες, γίνεται πλέον προφανές ότι τα περισσότερα κράτη, κάτω από τη συντονισμένη ενορχήστρωση του Διεθνούς Νομισματικού Τα-

μείου, της Παγκόσμιας Τράπεζας και του Διεθνούς Οργανισμού Εμπορίου, είναι –ή τουλάχιστον *διατείνονται* ότι είναι– κατά κυριολεξία υποχρεωμένα να υποκύψουν στην τάξη πραγμάτων του νεοφιλελευθερισμού. Και αυτός είναι ο λόγος που συρρικνώνονται ολοένα και περισσότερο τα περιθώρια εναλλακτικών πολιτικών επιλογών στο νέο διεθνές καπιταλιστικό σύστημα. Στον βαθμό που οι περισσότερες μορφές θεσμικής προστασίας της εθνικής αγοράς –άρα και της εθνικής αστικής τάξης– έχουν καταλυθεί, οι σχέσεις μεταξύ ενδογενών μερίδων της κυρίαρχης τάξης και εθνικού κράτους δεν μπορεί παρά να οργανωθούν σε νέες βάσεις. Το «τέλος του προστατευτισμού» δεν εμφανίζεται πια ως αναστρέψιμη πολιτική επιλογή συγκυριακού χαρακτήρα: προβάλλεται ως απλή παρενέργεια της νέας έλλογης αγοραίας οίκου-μενης. Και ισοδυναμεί με τον βαθμιαίο «δομικό» πολιτικό ευνουχιισμό τόσο των εθνικών όσο και των ενδογενών μερίδων της αστικής τάξης.

Από αυτή την άποψη, παρά το ότι οι επικρατειακά συγκροτημένες εθνικές κοινωνίες εξακολουθούν να εξασφαλίζουν ένα πρωτογενές και αναντικατάστατο «πεδίο» παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών και πραγματοποίησης του καπιταλιστικού κέρδους, η οργάνωση της παραγωγής βασίζεται σε σχεδόν απόλυτα ομοιόμορφες, δι-επικρατειακές και ολοένα και πιο ακανονάρχτες αρχές. Ο πάνδημος θρίαμβος του φιλελευθερισμού απέληξε σε μια νέα, αξιωματικά και πάλι διατυπωμένη, υπόθεση εργασίας: *τα μακροπρόθεσμα γενικά συμφέροντα της διεθνούς αστικής τάξης μπορεί να διασφαλιστούν και να αναπαράχθούν μέσα από μία παγκοσμιοποιημένη απορρύθμιση της αγοράς.*

Δεν είναι όμως μόνον αυτό. Η νέα αναπτυξιακή φιλελεύθερη συναίνεση σήμανε το τέλος της παραδοσιακής δημόσιας ενασχόλησης για τη διασφάλιση αυτού που σταθερά ονοματιζόταν *εθνική κοινωνική συνοχή*: σήμανε το τέλος της εποχής που οι συνεχείς ρητορικές αλλά και θεσμικές παρεμβάσεις του κράτους υπέρ των μη ευνοημένων, των φτωχών και των αβοήθητων μπορούσαν ακόμη να θεωρούνται ως προϋπόθεση για τη διαφύλαξη της εσωτερικής ειρήνης και τάξης. Από αυτή την άποψη, ακόμη κι αν οι διθυραμβικές εξάρσεις του νεοφιλελευθερισμού φαίνονται αδικαιολόγητες και ιστορικά έωλες, τείνει εν τούτοις να επικρατεί η πεποίθηση ότι οι τρέχουσες κοινωνικές αντιφάσεις ούτε απειλούν ούτε θα μπορούσαν να απειλήσουν το σύστημα με άμεσες εξεγέρσεις και εκρήξεις. Η κυρίαρχη άποψη συνοψίζεται στη βεβαιότητα ότι ο καπιταλισμός θα μπορεί εις το διηνεκές να οργανώνει και να αναδιοργανώνει τις εσωτερικές κοινωνικοπολιτικές ισορροπίες και τις οσονόηποτε επώδυνες κοινωνικές προσαρμογές πάνω στη βάση του πάνσοφου αοράτου χεριού της ελεύθερης αγοράς. Ακόμη και η τρέχουσα χρηματο-

πιστωτική κρίση δεν φαίνεται να έχει ανατρέψει την υφέρπουσα πίστη στην αγοραία ρύθμιση. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι νέες προοιωνιζόμενες μορφές ελέγχων που βλέπουν το φως της δημοσιότητας δεν αντιμετωπίζονται ως επάνοδος στην κρατική πρωτοβουλία και σε μια γενική πολιτική ρυθμιστική ευθύνη του κράτους η οποία θα υποκατασταθεί στην πρωτοκαθεδρία της ελεύθερης αγοράς, αλλά αρκούνται στη διαπίστωση μιας οικουμενικής ανάγκης να ληφθούν κάποια μέτρα με στόχο την τιθάσευση των εξόφθαλμα αλόγιστων «καταχρηστικών» της παρενεργειών. Δεν είναι τυχαίο ότι ως κύριος «υπεύθυνος» για τη σοβούσα κρίση δεν εμφανίζεται ο καπιταλισμός αλλά ο εσμός των golden boys που τον υπηρετεί.

5

Τελειώνω με κάποιες σκέψεις για τους λεγόμενους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους. Είναι γνωστό πως όλες οι λειτουργίες του κράτους, ρυθμιστικές, κατασταλτικές ή ιδεολογικές, ενσωματώνονται σε συγκροτημένους μηχανισμούς που εξασφαλίζουν τη συνέχεια και τη συνέπεια των κρατικών παρεμβάσεων. Ανάμεσα στις λειτουργίες αυτές, αποφασιστική είναι η σημασία των «ειδικευμένων» θεσμών και μηχανισμών που έχουν ως αντικείμενο τη νοηματική συγκρότηση των παραστάσεων, των ιδεών και των αξιακών στερεοτύπων που οριοθετούν την κοινωνική συνοχή. Η αναπαραγωγή της παραγωγικής διαδικασίας προϋποθέτει την αναπαραγωγή του κυρίαρχου συστήματος ιδεών. Και η λειτουργία αυτή αναλαμβάνεται από μια σειρά ειδικά σχεδιασμένων ιδεολογικών μηχανισμών που λειτουργούν υπό την άμεση ή έμμεση εποπτεία του καπιταλιστικού κράτους.

Στο πλαίσιο αυτό, κεντρικό ρόλο είχε ο *εκπαιδευτικός μηχανισμός*, άμεσα επιφορτισμένος με την υλοποίηση των υλικών και ιδεολογικών όρων του μετέπειτα καταμερισμού της εργασίας. Το εκπαιδευτικό σύστημα είναι ένας από τους ακρογωνιαίους λίθους για την αναπαραγωγή της κοινωνικής και ιδεολογικής συνοχής. Έτσι, από κοινού με άλλους ιδεολογικούς μηχανισμούς, όπως η οικογένεια, η εκπαίδευση συγκροτείται ως αναπόσπαστο μέρος του συνολικότερου θεσμικού δικτύου που διασφαλίζει την αναπαραγωγή των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής. Η αναγκαία συστηματική εγχάραξη τόσο των γενικών και αξιακών προτύπων όσο και των ταξικά και γνωσιακά διαφοροποιημένων δεξιοτήτων στις νέες γενεές συντελείται υπό την ευθύνη του κράτους.

Και σε αυτό όμως το πεδίο τα πράγματα φαίνεται να αλλάζουν πολύ γρήγορα. Ένα πρώτο στοιχείο είναι ότι για την αναπαραγωγή του παγκοσμιοποιημένου συστήματος δεν είναι απαραίτητο οι μέλλοντες εργαζόμενοι να ασπαστούν απόλυτα συγκεκριμένες ιδέες και αξίες που προσιδιάζουν σε επιμέρους εθνικές κοινωνίες διασφαλίζοντας την ιδεολογική συνοχή τους. Στα πλαίσια αυτού που αποκαλείται «πολυ-πολιτισμικότητα», ο κυρίαρχος ιδεολογικός ρόλος των εκπαιδευτικών συστημάτων μετατοπίζεται προς την κατεύθυνση της εγχάραξης ενός «αντικειμενοποιημένου», πραγματοποιημένου παγκόσμιου συστήματος που *δεν χρειάζεται να προσιδιάζει πλέον σε κάποια συγκεκριμένη κοινωνία*. Ολοένα και περισσότερο, η αναπαραγωγή του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας οργανώνεται και εκλογικεύεται στους κόλπους μιας παγκόσμιας αγοραίας κοινωνίας στο πλαίσιο της οποίας τα αξιακά μηνύματα φαίνεται να απαλλάσσονται από την παραδοσιακή «επικρατειακή» τους αναγωγή. Η λατρεία του εν γένει ατόμου, η φρετιχοποίηση της ελεύθερης επιχείρησης και της ελεύθερης αγοράς, η οικουμενικοποίηση των εξατομικευμένων προσδοκιών και η εσωτερίκευση των «αντικειμενικών» κανόνων του απεριόριστου ανταγωνισμού και της εργαλειακής ορθολογικότητας αποτελούν συγκροτητικά στοιχεία ενός απο-εδαφικοποιημένου πλέον συνόλου κυρίαρχων ιδεών. Με αυτήν την έννοια, ο ιδεολογικός ρόλος του εθνικού κράτους ως συμβολικού ακρογωνιαίου λίθου μιας ιδιαίτερης εθνικής και επικρατειακά καθορισμένης κοινωνικής συνοχής αποδυναμώνεται με γοργούς ρυθμούς.

Εκ παραλλήλου, δεν είναι βεβαία τυχαίο ότι τα εκπαιδευτικά συστήματα (σε συνδυασμό με την παραδοσιακή οικογένεια) έχουν πάψει να λειτουργούν ως οι κύριοι εξειδικευμένοι μηχανισμοί που είναι υπεύθυνοι για τη διαδικασία της ιδεολογικής αναπαραγωγής σε εθνική κλίμακα. Από τη στιγμή που υποχωρεί η ανάγκη της συγκροτημένης επικρατειακής συνοχής, το ζήτημα της ιδεολογικής αναπαραγωγής δεν χρειάζεται πια να υπακούει σε κεντρικούς σχεδιασμούς. Χαρακτηριστικά, σε αυξανόμενο βαθμό ο ρόλος αυτός μπορεί να αναλαμβάνεται πλέον λυσιτελώς και αζημίως από τους μηχανισμούς των ΜΜΕ. Η ευθύνη της διάδοσης και ενοποίησης κοινών εργαλειακών ιδεών, αξιών και προτύπων συμπεριφοράς σε πλανητική κλίμακα εμφανίζεται πλέον εντελώς απο-εδαφικοποιημένη. Αυτό που ο Ντεμπόρ όρισε ως μαζική κοινωνία του θεάματος ούτε έχει ούτε μπορεί να χρειάζεται σύνορα. Παγκοσμιοποιημένα στερεότυπα επίδοσης, αποτελεσματικότητας, ανταγωνιστικότητας, επιχειρησιακής καινοτομίας και επιτυχίας, απόλυτη ατομικιστική ηθική και λατρεία των προσωποποιημένων καθηκόντων και α-

νταμοιβών, προωθούνται μάλιστα λυσιτελέστερα μέσα από έμμεσους και αποκεντρωμένους διαύλους. Οι σύγχρονες νέες μορφές «καταναγκαστικής ανοχής» που περιγράφονταν από τον Μαρκούζε ευνοούνται και παγιώνονται μέσα από τον άμορφο πλουραλισμό των ιδεών, των αξιών και των κανόνων.

Από αυτή την άποψη, έχει ολοένα και μικρότερη σημασία το εάν το παγκόσμιο σύστημα των «Μέσων» ανήκει σε ιδιώτες και ελέγχεται από αυτούς. Ακόμα και εάν τα εθνικά κράτη δεν υποχρεώνονταν να εκχωρήσουν τις κατά παράδοση μονοπωλιακές «επικοινωνιακές» λειτουργίες τους στον ιδιωτικό τομέα, το γεγονός σήμερα είναι ότι ο πλουραλιστικός «εκδημοκρατισμός» των ροών της γνώσης, της πληροφορίας και των ιδεολογικών μηνυμάτων έχει πια ολοκληρωθεί. Από τη στιγμή που η δημόσια ευθύνη για την επιβολή συνεκτικών ιδεολογικών πλαισίων σε ευκρινώς και οριοθετημένες και χωρομετρημένες εθνικές-επικρατειακές κοινωνίες διαβρώνεται με γοργούς ρυθμούς, ολόκληρο το πλέγμα του ιδεολογικού προγραμματισμού μετατίθεται στους κόλπους μιας ελεύθερης αγοράς που κινείται πλέον σε υπερεπικρατειακά πλαίσια. Και έτσι, η θεμελιώδης λειτουργία της ιδεολογικής αναπαραγωγής τείνει να αποθεομοποιείται. Όπως λοιπόν ακριβώς συμβαίνει και με μια οικονομική εξουσία η οποία ανεξαρτητοποιείται ολοένα και περισσότερο από τις εντόπιες κανονιστικές της δεσμεύσεις, έτσι και η νέα «επικοινωνιακή εξουσία» τείνει να αποδεσμεύεται από την παραδοσιακή εντοπιότητα των αξιακών της προδιαγραφών και σκοπιμοτήτων. Η ενιαία ιδεολογία που παραγόταν και αναπαράγόταν υπό την κεντρική ευθύνη του κράτους, αντικαθίσταται από μια όχι λιγότερο ενιαία ιδεολογία, η οποία οργανώνεται στη βάση μιας νέας οικουμενικής πλουραλιστικής «πολιτικής ορθότητας» και μιας διάχυτης εργαλειακής αγοραίας σκοπιμότητας η οποία προωθείται και αναπαράγεται από τα ανεξέλεγκτα ΜΜΕ.

Συνοψίζω. Είναι σαφές ότι τόσο στο επίπεδο των οικονομικών ρυθμιστικών του λειτουργιών, όσο και στο επίπεδο των ιδεολογικών του ευθυνών, οι παρεμβατικές αρμοδιότητες αλλά και οι μορφές των σύγχρονων καπιταλιστικών κρατών βρίσκονται υπό συνεχή μετασχηματισμό. Αυτό όμως ούτε ανατρέπει ούτε αμβλύνει τη σημασία του ρόλου τους. Τα καπιταλιστικά κράτη εξακολουθούν να λειτουργούν ως επιτόπια συμπύκνωση των υπό συνεχή μετατόπιση σχέσεων εξουσίας οι οποίες όμως συγκροτούνται και αναπαράγονται σε παγκόσμια πλέον κλίμακα. Και γι' αυτό ακριβώς η εξέλιξη των εσωτερικών σχέσεων ανάμεσα στις ολοένα και πιο σύνθετες και διαφοροποιημένες ρυθμιστικές, ιδεολογικές και καταπιεστικές τους λειτουργίες είναι καίριας σημασίας. Και αν ακόμη οι καπιταλιστικές κοινωνικές σχέσεις φαίνεται να ε-

πιχειρούν να μεταμορφώσουν το κράτος σε ετερόνομο υποχείριο της ταξικής εξουσίας, οι σχέσεις αυτές είναι αδύνατον να αναπαραχθούν δίχως την άμεση ή έμμεση εγγύηση της εκβιασιμότητας τους. Η κοινωνική αναπαραγωγή δεν είναι ποτέ δυνατόν να είναι πλήρως «αυτόματη». Το κύριο λοιπόν πολιτικό ζήτημα που τίθεται σήμερα δεν στρέφεται γύρω από την απλή «διαπίστωση» της απόσχισης των λειτουργιών και αρμοδιοτήτων των εθνικών κρατών αλλά εντοπίζεται στην ανάγκη να αναλυθούν οι νέες μορφές των κρατικών λειτουργιών και ευθυνών στο πλαίσιο μιας εν συνεχή μετατοπίσει ευρισκόμενης «σχετικής αυτονομίας» τους σε σχέση με την απο-εδαφικοποιημένη οικονομική εξουσία. Από την άποψη αυτή βρισκόμαστε και πάλι στην αρχή. Και δεν μπορούμε να ελπίζουμε ότι θα προχωρήσουμε χωρίς μια θεωρία για το σημερινό καπιταλιστικό κράτος και τον ιδιαίτερο ρόλο που αναλαμβάνουν οι μηχανισμοί του –κατασταλτικοί, ιδεολογικοί και ρυθμιστικοί ή όλα αυτά μαζί. Και αυτός ακριβώς είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο το έργο του Πουλαντζά εξακολουθεί να αποτελεί αναντικατάστατη και αναγκαία αφετηρία. Η ανάλυση της «παρούσας φάσης» βρίσκεται πάντοτε μπροστά μας.

Μετάφραση: Παναγής Παναγιωτόπουλος

ΠΟΙΑ ΕΥΡΩΠΗ ΘΕΛΟΥΝ ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΒΟΥΛΕΥΤΕΣ;

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος - Σπυριδούλα Νέζη
Παναγιώτα Τόκα*

Ενώ η ευρωπαϊκή ενοποίηση θεωρείται κατεξοχήν εγχείρημα από το οποίο οι μάζες έχουν αποκλεισθεί ή απέχουν, οι απόψεις των πολιτικών ελίτ για την Ευρωπαϊκή Ένωση δεν έχουν μελετηθεί συστηματικά. Το άρθρο αυτό αποτελεί μέρος μιας συγκριτικής έρευνας των αντιλήψεων των πολιτικών ελίτ σε 18 χώρες-μέλη της Ένωσης κατά το 2007. Αναλύονται οι απαντήσεις δείγματος 90 ελλήνων βουλευτών ως προς τρία ερωτήματα: Πόσο εμπιστεύονται τους ευρωπαϊκούς θεσμούς και κατά πόσο θα ήθελαν την ενδυνάμωσή τους; Σε ποιο βαθμό επιθυμούν να προχωρήσει η ευρωπαϊκή ενοποίηση; Και κατά πόσο συμφωνούν με τη διαμόρφωση κοινών ευρωπαϊκών πολιτικών σε διάφορους τομείς πολιτικής; Η κατανομή των αντιλήψεων των βουλευτών ερμηνεύεται με βάση την κομματική τους ένταξη, την αυτοτοποθέτησή τους στον άξονα Αριστερά-Δεξιά και το βαθμό εμπιστοσύνης τους στα ευρωπαϊκά όργανα.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Έχει υποστηριχθεί από παλιά ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δεν θα μπορούσε να προχωρήσει, αν τυχόν –ήδη στην αρχή της οικοδόμησης των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων– δεν υπήρχαν σε κάθε κράτος-μέλος πολιτικές δυνάμεις έτοιμες να υποστηρίξουν το υπερεθνικό αυτό εγχείρημα.¹ Ωστόσο, όπως είναι γνωστό, σήμερα η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση έχει περάσει στα χέρια υπερε-

* Ο Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος είναι Επίκουρος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών. Η Σπυριδούλα Νέζη και η Παναγιώτα Τόκα είναι υποψήφιοι διδάκτορες Πολιτικής Επιστήμης στο ίδιο Τμήμα. Οι συγγραφείς θα ήθελαν να ευχαριστήσουν τους Τάκη Καφετζή, Ηλία Νικολακόπουλο, Μιχάλη Τσινιοιζέλη και Αστέρη Χουλιάρα για τις παρατηρήσεις τους καθώς και τη Μανίνα Κακεπάκη για την υποστήριξή της στη διάρκεια της έρευνας. Ο τίτλος αυτού του άρθρου αποτελεί παραλλαγή των τίτλων των βιβλίων *Ποια Ευρώπη θέλουμε*, επιμέλεια Ινώ Αφεντούλη, Ι. Σιδέρης, Αθήνα 1997, και *Λουκάς Τσούκαλης, Ποια Ευρώπη;*, Ποταμός, Αθήνα 2006.

1. Ernst Haas, *The Uniting of Europe*, Stanford University Press, Stanford 1958.

θνικών δομών και δρώντων. Τα κοινοτικά όργανα και οι επιλεγμένοι αξιωματούχοι της Ευρωπαϊκής Ένωσης [Ε.Ε.], για παράδειγμα οι Επίτροποι, καθώς και οι μόνιμοι ανώτεροι υπάλληλοι των κοινοτικών υπηρεσιών έχουν διαφοροποιημένους αλλά βαρύνοντες ρόλους σε πολλούς τομείς πολιτικής. Ταυτόχρονα, ορισμένες διαδικασίες διαμόρφωσης μέτρων πολιτικής που λαμβάνουν χώρα σε ευρωπαϊκό επίπεδο δεν είναι διαφανείς, αλλά περιορίζονται στο επίπεδο εξισορρόπησης των συμφερόντων των κρατών-μελών, των επί μέρους κοινοτικών οργάνων και υπηρεσιών καθώς και όσων συλλογικών συμφερόντων έχουν πρόσβαση σε αυτές. Φαίνεται ότι ο ρόλος των εγχώριων πολιτικών δυνάμεων (των εθνικών κομμάτων και των πολιτικών ελίτ) εξακολουθεί να είναι περιορισμένος, πράγμα που συνδέεται με τη συζήτηση για τη δημοκρατία στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Το «δημοκρατικό έλλειμμα» είναι ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα που αντιμετωπίζει η Ε.Ε. και αφορά, μεταξύ άλλων, το γεγονός ότι –με εξαίρεση το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο– τα μέλη των σημαντικότερων κοινοτικών οργάνων δεν εκλέγονται από τους ευρωπαίους πολίτες ούτε λογοδοτούν σε αυτούς. Αφορά επίσης τη μετατόπιση του κέντρου λήψης πολιτικών αποφάσεων από τα εθνικά κοινοβούλια των κρατών-μελών σε ένα κεντρικό σύστημα λήψης πολιτικών αποφάσεων. Στο ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα η ευρωπαϊκή Επιτροπή και οι υπόλοιποι θεσμοί, αποτελούν βασικά όργανα που λαμβάνουν αποφάσεις και λειτουργούν χωρίς να ελέγχονται από τα εθνικά κοινοβούλια. Η αναβάθμιση του ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου είναι μία από τις επικρατέστερες λύσεις που προτείνονται για να αντιμετωπιστεί αυτό το πρόβλημα.²

Σήμερα, είναι φανερό ότι οι εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και η λειτουργία του ίδιου του σώματος δεν αρκούν για να αμβλύνουν το δημοκρατικό έλλειμμα της Ε.Ε. που προκύπτει από το γεγονός ότι οι κρίσιμες αποφάσεις λαμβάνονται κυρίως μέσα από διαπραγματεύσεις μεταξύ των πολιτικών και γραφειοκρατικών ελίτ. Το έλλειμμα δημοκρατίας συνδέεται επίσης με την αναποτελεσματικότητα των θεσμών της Ε.Ε. (Κοινοβούλιο, Επιτροπή, Συμβούλιο Υπουργών) και επιδρά σημαντικά τόσο στον βαθμό νομιμοποίησής τους όσο και στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης.

2. Βλ. π.χ., Shirley Williams, «Sovereignty and Accountability» στο Robert O. Keohane - Stanley Hoffmann (επιμ.), *The New European Community*, Westview, Boulder, CO, 1991, και Simon Hix, «The End of Democracy in Europe? How the European Union (As Currently Designed) Restricts Political Competition», αδημοσίευτη ανακοίνωση στο συνέδριο «Democracy in Europe», Harvard University, Καίμπριτζ, Μασαχουσέτη 2003.

Είναι προφανές ότι χωρίς νέους τρόπους και διαύλους ευρύτερης πολιτικής συμμετοχής το ευρωπαϊκό εγχείρημα θα συνεχίσει να πάσχει από δημοκρατικό έλλειμμα. Ωστόσο, ο ρόλος των κοινοβουλευτικών ελίτ (μέλη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, καθώς και των εθνικών και περιφερειακών κοινοβουλίων) θα μπορούσε να είναι κομβικός για τη μερική έστω άμβλυση του ελλείμματος αυτού. Από τη θέση τους οι βουλευτές έχουν ρόλο αντιπροσωπευτικό και θα μπορούσαν να ασκούν έλεγχο στην εκτελεστική εξουσία σε περισσότερα από ένα επίπεδα. Δεδομένης μάλιστα της τάσης για απόδοση όλο και περισσότερων αρμοδιοτήτων του κεντρικού κράτους σε υπερεθνικά και υποεθνικά όργανα, οι ρόλος και οι στάσεις και αντιλήψεις των βουλευτών θα έπρεπε να λαμβάνονται υπόψη στον βαθμό που ο έλεγχος και η διαφάνεια της δράσης της εκτελεστικής εξουσίας αποτελεί ζητούμενο της σύγχρονης δημοκρατίας.

Από την άλλη μεριά, είναι κοινός τόπος ότι η ποιότητα της δημοκρατίας εξαρτάται όχι μόνο από την ποιότητα των δημοκρατικών θεσμών αλλά και από την ποιότητα των ελίτ που τους στελεχώνουν.³ Έως σήμερα έχει δοθεί έμφαση στο ποιο είναι το «προφίλ» των ευρωπαϊκών ελίτ και στις στάσεις και αντιλήψεις τους για την Ε.Ε.⁴ Δεν υπάρχουν όμως αρκετές έρευνες για το πώς βλέπουν την Ευρωπαϊκή Ένωση τα μέλη των εθνικών κοινοβουλίων. Αντίθετα, υπάρχουν μελέτες για τις στάσεις των πολιτικών κομμάτων απέναντι σε αυτήν.⁵ Ένα από τα χρήσιμα συμπεράσματα τέτοιων μελετών είναι ότι η θέση στον άξονα Αριστερά-Δεξιά επηρεάζει τις στάσεις και αντιλήψεις των πολιτικών κομμάτων για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, με την έννοια ότι –σε αντίθεση με το παρελθόν– η Κεντροαριστερά φαίνεται να έχει πιο φιλευρωπαϊκό «προφίλ», ενώ η Ακροδεξιά και η πέραν των σοσιαλιστών Αριστερά έ-

3. Βλ. γενικά για τις πολιτικές ελίτ, Geraint Parry, *Political Elites*, ECPR Press, Colchester 2005 (1η έκδ. 1969) και ειδικά για τις πολιτικές ελίτ στη Νότια Ευρώπη, Nancy Bermeo, «Ministerial Elites in Southern Europe: Continuities, Changes and Comparisons», στο Pedro Tavares de Almeida - Antonio Costa Pinto - Nancy Bermeo (επιμ.), *Who Governs Southern Europe? Regime Change and Ministerial Recruitment, 1850-2000*, Frank Cass, Λονδίνο 2003, σ. 205.

4. Βλ. π.χ. Richard S. Katz - Bernhard Wessels (επιμ.), *The European Parliament, the National Parliaments, and European Integration*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1999, και Hermann Schmitt - Jacques Thomassen (επιμ.), *Political Representation and Legitimacy in the European Union*, Oxford University Press, Οξφόρδη 1999.

5. Βλ. π.χ. Simon Hix - Christopher Lord, *Political Parties in the European Union*, Macmillan, Λονδίνο 1997, John Gaffney, *Political Parties and the European Union*, Routledge, Λονδίνο 1999, και Gary Marks - Marco Steenbergen (επιμ.), *European Integration and Political Conflict*, Cambridge University Press, Κάιμπριτζ 2004.

χουν αναπτύξει ιδιαίτερα αρνητικές στάσεις απέναντι στην Ε.Ε.⁶

Η έρευνα με πρωτογενή στοιχεία που παρουσιάζουμε εδώ χρησιμοποιεί αυτό το συμπέρασμα, καθώς η κομματική ένταξη και η πολιτική ιδεολογία των ερωτώμενων βουλευτών αποτελούν ερμηνευτικές μεταβλητές για τη στάση και τις αντιλήψεις τους για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Έτσι η έρευνά μας συνδέεται όχι μόνον με την ευρωπαϊκή συγκριτική έρευνα για τις ελίτ για την οποία θα γίνει λόγος στο κύριο μέρος αυτού του άρθρου, αλλά και με την παλαιότερη έρευνα των Heinrich Best και Maurizio Cotta. Οι δύο αναλυτές είχαν εστίασει στη δράση των ελίτ σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο, περιγράφοντας και ερμηνεύοντας από πού προέρχονται, πώς σκέφτονται και τι οραματίζονται οι ευρωπαϊκές ελίτ για το μέλλον της Ε.Ε.⁷

Σε ό,τι αφορά την Ελλάδα, υπάρχουν λίγες έρευνες για τις πολιτικές ελίτ, ενώ γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα γενικά για τις στάσεις και αντιλήψεις των βουλευτών και ειδικά για τις απόψεις τους για την Ευρωπαϊκή Ένωση.⁸ Προγενέστερη έρευνα έδειξε ότι οι έλληνες βουλευτές αντιλαμβάνονται την Ε.Ε. ως ένα όχημα για την οικονομική ανάπτυξη και δίνουν έμφαση στη διαδικαστική διάστασή της.⁹ Επιπλέον, με βάση μια άλλη συγκριτική έρευνα, προκύπτει ότι, αν και οι έλληνες πολιτικοί υπερηφανεύονται για το γεγονός ότι είναι Ευρωπαίοι, οι ίδιοι έχουν εργαλειολογική άποψη για τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, πολιτικές και διαδικασίες.¹⁰ Αυτό σημαίνει ότι οι πολιτικοί μας δίνουν έμφαση

6. Nicolo Conti, «Which Europe Do They Want? The EU in the View of Radical Parties», δημοσίευτη ανακοίνωση στο συνέδριο ECPR Joint Sessions, Rennes, Απρίλιος 2008.

7. Heinrich Best - Maurizio Cotta (επιμ.), *Parliamentary Representatives in Europe, 1848-2000, Legislative Recruitment and Careers in Eleven European Countries*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2000, καθώς και John Higley - Jan Pakulski, «The Quality of Elites and the Illusions of Ideology», δημοσίευτη ανακοίνωση στο συνέδριο ECPR General Conference, Πίζα, Σεπτέμβριος 2007.

8. Για τις πολιτικές ελίτ στην Ελλάδα, βλ. Keith Legg, *Politics in Greece*, Stanford University Press, Stanford 1969· Μανώλης Γ. Δρεττάκης, *Η ανατομία της Βουλής, 1974-1990*, Gutenberg, Αθήνα 1991· Kleomenis S. Koutsoukis, *Political Leadership in Modern Greece: Cabinet Elite Circulation and Systemic Change, 1946-1976*, Athena Publishing, Αθήνα 1982, και Dimitri A. Sotiropoulos - Dimitris Bourikos, «Ministerial Elites in Greece, 1843-2001: A Synthesis of Old Sources and New Data», *South European Society and Politics*, τόμ. 7, τχ. 2, 2002, σ. 153-204, καθώς και τις έρευνες των πολιτικών ελίτ που διεξήγαγε η εταιρεία V-PRC (π.χ. «Δεύτερη έρευνα ελληνικής πολιτικής ελίτ», Αθήνα, Νοέμβριος 2000).

9. Peter Esaiasson, «What Kind of Future? Why?», στο Richard S. Katz - Bernhard Wesels (επιμ.), *ό.π.*, σ. 151-173.

10. Angelika Scheuer, «A Political Community?», στο Hermann Schmitt - Jacques Thomassen (επιμ.), *ό.π.*, σ. 25-46.

στο πώς λαμβάνονται οι αποφάσεις σε ευρωπαϊκό επίπεδο, με βάση ποιους συσχετισμούς δυνάμεων και, κυρίως, στο πώς θα μπορούσε να ωφεληθεί η Ελλάδα από τις εξελίξεις στην Ε.Ε. ως προς τα ανοικτά εθνικά θέματα και τα οικονομικά οφέλη από τη συμμετοχή της χώρας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Με άλλα λόγια, ενδιαφέρονται για το τι μπορεί να κάνει η Ευρωπαϊκή Ένωση για την Ελλάδα παρά για το τι μπορεί να κάνει η Ελλάδα για την Ένωση.

Επίσης, με βάση την ίδια έρευνα που αναφέραμε παραπάνω, οι έλληνες βουλευτές όλων των κομμάτων κατανοούν τις εθνικές δημόσιες πολιτικές ως κάτι ιδιαίτερο που δεν επηρεάζεται από την Ε.Ε. Ταυτόχρονα, πολλές φορές, οι έλληνες πολιτικοί όσο και οι πολιτικοί άλλων χωρών αναφέρονται συχνά στις αντίστοιχες ευρωπαϊκές πολιτικές στο πλαίσιο αποφυγής του πολιτικού κόστους, το οποίο έχουν ορισμένες αποφάσεις κυρίως οικονομικού χαρακτήρα [“blame avoidance”]. Όπως είναι γνωστό, η σχετική ευθύνη επιρρίπτεται στις «Βρυξέλες». Παρόμοιες στρατηγικές αποφυγής ευθυνών σε συνδυασμό με μεγάλες ή μικρότερες δόσεις ευρωσκεπτικισμού συναντώνται σε πολλά ευρωπαϊκά κράτη.

Παρότι η έρευνά μας αφορά ειδικά τους βουλευτές, τα συμπεράσματά μας θα μπορούσαν να γενικευθούν στην ελληνική πολιτική ελίτ, καθώς στην Ελλάδα οι υπουργοί συνήθως δεν είναι εξωκοινοβουλευτικοί αλλά είναι μέλη της Βουλής των Ελλήνων, πράγμα που αντανακλάται και στο αποτέλεσμα της δειγματοληπτικής έρευνάς μας: μεταξύ των 90 βουλευτών του δείγματος, οι 32 έχουν διατελέσει υπουργοί ή υφυπουργοί.

Στο υπόλοιπο αυτού του άρθρου εξετάζουμε τις απόψεις της ελληνικής πολιτικής ελίτ για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, για δύο από τα πιο σημαντικά θεσμικά όργανα της Ε.Ε. –το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή– καθώς και για τρεις τομείς δημόσιας πολιτικής (φορολογία, εξωτερικές σχέσεις, κοινωνικές ασφαλίσεις).

2. ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ ΚΑΙ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η ανάλυση των δεδομένων μας πραγματοποιείται με βάση την κομματική ένταξη των ερωτώμενων βουλευτών, την αυτοτοποθέτησή τους στον άξονα «Αριστερά-Δεξιά» και τον βαθμό εμπιστοσύνης τους στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή και στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Αυτές είναι και οι ανεξάρτητες μεταβλητές της ανάλυσής μας (κόμμα και αυτοτοποθέτηση), ενώ οι εξαρτημένες μεταβλητές είναι (α) η εμπιστοσύνη που δείχνουν οι ερωτώμενοι προς τους

δύο αυτούς θεσμούς (β) η συμφωνία ή διαφωνία τους με την προοπτική ενδυνάμωσης των δύο οργάνων και γ) η συμφωνία ή διαφωνία τους με την προοπτική διαμόρφωσης άλλων κοινών ευρωπαϊκών πολιτικών (πέραν της κοινής αγροτικής πολιτικής ή της περιφερειακής πολιτικής της Ε.Ε.), όπως, π.χ., κοινής φορολογικής και κοινής εξωτερικής πολιτικής, καθώς και κοινής πολιτικής κοινωνικών ασφαλίσεων. Σημειώνεται ότι ο βαθμός εμπιστοσύνης χρησιμοποιείται και ως ανεξάρτητη μεταβλητή, καθώς υποθέτουμε ότι από αυτόν εξαρτάται η συμφωνία ή η διαφωνία των βουλευτών με τις δύο παραπάνω προοπτικές.

Ως προς τον βαθμό εμπιστοσύνης στα θεσμικά όργανα της Ε.Ε., υποστηρίζουμε πως δεδομένου ότι και οι ίδιοι οι έλληνες βουλευτές μετέχουν στην αντιπροσωπευτική λειτουργία, θα έχουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο παρά στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Παράλληλα, λαμβάνοντας υπόψη ότι τα κόμματα της Αριστεράς έχουν επικρίνει πολλές φορές τον ρόλο της Ε.Ε., υποθέτουμε ότι ο βαθμός εμπιστοσύνης των βουλευτών προς τα θεσμικά όργανά της θα συσχετίζεται αρνητικά με την ένταξη τους σε κόμματα που βρίσκονται στα αριστερά της Νέας Δημοκρατίας [Ν.Δ.]. Θα συσχετίζεται επίσης αρνητικά με την αυτοτοποθέτησή τους στα αριστερά του ιδεολογικού άξονα. Με άλλα λόγια, όσο πιο δεξιά τοποθετούνται οι έλληνες βουλευτές στον ιδεολογικό άξονα Δεξιά-Αριστερά, τόσο περισσότερο θα εμπιστεύονται τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε.

Για την ανάλυση των προαναφερθέντων ερωτημάτων χρησιμοποιούνται δεδομένα από το πρώτο «κύμα» της ευρωπαϊκής έρευνας με τίτλο «INTUNE: Integrated and United for an ever more closer Europe» που πραγματοποιήθηκε σε 18 χώρες και αφορά τις αντιλήψεις των πολιτικών, των επιχειρηματικών ελίτ και του γενικού πληθυσμού για την Ε.Ε. Εδώ παρουσιάζουμε μικρό μέρος από τα συμπεράσματα της έρευνας ειδικά για την ελληνική πολιτική ελίτ.

Στην προηγούμενη κοινοβουλευτική περίοδο (2004-2007) η Βουλή των Ελλήνων ήταν τετρακομματική (Ν.Δ., ΠΑΣΟΚ, Συνασπισμός και ΚΚΕ). Η δική μας έρευνα με ερωτηματολόγια πραγματοποιήθηκε από τον Φεβρουάριο έως τον Ιούνιο του 2007 και περιέλαβε προσωπικές συνεντεύξεις με 90 βουλευτές. Η δειγματοληψία έγινε με βάση το φύλο, την ηλικία, το πολιτικό κόμμα, το αξίωμα και τις θητείες των βουλευτών (Πίνακας 1). Συνολικά πραγματοποιήθηκαν συνεντεύξεις με 43 βουλευτές της Ν.Δ., 43 βουλευτές του ΠΑΣΟΚ, 3 βουλευτές του Συνασπισμού και 1 βουλευτή του ΚΚΕ.¹¹

11. Δεν μας παραχωρήθηκαν συνεντεύξεις με περισσότερους βουλευτές του Συνασπισμού

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 1, σε γενικές γραμμές και με εξαίρεση την κομματική ένταξη, οι ποσοτώσεις των επιμέρους κατηγοριών (πολιτικό κόμμα, φύλο, ηλικία, αριθμός κοινοβουλευτικών θητειών) στις οποίες κατανέμονται οι βουλευτές δεν διαφέρουν ιδιαίτερα ανάμεσα στο σύνολο των βουλευτών της περιόδου 2004-2007 και στο δείγμα μας του 2007. Έτσι το δείγμα μπορεί να θεωρηθεί μάλλον ικανοποιητικό, ιδιαίτερα αν λάβει κανείς υπόψη του τις ιδιαίτερα πολλές δυσκολίες της δειγματοληψίας και της διεξαγωγής συνεντεύξεων, οι οποίες είναι οικείες σε όσους έχουν επιχειρήσει δειγματοληπτική έρευνα με δομημένο ερωτηματολόγιο στο πλαίσιο προσωπικών συνεντεύξεων.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Σύγκριση της ποσοστιαίας σύνθεσης της Βουλής (2004-2007)
και του δείγματος της έρευνας μεταξύ των βουλευτών (2007)*

	Σύνθεση της Βουλής	Σύνθεση του δείγματος βουλευτών
Κομματική ένταξη		
Κυβερνών κόμμα (Ν.Δ.)	55%	48%
Κόμματα της αντιπολίτευσης (ΠΑΣΟΚ, ΣΥΝ, ΚΚΕ)	45%	52%
Φύλο		
Άνδρες	86%	87%
Γυναίκες	14%	13%
Ηλικία		
Έως 50 ετών	26%	27%
Άνω των 50 ετών	74%	73%
Βουλευτικές θητείες		
Μία θητεία (η τρέχουσα)	33%	40%
Περισσότερες από μία θητείες	67%	60%
Σύνολο	N=300	N=90

Πηγή: INTUNE Ευρωπαϊκή συγκριτική έρευνα των πολιτικών ελίτ.

και του ΚΚΕ. Ωστόσο ο Συνασπισμός δεν υποαντιπροσωπείται στο δείγμα μας. Είναι εμφανές όμως ότι θα έπρεπε να υπάρχουν αναλογικά κάπως περισσότεροι βουλευτές της Ν.Δ. μεταξύ των ερωτώμενων, καθώς και το ότι το ΚΚΕ υποαντιπροσωπείται. (Γι' αυτόν τον λόγο, στη συνέχεια του άρθρου, δεν συμπεριλαμβάναμε στην παρουσίαση της ποσοστιαίας κατανομής των αντιλήψεων των βουλευτών τις απαντήσεις που δόθηκαν από τον βουλευτή του ΚΚΕ).

3. ΕΜΠΙΣΤΟΣΥΝΗ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΒΟΥΛΕΥΤΩΝ ΣΤΟΥΣ ΘΕΣΜΟΥΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, οι βουλευτές της Ν.Δ. εμπιστεύονται τα θεσμικά όργανα στα οποία αναφερόμαστε, περισσότερο από αυτούς των άλλων κομμάτων. Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο συγκεντρώνει τις πιο πολλές θετικές κρίσεις των βουλευτών της Ν.Δ. (7,41) ενώ ακολουθεί η Ευρωπαϊκή Επιτροπή (6,95). Αντίστοιχα, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο συγκεντρώνει το μεγαλύτερο βαθμό εμπιστοσύνης των βουλευτών του ΠΑΣΟΚ (6,95) σε σχέση με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή (5,41). Τέλος, ενώ οι βουλευτές του Συνασπισμού εμπιστεύονται το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο περισσότερο και από τους βουλευτές του ΠΑΣΟΚ, εκφράζουν πολύ μικρή εμπιστοσύνη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή (3,66).

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

*Βαθμός εμπιστοσύνης των βουλευτών σε θεσμικά όργανα της Ε.Ε.
με βάση την κομματική τους ένταξη*

	Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (μέσος όρος)	Εμπιστοσύνη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή (μέσος όρος)
ΠΑΣΟΚ	6,95	5,41
Ν.Δ.	7,41	6,95
ΣΥΝ	7,33	3,66

Πηγή: INTUNE Ευρωπαϊκή συγκριτική έρευνα των πολιτικών ελίτ.

Σε αυτό το σημείο αξίζει να σημειωθούν δύο ζητήματα. Πρώτον, όπως αναμενόταν, οι κοινοβουλευτικές ελίτ εμπιστεύονται σε μεγαλύτερο βαθμό το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο παρά τα άλλα θεσμικά όργανα. Δεύτερον, η απόκλιση που υπάρχει μεταξύ των κομμάτων ως προς τις αξιολογήσεις των βουλευτών για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, δηλαδή για το θεσμικό όργανο που συγκεντρώνει τον χαμηλότερο βαθμό εμπιστοσύνης τους, είναι πολύ σημαντική. Πιο συγκεκριμένα, ο μέσος όρος εμπιστοσύνης των βουλευτών της Ν.Δ. (6,95) έχει μεγάλη απόκλιση από τον αντίστοιχο του ΠΑΣΟΚ (5,41) και του Συνασπισμού (3,66).

Τα χαμηλά ποσοστά εμπιστοσύνης στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν αποτρέπουν τους βουλευτές όλων των πολιτικών κομμάτων (πλην του ΚΚΕ) από

το να υποστηρίζουν ότι η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση θα πρέπει να προχωρήσει περισσότερο. Οι πιο ένθερμοι υποστηρικτές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης είναι οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ. Σε σχετική ερώτηση που απευθύναμε προς τους βουλευτές, τούς ρωτήσαμε αν η ευρωπαϊκή ενοποίηση θα έπρεπε να προχωρήσει περισσότερο. Στις απαντήσεις, η τιμή 0,0 συμβόλιζε την άποψη να μην ενισχυθεί περαιτέρω η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, ενώ η τιμή 10,0 να ενδυναμωθεί όσο περισσότερο γίνεται· οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ ήσαν υπέρ της περαιτέρω ολοκλήρωσης με μέσο όρο 7,8 (στην κλίμακα 0,0-10,0) και μάλιστα σε βαθμό μεγαλύτερο από ό,τι οι βουλευτές της Ν.Δ. (7,37) ή του Συνασπισμού (7,00). Η γενικά θετική στάση των βουλευτών και των τριών κομμάτων απέναντι στην προοπτική περαιτέρω ενίσχυσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης θα πρέπει να ερμηνευθεί στο φως της μέχρι σήμερα εμπειρίας της Ελλάδας από τη συμμετοχή της στο ευρωπαϊκό εγχείρημα. Παρά τις αδιάκοπες μέχρι σήμερα αμφισβητήσεις του εγχειρήματος αυτού στη χώρα μας από μερίδες των πολιτικών ελίτ (κυρίως της παραδοσιακής Αριστεράς, αλλά και της εθνικιστικής Δεξιάς), της εκκλησίας (ιεραρχών με εθνοκεντρική οπτική), ορισμένων Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, καθώς και τμήματος της κοινής γνώμης («ευρωσκεπτικιστές»), το γεγονός είναι ότι από οικονομική και διπλωματική άποψη η Ελλάδα έχει ωφεληθεί πολύ από την πλήρη ένταξη της στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (σήμερα Ευρωπαϊκή Ένωση) ήδη από το 1981. Αυτό φαίνεται να αναγνωρίζεται από τους βουλευτές όλων των κομμάτων (πλην του ΚΚΕ), οι οποίοι μεταφράζουν την ήδη μακρά εμπειρία και εξοικείωση της χώρας μας με την Ε.Ε. σε θετική στάση απέναντι στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση τώρα και στο μέλλον.

Η εν λόγω σχεδόν καθολική, θετική στάση δεν μεταφράζεται όμως σε εξίσου ευνοϊκή στάση απέναντι στα όργανα της Ένωσης. Μία από τις βασικές υποθέσεις εργασίας μας ήταν ότι η ιδεολογική τοποθέτηση των βουλευτών επηρεάζει τον βαθμό εμπιστοσύνης τους στα θεσμικά όργανα της Ε.Ε. Στην έρευνα INTUNE η ιδεολογική τοποθέτηση μετρήθηκε με τη γνωστή από ανάλογες έρευνες γενικού πληθυσμού αυτοτοποθέτηση του ερωτώμενου στον άξονα «Αριστερά-Δεξιά» (όπου η τιμή 0,0 δηλώνει την άκρα Αριστερά και η τιμή 10,0 την άκρα Δεξιά).

Κατά μέσο όρο οι βουλευτές της Ν.Δ. αυτοτοποθετούνται στο 6,17, οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ στο 3,31 και οι βουλευτές του Συνασπισμού στο 2,00. Οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ φαίνεται ότι αυτοτοποθετούνται αρκετά πιο αριστερά από ό,τι θα περίμενε κανείς με δεδομένη τη θέση του κόμματός τους στο κομματικό σύστημα, ανάμεσα στη Ν.Δ. και στα δύο κόμματα της

Αριστεράς. Η τάση των ερωτώμενων βουλευτών του ΠΑΣΟΚ να αυτοτοποθετούνται αρκετά αριστερά, σχεδόν κοντά στους συναδέλφους τους του Συνασπισμού, ίσως να οφείλεται στην πολιτική συγκυρία της περιόδου διεξαγωγής της έρευνάς μας (άνοιξη 2007): και τα δύο αυτά κόμματα της αντιπολίτευσης ασκούσαν έντονη κριτική στο συντηρητικό κόμμα το οποίο βρισκόταν στην εξουσία ήδη για τρία χρόνια, από την άνοιξη του 2004. Δηλαδή, οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ μπορεί να θέλπουν να «απομακρυνθούν» από το μέσον του άξονα «Αριστερά-Δεξιά», προκειμένου να διαφοροποιηθούν έντονα από τους συναδέλφους τους της Ν.Δ.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Επίδραση της αυτοτοποθέτησης των βουλευτών στον άξονα «Αριστερά-Δεξιά» στον βαθμό εμπιστοσύνης τους στα όργανα της Ε.Ε.

	Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο	Εμπιστοσύνη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή
Αριστερά	-0,1344	-0,3584**
Κέντρο	0,1159	0,1421
Δεξιά	0,0546	0,2202*

* Επίπεδο συσχέτισης .05

** Επίπεδο συσχέτισης .01

Πηγή: INTUNE Ευρωπαϊκή συγκριτική έρευνα των πολιτικών ελίτ.

Συχετίζοντας τον βαθμό εμπιστοσύνης των βουλευτών στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή με την αυτοτοποθέτησή τους στον άξονα Αριστερά-Δεξιά (Πίνακας 3), καταλήγουμε σε τρεις διαπιστώσεις. Πρώτον, υπάρχει στατιστικά σημαντική αρνητική συσχέτιση ανάμεσα στον βαθμό εμπιστοσύνης προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και την ιδεολογική τοποθέτηση στην αριστερή πλευρά του άξονα. Όσο πιο αριστερά αυτοτοποθετείται κανείς στον παραπάνω άξονα, τόσο λιγότερο εμπιστεύεται την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Δεύτερον, η ιδεολογική τοποθέτηση των βουλευτών δεν επηρεάζει τον βαθμό εμπιστοσύνης τους προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ο οποίος, όπως προκύπτει από τον προηγούμενο πίνακα, είναι ιδιαίτερα υψηλός. Τρίτον, η τοποθέτηση στα δύο άκρα του άξονα συνδυάζεται με πιο σαφείς τοποθετήσεις –θετικές ή αρνητικές– ως προς τον βαθμό εμπιστοσύνης τους στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Αντίθετα, η τοποθέτηση στο μέσον του ά-

ξονα δεν επηρεάζει καθόλου τις κρίσεις των βουλευτών για κανένα από τα δύο όργανα.

Οι διαπιστώσεις αυτές θα πρέπει να ερμηνευθούν στο πλαίσιο της παραδοσιακής και ως ένα βαθμό εύλογης δυσπιστίας της ευρωπαϊκής Αριστεράς προς την εκτελεστική εξουσία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πράγματι, όπως συχνά τονίζει η κριτική από τα Αριστερά, μέρος του προβλήματος «δημοκρατικό έλλειμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης» οφείλεται στη συγκριτικά μεγαλύτερη εξουσία που διαθέτουν όργανα όπως το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο ή η Ευρωπαϊκή Επιτροπή σε σχέση με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. Ένα ερώτημα το οποίο συνδέεται με το επίπεδο εμπιστοσύνης που απολαμβάνουν τα ανωτέρω όργανα της Ε.Ε. σήμερα είναι το κατά πόσον η ισχύς ή ο ρόλος τους θα έπρεπε να ενδυναμωθεί στο μέλλον.

4. ΕΝΔΥΝΑΜΩΣΗ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΣΜΩΝ;

Προκειμένου να κατανοήσουμε καλύτερα τον τρόπο με τον οποίο οι βουλευτές αντιλαμβάνονται, όχι μόνο τη λειτουργία αλλά και τη δυναμική του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, διερευνήσαμε τον βαθμό συμφωνίας τους στο ενδεχόμενο ενδυνάμωσης του ρόλου του Κοινοβουλίου και της Επιτροπής. Στην πλειοψηφία τους οι βουλευτές και των τριών κομμάτων πιστεύουν πως ο ρόλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου θα πρέπει να ενδυναμωθεί (Πίνακας 4). Από την άλλη πλευρά, η πιθανότητα ενίσχυσης του ρόλου της Ευρωπαϊκής Επιτροπής δεν βρίσκει ανάλογη αποδοχή. Οι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ είναι διχασμένοι και οι δύο στους τρεις βουλευτές του Συνασπισμού εκφράζουν τον σκεπτικισμό τους. Εξάιρεση αποτελούν οι βουλευτές της Ν.Δ., καθώς οι τέσσερις στους πέντε θεωρούν ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή οφείλει να γίνει η πραγματική κυβέρνηση της Ε.Ε.

Οι τάσεις αυτές μπορούν να ερμηνευθούν, όπως σημειώσαμε ήδη, αφενός από την εύλογα μεγαλύτερη δυσπιστία των ερωτώμενων βουλευτών προς τον εκτελεστικό παρά προς τον νομοθετικό «πόλο» του πολιτικού συστήματος της Ε.Ε. και αφετέρου –στον βαθμό που κάποιοι βουλευτές του ΠΑΣΟΚ δεν συμφωνούν ούτε με την ενδυνάμωση του Κοινοβουλίου–, από την ύπαρξη μέσα στο κόμμα αυτό της γνωστής εθνοκεντρικής τάσης του λεγόμενου «παλιού ΠΑΣΟΚ».

Πάντως φαίνεται πως, στην πλειοψηφία τους, οι έλληνες βουλευτές θεωρούν ότι το κέντρο πολιτικών αποφάσεων πρέπει να παραμείνει στο δημο-

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Ποσοστό βουλευτών που συμφωνούν ότι η ισχύς του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου πρέπει να ενδυναμωθεί και ότι η Ευρωπαϊκή Επιτροπή οφείλει να γίνει η πραγματική κυβέρνηση της Ε.Ε., ανά κόμμα

	Η ισχύς του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου πρέπει να ενδυναμωθεί	Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή οφείλει να γίνει η πραγματική κυβέρνηση της Ε.Ε.
ΠΑΣΟΚ	93%	50%
Ν.Δ.	93%	79%
ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΣ	100%	33%

Πηγή: INTUNE Ευρωπαϊκή συγκριτική έρευνα των πολιτικών ελίτ.

κρατικά εκλεγμένο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και ότι η τυχόν απάλυνση ή μείωση των δυσλειτουργιών της Ε.Ε., όπως για παράδειγμα του δημοκρατικού ελλείμματος, θα επιτευχθεί μέσω της ενίσχυσης του ρόλου του (Πίνακας 4). Όπως αναμενόταν, υπάρχει θετική συσχέτιση ανάμεσα στον βαθμό εμπιστοσύνης στα δύο όργανα και στην άποψη υπέρ της ενίσχυσης του ρόλου τους. Με άλλα λόγια, όσο περισσότερο οι βουλευτές εμπιστεύονται τα εν λόγω όργανα, τόσο πιο πολύ θεωρούν ότι ο ρόλος τους θα πρέπει να ενδυναμωθεί (Πίνακας 5).

Δεν υπάρχει συσχέτιση ανάμεσα στην εμπιστοσύνη των βουλευτών προς το Κοινοβούλιο και τη συμφωνία ή διαφωνία τους με την ενίσχυση της Επι-

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Επίδραση του βαθμού εμπιστοσύνης των βουλευτών στα θεσμικά όργανα της Ε.Ε. στον βαθμό συμφωνίας τους για ενδεχόμενη ενίσχυση του ρόλου της

	Η ισχύς του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου πρέπει να ενδυναμωθεί	Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή οφείλει να γίνει η πραγματική κυβέρνηση της Ε.Ε.
Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο	0,2987**	0,0638
Εμπιστοσύνη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή	0,2108*	0,4784**

* Επίπεδο συσχέτισης .05

** Επίπεδο συσχέτισης .01

Πηγή: INTUNE Ευρωπαϊκή συγκριτική έρευνα των πολιτικών ελίτ.

τροπής (Πίνακας 5). Αντίθετα, όσο περισσότερο εμπιστεύονται οι βουλευτές το Κοινοβούλιο, τόσο περισσότερο επιθυμούν την ενδυνάμωσή του. Δηλαδή, εδώ εκδηλώνεται πάλι μια αμφιθυμία όσον εμπιστεύονται το Κοινοβούλιο σχετικά με τις εξουσίες της Επιτροπής. Κάτι τέτοιο δεν ισχύει για όσους εμπιστεύονται την Επιτροπή, καθώς κατά τη γνώμη τους είναι επιθυμητή η ενίσχυση της Επιτροπής αλλά και η ενδυνάμωση του Κοινοβουλίου.

Το τελευταίο ζήτημα που εξετάζουμε σε αυτό το άρθρο είναι ο βαθμός συσχέτισης του βαθμού εμπιστοσύνης των βουλευτών στα δύο όργανα της Ε.Ε. και της επιθυμίας τους για υιοθέτηση κοινών πολιτικών για τα κράτη μέλη της Ε.Ε. (ενιαίο ευρωπαϊκό φορολογικό σύστημα, ενιαίο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης και κοινή εξωτερική πολιτική). Οι βουλευτές ρωτήθηκαν για το κατά πόσο συμφωνούν με την προοπτική κοινής φορολογικής, κοινωνικοασφαλιστικής και εξωτερικής πολιτικής. Το γενικό συμπέρασμα είναι ότι όσο περισσότερο εμπιστεύονται οι βουλευτές τα όργανα της Ε.Ε. τόσο πιο πολύ τείνουν να συμφωνούν με την υιοθέτηση κοινών πολιτικών από τις χώρες-μέλη της Ένωσης ειδικά σε ό,τι αφορά τις κοινωνικές ασφαλίσεις και τις εξωτερικές σχέσεις της. Αυτή η τάση δεν είναι η ίδια και για τα δύο όργανα (Επιτροπή και Κοινοβούλιο). Πιο συγκεκριμένα, υπάρχει στατιστικά σημαντική συσχέτιση μεταξύ: (α) της υιοθέτησης κοινής ασφαλιστικής πολιτικής με τον βαθμό εμπιστοσύνης στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και (β) της υιοθέτησης κοινής εξωτερικής πολιτικής με τον βαθμό εμπιστοσύνης τόσο στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο όσο και στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή (Πίνακας 6).

Πώς ερμηνεύεται το ότι όσο περισσότερο εμπιστεύονται οι βουλευτές το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, τόσο πιο πολύ συμφωνούν με το ενδεχόμενο υιοθέτησης ενός ενιαίου συστήματος κοινωνικής ασφάλισης; Για να κατανοήσουμε αυτή την τάση πρέπει να λάβουμε υπόψη μας ότι κατά το διάστημα που πραγματοποιήθηκαν οι συνεντεύξεις με τους βουλευτές (αρχές και μέσα του 2007), υπήρχε έντονη συζήτηση για τη μεταρρύθμιση του ασφαλιστικού συστήματος στην Ελλάδα. Ίσως οι βουλευτές, αντιλαμβανόμενοι ότι το ελληνικό κοινωνικό σύστημα είναι ανεπαρκές σε σχέση με τα αντίστοιχα χωρών της Βόρειας και Δυτικής Ευρώπης, είναι θετικοί στο ενδεχόμενο υιοθέτησης ενός ενιαίου για την Ε.Ε. συστήματος κοινωνικής ασφάλισης. Η ιδέα εδώ είναι ότι ένα ενιαίο κοινωνικοασφαλιστικό σύστημα ή έστω ένα κοινό μοντέλο κοινωνικής ασφάλισης θα μπορούσε να αποτελέσει πρότυπο για το χεμαζόμενο ελληνικό σύστημα συντάξεων και λοιπών ασφαλιστικών καλύψεων. Οι ερωτώμενοι βουλευτές δεν θα εμπιστεύονταν πάντως την Επιτροπή αλλά μάλλον το Κοινοβούλιο σε ό,τι αφορά τη διαμόρφωση των σχετικών μέτρων

πολιτικής, καθώς η πρώτη θεωρείται περισσότερο τεχνοκρατικό σώμα, ενώ το δεύτερο χώρος διαβούλευσης και αντιπαράθεσης, δηλαδή διαδικασιών οι οποίες είναι οικείες και στους βουλευτές των εθνικών κοινοβουλίων.

Τέλος, όσο πιο πολύ εμπιστεύονται οι έλληνες βουλευτές το Κοινοβούλιο και την Επιτροπή, τόσο περισσότερο τάσσονται υπέρ της υιοθέτησης κοινής εξωτερικής πολιτικής από τα κράτη μέλη. Είναι ενδιαφέρον ότι παρά τη «βεβαρημένη» ατζέντα της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδας και την άποψη που συχνά εκφράζεται στην ελληνική πολιτική σκηνή για έλλειψη κατανόησης των εθνικών μας θεμάτων από τους εταίρους μας στην Ε.Ε., οι βουλευτές δεν διστάζουν να προκρίνουν το ενδεχόμενο της κοινής εξωτερικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Είναι προφανές στους βουλευτές ότι η γεωγραφική θέση της χώρας στην πλήρη εντάσεων περιοχή της Ανατολικής Μεσογείου καθιστά τη σταθερότητα του διεθνούς και του περιφερειακού περιβάλλοντος προαπαιτούμενο για τη σταθερότητα του εγχώριου πολιτικού συστήματος. Άλλωστε, τέτοιες προτεραιότητες και ειδικότερα οι σχέσεις με την Τουρκία είχαν περιληφθεί στους υπολογισμούς των πρωταγωνιστών της αίτησης ένταξης της Ελλάδας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες κατά τη δεκαετία του 1970. Έτσι και σήμερα οι ερωτώμενοι βουλευτές πιθανόν να θεωρούν ότι η διαχείριση των λεγόμενων «εθνικών ζητημάτων» θα είναι επιτυχέστερη στο πλαίσιο της κοινής εξωτερικής πολιτικής όλων των χωρών-μελών της Ε.Ε. –εφόσον βέβαια τέτοια πολιτική αποκρυσταλλωθεί (Πίνακας 6).

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Συσχέτιση του βαθμού εμπιστοσύνης στα όργανα της Ε.Ε. και της επιθυμίας για υιοθέτηση κοινών πολιτικών για τα κράτη-μέλη

	Ενιαίο ευρωπαϊκό φορολογικό σύστημα	Ενιαίο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης	Κοινή Εξωτερική Πολιτική
Εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο	0,1323	0,2560**	0,3881**
Εμπιστοσύνη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή	0,1546	0,1244	0,2382*

* Επίπεδο συσχέτισης .05

** Επίπεδο συσχέτισης .01

Πηγή: INTUNE Ευρωπαϊκή συγκριτική έρευνα των πολιτικών ελίτ.

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μεταξύ των αρχικών υποθέσεων εργασίας μας, επαληθεύτηκε η υπόθεση ότι στην πλειοψηφία τους οι βουλευτές έχουν μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και μικρότερη στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Το ποσοστό έκφρασης εμπιστοσύνης στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είναι ιδιαίτερα υψηλό ανεξαρτήτως του κόμματος που εκπροσωπούν οι βουλευτές αλλά και της ιδεολογικής τους τοποθέτησης. Δεν είναι τυχαίο ότι η μεγάλη πλειοψηφία τους αποδέχεται την άποψη η οποία υποστηρίζει ότι ο ρόλος του πρέπει να ενδυναμωθεί. Η τάση αυτή είναι αναμενόμενη γιατί οι βουλευτές του ελληνικού κοινοβουλίου, ως εκ της θέσης τους στο πολιτικό σύστημα, θα αντιμετώπιζαν έτσι και αλλιώς πιο ευνοϊκά έναν αντίστοιχο θεσμό της νομοθετικής εξουσίας από έναν θεσμό της εκτελεστικής εξουσίας στο ευρωπαϊκό επίπεδο.

Η ίδια τάση ερμηνεύεται επίσης και από το γεγονός ότι η ενδυνάμωση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου θα ήταν ένα βήμα μείωσης του δημοκρατικού ελλείμματος της Ε.Ε. το οποίο δεν αφορά μόνον το αν εκλέγονται και το πώς λογοδοτούν στους πολίτες τα εκτελεστικά όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, Ευρωπαϊκό Συμβούλιο), αλλά και την ισορροπία αυτών των κατεξοχήν εκτελεστικών οργάνων με τα υπόλοιπα όργανα (π.χ. Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο), η οποία –ως γνωστόν– είναι υπέρ των πρώτων. Η όποια ενδυνάμωση της σχετικής θέσης του Κοινοβουλίου με τη Μεταρρυθμιστική Συνθήκη (γνωστή και ως Συνθήκη της Λισαβόνας, 2007) προς το παρόν θα παραμείνει ζητούμενο, δεδομένου ότι η Συνθήκη αυτή ήδη απορρίφθηκε μια φορά στο σχετικό δημοψήφισμα της Ιρλανδίας του 2008.¹²

Οι απόψεις των βουλευτών για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν είναι αντίστοιχες με εκείνες για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ούτε ως προς τον βαθμό εμπιστοσύνης των βουλευτών, ούτε ως προς το ενδεχόμενο ενδυνάμωσης του ρόλου της. Τις μεγαλύτερες επιφυλάξεις για τον ρόλο της Επιτροπής εκφράζουν οι βουλευτές του Συνασπισμού, όπως και όσοι αυτοτοποθετούνται αριστερά στον άξονα Αριστερά-Δεξιά. Δηλαδή, προκαλεί σκεπτικισμό και το ενδεχόμενο ισχυροποίησης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, καθώς αυτό συναντά την άρνηση των δύο στους τρεις βουλευτών του Συνασπισμού και του ενός στους δύο βουλευτή του ΠΑΣΟΚ. Από την άλλη πλευρά, οι βουλευτές της Ν.Δ. δεν συμμερίζονται την άποψη των συναδέλφων τους. Συγκεκριμέ-

12. Για τη Μεταρρυθμιστική Συνθήκη, βλ. Παναγιώτης Κ. Ιωακειμίδης, *Η Συνθήκη της Λισαβόνας: παρουσίαση, ανάλυση, αξιολόγηση*, Θεμέλιο, Αθήνα 2008.

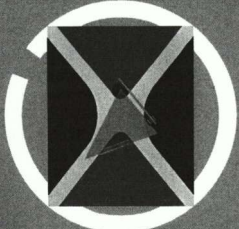
να, όχι μόνο εκφράζουν μεγάλο βαθμό εμπιστοσύνης για τον ρόλο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, αλλά και τάσσονται, με εξαιρετικά υψηλό ποσοστό αποδοχής, υπέρ του ενδεχομένου να γίνει η Επιτροπή η πραγματική κυβέρνηση της Ε.Ε. Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι οι βουλευτές της Ν.Δ. βλέπουν το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης ως μια διαδικασία που απαιτεί περισσότερο συντονισμό και αποτελεσματικότητα (π.χ., μέσω της ισχυροποίησης της Ευρωπαϊκής Επιτροπής), ενώ οι συνάδελφοί τους της αντιπολίτευσης ως μια διαδικασία που θα απαιτούσε περισσότερη λογοδοσία και «έλεγχο από τα κάτω» (π.χ., μέσω της ισχυροποίησης του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου).

Η υπόθεση εργασίας μας ότι όσο πιο δεξιά τοποθετούνται οι έλληνες βουλευτές στον ιδεολογικό άξονα Δεξιά-Αριστερά, τόσο περισσότερο θα εμπιστεύονται τα θεσμικά όργανα της Ε.Ε., επαληθεύτηκε μόνο ως προς την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Ο βαθμός εμπιστοσύνης των βουλευτών προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο δεν επηρεάζεται σε σημαντικό βαθμό από την ιδεολογική τους τοποθέτηση. Είναι ένα ακόμη στοιχείο που φανερώνει τον μεγάλο βαθμό αποδοχής του ρόλου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και από βουλευτές αριστερής ιδεολογίας, των οποίων οι απόψεις για την Ε.Ε. πολλές φορές διαπνέονται από έντονο σκεπτικισμό για τον ρόλο της Ένωσης και έντονη κριτική για τον τρόπο με τον οποίο τα θεσμικά της όργανα λαμβάνουν αποφάσεις.

Δεν επαληθεύτηκε η υπόθεση εργασίας ότι οι βουλευτές τάσσονται υπέρ της υιοθέτησης εθνικής μάλλον παρά ευρωπαϊκής πολιτικής σε διάφορους τομείς πολιτικής. Αντιθέτως, προέκυψε ότι θα συναινούσαν αν το ελληνικό κράτος ήταν πρόθυμο να εκχωρήσει μέρος των αρμοδιοτήτων του στους τομείς της κοινωνικής ασφάλισης και της εξωτερικής πολιτικής. Φαίνεται ότι οι απόψεις των ελλήνων βουλευτών δεν χαρακτηρίζονται πλέον από υψηλό βαθμό εργαλειακής αντιμετώπισης για την Ε.Ε., δηλαδή δεν θεωρούν το ευρωπαϊκό εγχείρημα μόνο ή κυρίως ως ευκαιρία υλικών οφελών για τη χώρα μας. Δεν είναι τυχαίο ότι οι βουλευτές στην πλειοψηφία τους τάσσονται υπέρ της ενδυνάμωσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης ανεξαρτήτως της ιδεολογικής ή κομματικής τους τοποθέτησης αλλά και του βαθμού εμπιστοσύνης τους στα θεσμικά της όργανα.

Ωστόσο, ο σχετικά χαμηλός βαθμός εμπιστοσύνης των ελλήνων βουλευτών στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή, δηλαδή σε ένα από τα σημαντικά θεσμικά όργανα της Ε.Ε., καταδεικνύει όχι μόνο τη δυσπιστία τους προς αυτή καθεαυτή την Επιτροπή, αλλά και προς όλες τις «μη δημοκρατικές» εκφάνσεις της

Ένωσης. Πιθανόν, η μείωση του ελλείμματος δημοκρατίας μέσω της ενίσχυσης των δημοκρατικά εκλεγμένων οργάνων (π.χ., του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου) θα συντελούσε στην αύξηση του βαθμού εμπιστοσύνης προς την Ένωση. Απομένει να φανεί ποια θεσμική μεταρρύθμιση –πέραν της Συνθήκης της Λισαβόνας του 2007– θα συνέβαλε στον περαιτέρω εκδημοκρατισμό του πολιτικού συστήματος της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

<p>ΚΩΣΤΑΣ ΦΙΛΙΝΗΣ</p> <p>ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΠΑΙΓΝΙΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ</p> <p>5^η ΕΚΔΟΤΗ</p> <p>ΘΕΜΕΛΙΟ</p>	<p><i>Κυκλοφορεί</i></p> <p>ΚΩΣΤΑΣ ΦΙΛΙΝΗΣ</p> <p>ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΠΑΙΓΝΙΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ</p> <hr/> <p>και μαζί το ανέκδοτο κεφάλαιο Ο ΕΜΦΥΛΙΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ 1946-1949</p> <hr/> <p>ISBN 978-960-310-332-5 Σελίδες 224+16</p>
<p>ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092 http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr</p>	

Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ; Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΕΚΛΟΓΙΚΩΝ ΜΕΓΕΘΩΝ (1950-2007)

Βίβιαν Σπυροπούλου*

Σκοπός του άρθρου είναι να σκιαγραφήσει την εκλογική δυναμική και τον βαθμό σταθερότητας των ευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων σε 15 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης από το 1950 έως το 2007, χρονική διάρκεια που υποδιαιρείται σε δύο περιόδους: (α) 1950-1973 και (β) 1974-2007, με «σημείο τομής» το 1973. Το πρώτο συμπέρασμα που προκύπτει από την επεξεργασία των εκλογικών δεδομένων είναι ότι η επιρροή των ευρωπαϊκών σοσιαλιστών βάνει μειούμενη, από δεκαετία σε δεκαετία, ειδικά για τα κόμματα της «κλασικής-εργατικής Σοσιαλδημοκρατίας». Στη συνέχεια αναλύεται η διαμόρφωση της απόλυτης και μέσης κομματικής εκλογικής μεταβλητότητας και ελαστικότητας των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων. Το κεντρικό ερευνητικό ερώτημα της εργασίας είναι το αν η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατική οικογένεια βρίσκεται σε «εκλογική κρίση». Τα αποτελέσματα δεν επιβεβαιώνουν απόψεις περί «εκλογικού τέλους» της Σοσιαλδημοκρατίας, ούτε ενισχύουν, όμως, απόψεις περί «μικρής και ελαφριάς εκλογικής κρίσης».

---

1. ΠΕΡΙ «ΕΚΛΟΓΙΚΗΣ ΚΡΙΣΗΣ»: ΣΤΟΧΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΠΕΔΑ ΑΝΑΛΥΣΗΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Σε μία περίοδο πολιτικών αλλαγών, μείωσης της κομματικής ταύτισης και αυξημένης εκλογικής κινητικότητας, οι «μεταβιομηχανικές» ευρωπαϊκές κοινωνίες χαρακτηρίζονται από αυξημένη εκλογική μεταβλητότητα, ασταθή κομμα-

* Η Βίβιαν Σπυροπούλου είναι κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος ειδίκευσης στην Πολιτική Επιστήμη/Συγκριτική Πολιτική Ανάλυση από το Πάντειο Πανεπιστήμιο. Το κείμενο αυτό αποτελεί τμήμα της μεταπτυχιακής διπλωματικής της εργασίας με τίτλο «Σε τεταμένο σχοινί; Εκλογική δυναμική και κυβερνητική σταθερότητα της ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας (1950-2007)» που εκπονήθηκε στα πλαίσια του ΠΜΣ Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας του Παντείου Πανεπιστημίου. Η γράφουσα ευχαριστεί θερμά τον Γ. Μοσχονά, τον Β. Cautrès και τον Π. Κουστένη για τη βοήθεια και τις συμβουλές τους. Ατέλειες και αδυναμίες βαρύνουν αποκλειστικά την ίδια.

τικά συστήματα, μεταϊλιστικές αξίες,¹ νέα πολιτικά διακυβεύματα [issues] και πολιτικά κόμματα που δρουν σε ένα παγκοσμιοποιημένο –πλέον– πολιτικό περιβάλλον. Χωρίς αμφιβολία, διεργασίες όπως η παγκοσμιοποίηση, η αποβιομηχανοποίηση, η αποδέσμευση από το κοινωνικό κράτος και η ευρωπαϊκή ενοποίηση επηρέασαν τη δυναμική της σοσιαλδημοκρατικής οικογένειας.

Στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980, κάποιοι κοινωνικοί επιστήμονες προέβλεψαν το «τέλος της χρυσής εποχής» και περιέγραψαν το «εκλογικό δίλημμα» των ευρωπαϊών σοσιαλιστών.² Άλλοι επισήμαναν την ικανότητα των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων να προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες,³ ανανεώνοντας τις εκλογικές στρατηγικές, τα κομματικά προγράμματα και τις δημόσιες πολιτικές τους.⁴

Ο εκλογικός θρίαμβος πολλών σοσιαλιστικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων τη δεκαετία του 1990 έδειχνε να επιβεβαιώνει την ικανότητα των σοσιαλιστών να ανανεώνουν τις πολιτικές τους, εξασφαλίζοντας την εκλογική τους βιωσιμότητα και επιτυχία. *Οι νέες σοσιαλδημοκρατίες στις αριστερές ή δεξιόστροφες εκδοχές τους, είτε είναι βόρειες είτε νότιες, είναι δομικά χαλαρότερες και από άποψη τακτικής πιο ευέλικτες από τις σοσιαλδημοκρατίες του παρελθόντος.*⁵

Από το 2002, όμως, η ισορροπία των κυβερνητικών δυνάμεων στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή αλλάζει, ευνοώντας τα κεντροδεξιά κόμματα. Ταυτόχρονα, παρατηρείται εκλογική άνοδος των ακροδεξιών κομμάτων (σε Αυστρία, Ιταλία, Δανία, Βέλγιο) και των κομμάτων της Ριζοσπαστικής Αριστεράς (σε Σουηδία, Πορτογαλία, Ισπανία και Γερμανία). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο και παραφράζοντας την περίφημη φράση του Dahrendorf περί «του τέλους του σοσιαλδημοκρατικού αιώνα»,⁶ μπορούμε άραγε να κάνουμε λόγο για «το

1. R. Inglehart, *Culture Shift in advanced industrial society*, Princeton University Press, Princeton N.J. 1990.

2. R. Dahrendorf, *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*, Weidenfeld and Nicolson, Λονδίνο 1980, A. Przeworski, *Capitalism and Social Democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.

3. H. Kitschelt, *The transformation of European social democracy*, Cambridge University Press, Cambridge 1994.

4. W. Merkel, «Between class and catch-all: Is there an electoral dilemma for social democratic parties in Western Europe?», στο W. Merkel κ.ά., *Socialist Parties in Europe II: Of Class, Populars, Catch-all?*, ICPS Βαρκελώνης 1992, σ. 13-14.

5. G. Moschonas, *In the Name of Social Democracy. The great transformation 1945 to present*, Verso, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2002, σ. 237.

6. R. Dahrendorf, *Life Chances: Approaches to Social and Political Theory*, ό.π.

εκλογικό τέλος», υπό την έννοια της ισχυρής εξασθένησης της ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας; Λίγοι μελετητές έχουν ασχοληθεί με τη διαχρονική εξέλιξη της ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας από τη σκοπιά της εκλογικής δυναμικής και κυβερνητικής σταθερότητας.⁷

Σκοπός του άρθρου είναι η καταγραφή και ανάλυση της εκλογικής δυναμικής και μεταβολής των ευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων τα τελευταία 57 χρόνια. Αρχικά, θα αναλύσουμε τα εκλογικά αποτελέσματα των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων σε δεκαπέντε δυτικοευρωπαϊκές χώρες: Μεγάλη Βρετανία, Ελλάδα, Γαλλία, Νορβηγία, Ισπανία, Ολλανδία, Φινλανδία, Δανία, Αυστρία, Βέλγιο, Γερμανία, Πορτογαλία, Σουηδία, Ιρλανδία και Λουξεμβούργο. Μέσω της καταγραφής αυτής, θα προσπαθήσουμε να εντοπίσουμε τις απώλειες και τα κέρδη κάθε κόμματος, σκιαγραφώντας μια «εικόνα συνόλου» για το διάστημα 1950-2007. Στη συνέχεια, θα επιχειρήσουμε να δώσουμε μια ακριβή εικόνα για το πώς διαμορφώνεται η εκλογική μεταβολή και ελαστικότητα (υπάρχει αύξηση, σταθερότητα ή εξασθένηση;) των δυτικοευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στο διάστημα 1950-2007. Ορισμένα από τα ερωτήματα στα οποία το άρθρο αυτό επιχειρεί να δώσει «εμπειρικές» απαντήσεις είναι: «Η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατική οικογένεια υφίσταται εκλογική φθορά με το πέρασμα του χρόνου ή όχι;» Και «σε ποιες χώρες η Σοσιαλδημοκρατία σημειώνει άνοδο και σε ποιες πτώση;»

2. Η ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΔΥΝΑΜΙΚΗ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (1950-2007)

Από μεθοδολογική σκοπιά, επιλέξαμε να χρησιμοποιήσουμε ως βασικό άξονα σύγκρισης δύο χρονικές υπο-περιόδους ανάλυσης: (α) 1950-1973 και (β) 1974-2007, με χρονικό «σημείο τομής» το 1973. Ο Wolfgang Merkel σε πα-

7. Βλ. W. Merkel, «Between class and catch-all: Is there an electoral dilemma for social democratic parties in Western Europe?», *ό.π.*, και του ίδιου, «After the golden age: is social democracy doomed to decline?» στο J. Maravall κ.ά., *Socialist Parties in Europe*, ICPS, Βαρκελώνη 1992, A. Bergounioux - G. Grunberg, *L'utopie à l'épreuve: Le socialisme européen au xxe siècle*, Editions de Fallois, Παρίσι 1996· P. Delwit, «Electoral Developments in European Social Democracy», στο P. Delwit (επιμ.), *Social Democracy in Europe*, Editions de l'Université de Bruxelles, Βρυξέλλες 2005· G. Moschonas, «Historical decline or change of scale? The electoral dynamics of European social-democratic parties (1950-2008)» στο J. Cronin - G. Ross - J. Shoch (επιμ.), *Futures of the Left*, Duke University Press, Durham, N.C. 2009 (υπό έκδοση).

ρόμοια ανάλυσή του,⁸ χωρίζει τη μεταπολεμική περίοδο σε δύο φάσεις: στη «χρυσή εποχή» της Σοσιαλδημοκρατίας, 1945-1973, και στην «περίοδο κρίσης», 1974-1990. Ο χρονικός διαχωρισμός που επιλέξαμε έγινε βάσει σημαντικών κοινωνικοπολιτικών εξελίξεων στη Δυτική Ευρώπη. Ενδεικτικά, το διάστημα 1950-1973 χαρακτηρίζεται από κενυσιανές πολιτικές, σχετικά σταθερά κομματικά συστήματα, μεγαλύτερη εκλογική σταθερότητα και ισχυρή οικονομική ανάπτυξη, ενώ η περίοδος 1974-2007 από τη «κατάρρευση» του κενυσιανισμού και τη κρίση του κορπορατισμού, την υιοθέτηση νεοφιλελεύθερων πολιτικών κατευθύνσεων, την αυξημένη εκλογική αστάθεια και την ενίσχυση των ρυθμών της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Ο Πίνακας 1 περιγράφει την εκλογική δυναμική των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στη Δυτική Ευρώπη, κατά μέσο όρο και ανά δεκαετία,⁹ στο σύνολο της χρονικής περιόδου 1950-2007. Αυτή καταγράφεται ανά δεκαετία, με σκοπό τη δημιουργία ενός πίνακα-«οδηγού» για την περαιτέρω επεξεργασία και ανάλυση των δεδομένων της έρευνας.

Από τα στοιχεία του πίνακα παρατηρούμε τα εξής: τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα με τα υψηλότερα εκλογικά αποτελέσματα τη δεκαετία του 1950 είναι το νορβηγικό DNA με 47,5%, το αυστριακό SPÖ με 43,3%, το Εργατικό Κόμμα (Labour) της Μεγάλης Βρετανίας με 46,3 και το σουηδικό SAP με 45,6 ποσοστιαίες μονάδες. Αντίθετα, τα κόμματα με τις χαμηλότερες επιδόσεις είναι το γαλλικό SFIO με 15,2 και το ιρλανδικό LAB με 10,9. Τη δεκαετία του 1960 τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα της Σουηδίας, της Νορβηγίας, της Μεγάλης Βρετανίας και της Αυστρίας έχουν ισχυρή εκλογική επιρροή, την οποία διατηρούν σε υψηλά επίπεδα και τη δεκαετία που ακολουθεί.¹⁰

Το εκλογικό τοπίο αρχίζει να ανατρέπεται τη δεκαετία του 1980 με την εκλογική άνοδο των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων των χωρών του λεγόμενου «Νότου»¹¹ και την πτώση των ομολόγων τους στις χώρες της παραδο-

8. W. Merkel, «After the Golden Age. Is Social Democracy Doomed to Decline?», στο Ch. Lemke - G. Marks, *The Crisis of Socialism in Europe*, Duke University Press, Durham και Λονδίνο 1992, σ. 136-167.

9. Ο P. Delwit εξετάζει την εκλογική δυναμική της ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας με αντίστοιχο τρόπο στο «Electoral Developments in European Social Democracy», στο P. Delwit (επιμ.), *Social Democracy in Europe*, ό.π., σ. 59-76.

10. Με τη μόνη διαφορά ότι τη δεκαετία του 1970 οι Σοσιαλιστές στη Νορβηγία και τη Δανία (με τις εκλογές-«σεισμό» του 1973), τη Μεγάλη Βρετανία και τη Σουηδία αρχίζουν να «γάνουν έδαφος» σε επίπεδο εκλογικής επιρροής.

11. Στην ανάλυσή μας, οι χώρες του «σοσιαλδημοκρατικού Νότου» είναι η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ελλάδα.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

*Η εκλογική δυναμική των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στη Δυτική Ευρώπη
1950-2007 (μέσοι όροι % ανά δεκαετία)*

	Δεκαετία	1950	1960	1970	1980	1990	2000
Αυστρία	SPÖ	43,3	43,3	50	45,4	37,3	35,9
Βέλγιο	BSP/PSB PS/SP (από το 1978)	35,9	31	26,4	28	23,3	24,6
Γαλλία	SFIO (από το 1973 PS)	15,2	15,9	21	34,5	20,6	24,4
Γερμανία	SPD	30,3	39,4	44,2	39,4	36,9	36,4
Δανία	SD	40,2	39,1	33,6	30,9	36	26,8
Ελλάδα	ΠΑΣΟΚ	–	–	19,5	43,4	42,3	40,8
Ιρλανδία	LAB	10,9	14,7	12,7	8,9	14,9	10,5
Ισπανία	PSOE	–	–	29,9	44	38,2	38,4
Λουξεμβούργο	LSAP	37,1	35	26,8	30,4	23,6	23,4
Μεγάλη Βρετανία	LAB	46,3	46	39,1	29,2	38,8	38
Ολλανδία	PvdA	30,7	25,8	28,6	31	26,5	21,2
Πορτογαλία	PS	–	–	33,4	26,7	39	41,5
Σουηδία	SAP	45,6	48,4	43,7	44,5	39,8	37,5
Φινλανδία	SDP	25,3	23,4	24,5	25,4	24,4	23
Νορβηγία	(A)	47,5	45,5	38,8	37,4	36	28,5
Μέσος όρος (συνολικά επί %)		34,0	33,9	31,5	33,3	31,8	30,1

* Το συνολικό ποσοστό των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων υπολογίζεται με βάση τον μέσο όρο τους. Δηλαδή, με το άθροισμα των εκλογικών ποσοστών τους προς το πλήθος των εκλογικών αναμετρήσεων (ανά δεκαετή χρονική περίοδο) και όχι με βάση τη σταθμική μέση τιμή τους (το ποσοστό τους, δηλαδή, σταθμισμένο ως προς το μέγεθος του εκλογικού σώματος της κάθε χώρας). Επιλέξαμε τη μεθοδολογία αυτή προς αποφυγή προβλημάτων εξαιτίας των διαφορετικών μεγεθών πληθυσμού.

Πηγές: Για τα εκλογικά αποτελέσματα κάθε χώρας, βλ. www.electionworld.org, www.parties-and-elections.de, www.psephos.adam-carr.net, www.wikipedia.org, www.cevipol.com. D. Caramani, *The Societies of Europe. Elections in Western Europe since 1815. Electoral Results by Constituencies*, Macmillan, Λονδίνο 2000. I. Gorvin (επιμ.), *Elections since 1945: a worldwide Reference Compendium*, The High Longmann, Essex 1989. T. Mackie - R. Rose, *The International Almanac of Electoral History*, 3η έκδοση, Macmillan, Λονδίνο 1991, και των ίδιων, *A decade of election results: Updating the International Almanac*, Centre for the study of Public Policy, University of Strathclyde, Γλασκώβη-Σκωτία 1997. A. Siaroff, «Comparative European Party Systems: An analysis of Parliamentary Elections since 1945», *Contemporary issues in European Politics*, τόμ. 5, Garland Publ., Νέα Υόρκη-Λονδίνο 2000. Επιλέξαμε να

σιακής Σοσιαλδημοκρατίας.¹² Συγκεκριμένα, τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στην Αυστρία, τη Νορβηγία, τη Γερμανία, τη Δανία, τη Μεγάλη Βρετανία και τη Σουηδία υποχωρούν ως προς την εκλογική τους επιρροή. Από την άλλη πλευρά, τα κόμματα του σοσιαλδημοκρατικού Νότου ως νέες δυνάμεις στον ευρωπαϊκό εκλογικό χάρτη ενισχύονται αισθητά, διπλασιάζοντας σχεδόν την εκλογική τους δύναμη σε σχέση με τη δεκαετία του 1980.¹³

Σε αντίθεση με προηγούμενες δεκαετίες, αξίζει να σημειωθεί ότι κατά τις δεκαετίες του 1990 και του 2000 κανενός σοσιαλδημοκρατικού κόμματος η μέση δύναμη (πλην εκείνων της Ελλάδας και της Πορτογαλίας)¹⁴ δεν ξεπερνά το 40%. Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η εκλογική οροφή των ευρωπαϊκών σοσιαλιστών βγαίνει μειούμενη από δεκαετία σε δεκαετία, ειδικά για τα κόμματα της «κλασικής Σοσιαλδημοκρατίας».

Από τα 15 κόμματα που περιλαμβάνονται στον Πίνακα 1, τα έντεκα υποχωρούν και τα τέσσερα ενισχύονται, συγκριτικά με τη δεκαετία του 1990. Τα κόμματα που εμφανίζουν τη μεγαλύτερη πτώση είναι το δανικό (-9,2 μονάδες), το νορβηγικό (-7,5 μονάδες), το ολλανδικό (-5,3) και το ιρλανδικό (-4,4). Συγκρίνοντας τώρα τη δυναμική των σοσιαλιστικών κομμάτων στις 12 χώρες (χωρίς τις χώρες του «Νότου») τη δεκαετία του 2000 με αυτήν της δεκαετίας του 1950, παρατηρούμε πτώση της εκλογικής επιρροής τους σε δέκα χώρες (Αυστρία, Νορβηγία, Σουηδία, Μεγάλη Βρετανία, Ολλανδία, Ιρλανδία, Φινλανδία, Βέλγιο, Δανία και Λουξεμβούργο) και άνοδο σε δύο (Γαλλία και Γερμανία).

Στοιχειοθετώντας τις απώλειες (σε εκλογικές μονάδες) των κομμάτων στις

12. Οι χώρες της «παραδοσιακής ή κλασικής» Σοσιαλδημοκρατίας είναι οι χώρες όπου αυτή εμφανίζεται ως πολιτική και κομματική δύναμη αναφοράς. Σε αυτές συγκαταλέγονται η Σουηδία, η Νορβηγία, η Δανία, η Αυστρία, η Μεγάλη Βρετανία και η Γερμανία. Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα στις εν λόγω χώρες εμφανίζονται ως κόμματα στενά συνδεδεμένα με την εργατική τάξη, τα εργατικά συνδικάτα και την εν γένει εργατική κουλτούρα. Βλ. σχετικά, H. Hatzfeld - J. Mischi - H. Rey (επιμ.), *Dictionnaire de la gauche*, Larousse, Παρίσι 2007, σ. 252-255.

13. Το ΠΑΣΟΚ στην Ελλάδα αυξάνει τον μέσο όρο του από 19,5% σε 43,4% τη δεκαετία του 1980. Αντίστοιχα, το PSOE της Ισπανίας από 29,9% σε 44%. Η Πορτογαλία αντιθέτως, σημειώνει πτώση 6,7 μονάδων συγκριτικά με τη δύναμή της τη δεκαετία του 1970 (26,7%).

14. Για το χρονικό διάστημα 1990-2007 για την Ελλάδα και 2000-2007 για την Πορτογαλία.

← (ΠΙΝΑΚΑΣ 1 συνέχεια)

μην συμπεριλάβουμε στην έρευνά μας την Ιταλία γιατί το ιταλικό κομματικό σύστημα, μετά την κατάρρευσή του, δημιουργείται εκ νέου το 1994 και οποιαδήποτε σύγκριση μεταξύ των περιόδων πριν και μετά την κατάρρευση είναι ιδιαίτερα δύσκολη.

προαναφερθείσες χώρες, συγκρίνοντας τις εκλογικές τους επιδόσεις τη δεκαετία του 2000 με αυτές της δεκαετίας του 1950, η Νορβηγία εμφανίζει μια εκπληκτική εκλογική υποχώρηση της τάξεως των 19 μονάδων (28,5% τη δεκαετία του 2000 από 47,5% τη δεκαετία του 1950), τρεις χώρες εμφανίζουν πτώση μεγαλύτερη των 10 μονάδων (το Βέλγιο -11,3, η Δανία -13,4 και το Λουξεμβούργο -13,7 μονάδες), τέσσερις μικρότερη των 10 μονάδων (Αυστρία -7,4, Σουηδία -8,1, Μεγάλη Βρετανία -8,3 και Ολλανδία -9,5) και δύο μικρότερη των τριών μονάδων (Ιρλανδία -0,4 μονάδες και Φινλανδία -2,3).

Από τα παραπάνω διαφαίνεται η αξιοσημείωτη και σταθερή πτώση της εκλογικής δύναμης των «κλασικών» σοσιαλιστικών κομμάτων, η «συγκρατημένη» πτωτική πορεία των «μεσαίων» και η άνοδος του «Νότου». Είναι όμως αυτή η «εκλογική εικόνα» της ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας ή υπάρχουν «κρυφές» πτυχές που πρέπει να αναλυθούν περισσότερο; Για μία «ποιοτικά» ακριβέστερη ανάλυση της δυναμικής, χωρίσαμε τις εξεταζόμενες χώρες σε τρεις ομάδες, βάσει του εκλογικού (και πολιτικού) τους status.¹⁵

α. Η εκλογική πορεία της «κλασικής» Σοσιαλδημοκρατίας»

Ο πίνακας της πρώτης ομάδας περιλαμβάνει τα κόμματα που αποτελούν, σύμφωνα με τους αναλυτές, την «κλασική», «ιστορική» Σοσιαλδημοκρατία. Διακρίνονται ως κόμματα κυβερνητικής κλίσης, με ισχυρή εκλογική απήχηση και κατεχοχόν εργατικά. Η πρώτη εντύπωση που σχηματίζει κανείς παρατηρώντας τον Πίνακα 2 είναι η ένδειξη μιας εκλογικής «κρίσης» των κομμάτων της κυβερνητικής Σοσιαλδημοκρατίας *par excellence*.¹⁶ Η εκλογική τους δυναμική παρουσιάζει φθίνουσα πορεία, η οποία ξεκινά από τη δεκαετία του 1970 και εντείνεται τη δεκαετία του 1980 –μια πτωτική πορεία *σχετικά σταθερή*.

Όπως φαίνεται στον πίνακα, τη δεκαετία του 1950, το πιο ισχυρό κόμμα στο εσωτερικό της «κλασικής» Σοσιαλδημοκρατίας είναι το νορβηγικό DNA με ποσοστό 47,5%. Το γερμανικό SPD –με 30,3% μέσο όρο– φαίνεται να ευθύνεται για τη μη «εκτόξευση» του συνολικού μέσου όρου για εκείνη τη δεκαετία, αφού κανένα από τα υπόλοιπα κόμματα δεν συγκεντρώνει εκλογικό ποσοστό κάτω από 40%. Η επόμενη δεκαετία χαρακτηρίζεται ως «χρυσή

15. Ακολουθούμε εν μέρει το διαχωρισμό που κάνει ο Γ. Μοσχονάς στο G. Moschonas, *In the Name of Social Democracy. The great transformation 1945 to present*, ό.π., σ. 76.

16. Στο ίδιο, σ. 75.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εκλογική δυναμική της «κλασικής» Σοσιαλδημοκρατίας» 1950-2007 (ανά δεκαετία)

	Εκλογική δυναμική ανά δεκαετία (%)					Μέση αλλαγή (%)	
	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1999	2000-2007	1950-2007
Δανία	40,2	39,1	33,6	30,9	36	26,8	-33,3
Σουηδία	45,6	48,4	43,7	44,5	39,8	37,5	-17,7
Μ. Βρετανία	46,3	46	39,1	29,2	38,8	38	-17,9
Αυστρία	43,3	43,3	50	45,4	37,3	35,9	-17,1
Νορβηγία	47,5	45,5	38,8	37,4	36	28,5	-40
Γερμανία	30,3	39,4	44,2	39,4	36,9	36,4	20,1
Μέσοι όροι	42,2	43,6	41,6	37,8	37,5	33,9	-19,7

εποχή» για τα κόμματα του πρώτου μοντέλου, με 43,6% συγκεντρωτικό μέσο όρο. Στη δεκαετία αυτή κυρίαρχο κόμμα είναι το σουηδικό SAP με μέση εκλογική δύναμη 48,4%, ενώ στη δεκαετία του 1970 δεσπόζει το αυστριακό SPÖ με 50% –ποσοστό εξαιρετικά υψηλό, το υψηλότερο για τα κόμματα του πρώτου μοντέλου από το 1950 έως το 2007.

Η δεκαετία του 1980 σηματοδοτεί την αρχή της εκλογικής κάμψης, για τα κόμματα της κλασικής Σοσιαλδημοκρατίας. Την περίοδο αυτή καταγράφονται οι πρώτες ισχυρές ενδείξεις εκλογικής μεταβλητότητας στις χώρες αυτές. Η Σουηδία επανεμφανίζεται την περίοδο αυτή ως κυρίαρχη δύναμη με 44,5% και παραμένει κυρίαρχη –αν και με απώλειες: μέση εκλογική δύναμη 39,8%– και τη δεκαετία που ακολουθεί.

Η «κακή εποχή» της κλασικής Σοσιαλδημοκρατίας δεν δείχνει να ανατρέπεται τη δεκαετία του 1990. Αξίζει να σημειώσουμε ότι την περίοδο 1990-1999 κανένα κόμμα δεν υπερβαίνει το 39,8% της ψήφου κατά μέσο όρο, όταν τη «χρυσή εποχή» της δεκαετίας του 1960 κανένα κόμμα δεν συγκέντρωνε ποσοστό κάτω από 39,4%.¹⁷

Η δεκαετία του 2000 εμφανίζεται ως «η χειρότερη περίοδος», από τη σκοπιά της εκλογικής δυναμικής, των κομμάτων της κλασικής Σοσιαλδημοκρατίας αφού η μέση εκλογική τους δύναμη αγγίζει μόλις το 33,9% (πτώση 8,3 μονάδων συγκριτικά με τη δεκαετία του 1950). Με όρους μέσης εκλογικής αλλαγής, τα κόμματα αυτά χάνουν συνολικά (την περίοδο 1950-2007)

17. Βλ., επίσης, G. Moschonas, «Historical decline or change of scale? The electoral dynamics of European social-democratic parties (1950-2008)», *ό.π.*

19,7% της δύναμής τους. Πιο συγκεκριμένα, το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα της Νορβηγίας παρουσιάζει τη μεγαλύτερη εκλογική απώλεια –της τάξης του 40%(!). Υψηλή εκλογική πτώση εμφανίζει και το δανικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα (-33,3%), εξαιτίας των εκλογών-«σεισμών» στη Δανία και τη Νορβηγία το 1973. Ακολουθούν η Μεγάλη Βρετανία (-17,9), η Σουηδία (-17,7) και η Αυστρία (-17,1) ενώ μόνο η Γερμανία και το γερμανικό SPD εμφανίζει άνοδο της μέσης εκλογικής του δύναμης κατά 20,1%.

β. Σοσιαλδημοκρατικά κόμματα «μεσαίας επιρροής»

Ο Πίνακας 3 περιλαμβάνει τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ενδιάμεσης εκλογικής επιρροής. Οι πιο «ισχυρές» για τα κόμματα αυτά είναι οι δεκαετίες του 1950 και του 1960, οπότε συγκεντρώνουν κατά μέσο συνολικά ποσοστά 28% και 26%. Όλα τα κόμματα, πλην του ιρλανδικού, εμφανίζουν αυξημένη εκλογική επιρροή τη δεκαετία του 1980, σε σχέση με τη δεκαετία που προηγείται. Τη δεκαετία του 1990 σημειώνουν εμφανείς αλλά «συγκρατημένες» απώλειες ως προς τη δυναμική τους οι οποίες διατηρούνται στα ίδια σχεδόν επίπεδα την περίοδο 2000-2007.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εκλογική δυναμική των κομμάτων «μεσαίας επιρροής» 1950 - 2007 (ανά δεκαετία)

	Εκλογική δυναμική ανά δεκαετία (%)					Μέση αλλαγή (%)	
	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1999	2000-2007	1950-2007
Βέλγιο	35,9	31	26,4	28	23,3	24,6	-31,5
Ολλανδία	30,7	25,8	28,6	31	26,5	21,2	-30,9
Φινλανδία	25,3	23,4	24,5	25,4	24,4	23	-9,1
Λουξεμβούργο	37,1	35	26,8	30,4	23,6	23,4	-36,9
Ιρλανδία	10,9	14,7	12,7	8,9	14,9	10,5	-3,7
Μέσοι όροι	28	26	23,8	24,7	22,5	20,5	-26,8

Το βελγικό σοσιαλιστικό κόμμα με μία πολύ καλή εκλογική συγκομιδή το 2003 (συγκεντρώνει 27,9% των ψήφων, το καλύτερο ποσοστό του από το 1987) αυξάνει το μέσο όρο της δύναμής του τη δεκαετία του 2000. Το φινλανδικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα χαρακτηρίζεται από σχετικά σταθερή εκλογική δυναμική στο σύνολο της περιόδου που εξετάζουμε (1950-2007),

ενώ το κόμμα του Λουξεμβούργου αποτελεί περίπτωση-εξάιρεση στο εσωτερικό της δεύτερης ομάδας καθώς συγκεντρώνει υψηλά εκλογικά ποσοστά μέχρι και το 1989 (με μία αξιοσημείωτη πτώση το διάστημα 1970-1979). Από το 1990 όμως εμφανίζεται αρκετά αποδυναμωμένο, χάνοντας μέσα σε λίγα μόνο χρόνια το 22,4% της εκλογικής του δύναμης.

Η Ολλανδία με το σοσιαλδημοκρατικό PvdA είναι η χώρα με τις μεγαλύτερες εκλογικές αυξομειώσεις στο εσωτερικό της δεύτερης ομάδας. Τη δεκαετία του 1950 συγκεντρώνει κατά μέσο όρο 30,7%, ποσοστό που μειώνεται τη δεκαετία του 1960, ανεβαίνει τις δεκαετίες του 1970 και του 1980, μειώνεται ξανά τη δεκαετία του 1990 διατηρώντας την πρωτική του τάση –πιο εμφανή αυτή τη φορά– και τη δεκαετία του 2000. Το ιρλανδικό εργατικό κόμμα (Labour) είναι το πιο ανίσχυρο του πίνακα αφού συγκεντρώνει αρκετά χαμηλά ποσοστά. Παρουσιάζει όμως μία σταθερότητα ως προς τις εκλογικές του διακυμάνσεις στο σύνολο της περιόδου 1950-2007.

Η δεκαετία του 2000 εμφανίζεται ως «η χειρότερη περίοδος» και στις χώρες που περιλαμβάνουν κόμματα «μεσαίου εκλογικού status», αφού η μέση εκλογική τους δύναμη φτάνει το 20,5% (πτώση 7,5 μονάδων συγκριτικά με τη δεκαετία του 1950). Με όρους μέσης εκλογικής αλλαγής, τα κόμματα αυτά χάνουν συνολικά (την περίοδο 1950-2007) το 26,8% της δύναμής τους. Πιο συγκεκριμένα, το σοσιαλδημοκρατικό κόμμα του Λουξεμβούργου παρουσιάζει τη μεγαλύτερη εκλογική απώλεια –της τάξης του 36,9%. Υψηλή εκλογική πτώση εμφανίζουν και το βελγικό και το ολλανδικό σοσιαλδημοκρατικό κόμμα. Από την άλλη, το ιρλανδικό και το φινλανδικό κόμμα φαίνεται να συγκεντρώνουν τις λιγότερες μέσες εκλογικές απώλειες με πτώση κατά 3,7% και 9,1% αντίστοιχα.

γ. Ο «αργοπορημένος»¹⁸ αλλά ισχυρός σοσιαλδημοκρατικός Νότος

Ο Πίνακας 4 περιλαμβάνει τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα του λεγόμενου «Νότου», δηλαδή των νότιων χωρών της Δυτικής Ευρώπης. Στην ομάδα αυτή κατατάσσονται η Ισπανία, η Πορτογαλία και η Ελλάδα. Η Γαλλία με το σοσιαλιστικό κόμμα SFIO/PS αποτελεί «οριακή» περίπτωση¹⁹ μεταξύ Βορρά

18. W. Merkel, «Between class and catch-all: Is there an electoral dilemma for social democratic parties in Western Europe?», στο W. Merkel κ.ά., *Socialist Parties in Europe II: Of Class, Populists, Catch-all?*, ICPS Βαρκελώνης 1992.

19. W. Merkel, «After the golden age: is social democracy doomed to decline?», στο J. Maravall κ.ά., *Socialist Parties in Europe*, ICPS, Βαρκελώνης 1992, σ. 214.

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εκλογική δυναμική του σοσιαλδημοκρατικού Νότου 1950-2007 (ανά δεκαετία)

	Εκλογική δυναμική ανά δεκαετία (%)					
	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1999	2000-2007
Ισπανία	–	–	29,9	44	38,2	38,4
Πορτογαλία	–	–	33,4	26,7	39	41,5
Ελλάδα	–	–	19,5	43,4	42,3	40,8
Μέσοι όροι	–	–	27,6	38	39,8	40,2
Γαλλία	15,2	15,9	21	34,5	20,6	24,4

και Νότου, εξαιτίας της μεγάλης εκλογικής αστάθειας και των διαφορετικών ιστορικών και πολιτικών καταβολών της, σε σχέση με τις χώρες και τα κόμματα του Νότου και γι' αυτό την εξετάζουμε ως ξεχωριστή περίπτωση.

Η πτωτική εκλογική πορεία που παρατηρήσαμε στις προηγούμενες κατηγορίες χωρών, δεν ισχύει στην περίπτωση των χωρών του Νότου. Στον «σοσιαλιστικό Νότο» ξεχωρίζει η εκλογική επιρροή του πορτογαλικού σοσιαλιστικού κόμματος, επιρροή αρκετά υψηλή τη δεκαετία του 1970 και σχετικά χαμηλή τη δεκαετία του 1980. Τις δύο επόμενες δεκαετίες, όμως, φαίνεται να σταθεροποιείται σταδιακά και να αποτελεί την ισχυρότερη εκλογικά πολιτική δύναμη στις χώρες του Νότου συγκεντρώνοντας 41,5% (μέσος όρος) την τρέχουσα δεκαετία.

Τα υψηλά εκλογικά ποσοστά των κομμάτων του «Νότου» οφείλονται στη σχετικά «αργοπορημένη» εμφάνισή τους, εξαιτίας των μακροχρόνιων δικτατορικών περιόδων (δικτατορία του Φράνκο στην Ισπανία, του Σαλαζάρ στην Πορτογαλία και των συνταγματαρχών στην Ελλάδα). Κατά συνέπεια, δεν υφίστανται την εκλογική φθορά που «φέρουν» τα υπόλοιπα κόμματα –ειδικά τα κόμματα της «κλασικής Σοσιαλδημοκρατίας» που εμφανίζονται από τις αρχές του 20ού αιώνα περίπου.

δ. Η εκλογική εξασθένιση της ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας (1950-2007)

Ο Πίνακας 5 περιλαμβάνει τις εκλογικές επιδόσεις (σε μέσους όρους) των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων σε 12 χώρες. Συγκρίνοντας τις δύο υποπεριόδους (1950-1973 και 1974-2007), παρατηρείται μια πτώση του συνολικού μέσου όρου στις χώρες αυτές κατά 3,4 μονάδες. Αν προσθέσουμε τώρα

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Μέση εκλογική δυναμική της Σοσιαλδημοκρατίας
ανά υποπερίοδο (1950-1973, 1974-2007)

12 χώρες	Υπο-περίοδοι (μέσοι όροι %)	
	1950-1973	1974-2007
Αυστρία	45	41,3
Δανία	38	32,1
Σουηδία	46,4	41,4
Γερμανία	37,4	38,2
Μεγάλη Βρετανία	45,7	36,2
Βέλγιο	32,1	25,6
Ολλανδία	28	27,4
Φινλανδία	24,5	24,3
Λουξεμβούργο	36,3	26,4
Ιρλανδία	12,9	10,7
Γαλλία	16,1	27
Νορβηγία	44,5	35,4
Ισπανία		38,3
Πορτογαλία		33,9
Ελλάδα		38,5
Μέσοι όροι	33,9	30,5 (12 χώρες) 31,8 (15 χώρες)

Πηγές: Βλ. Πίνακα 1.

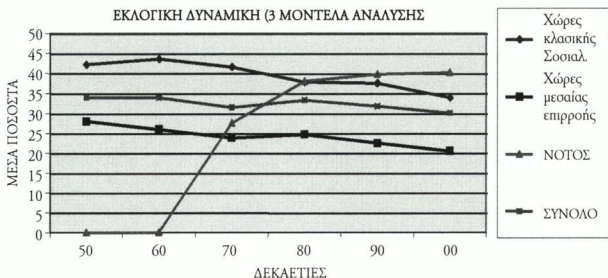
στη δεύτερη υποπερίοδο (1974-2007) τις εκλογικές επιδόσεις των χωρών του Νότου (Ισπανία, Πορτογαλία και Ελλάδα), το δείγμα της μέτρησής μας αλλάζει. Έτσι, στις 15 χώρες που προκύπτουν, ο συνολικός μέσος όρος αυξάνεται με αποτέλεσμα η πτώση να μειώνεται στις 2,1 μονάδες.

Συνοψίζοντας, τα κόμματα της «κλασικής Σοσιαλδημοκρατίας» έχουν απολέσει την παλαιά εκλογική τους αποτελεσματικότητα, χάνοντας συγκεντρωτικά το 19,7% της εκλογικής τους δύναμης (περίοδος 1950-2007). Τα κόμματα της δεύτερης ομάδας εμφανίζουν μία πτωτική μεταβολή λιγότερο ενιαία, λιγότερο ευθύγραμμη και λιγότερο συστηματική. Η δύναμη τους μειώνεται κατά 26,8% και εμφανίζονται ως τα κόμματα με τις μεγαλύτερες απώλειες στο εσωτερικό της σοσιαλδημοκρατικής οικογένειας. Τέλος, τα κόμματα της τρίτης ομάδας χωρών είναι τα μοναδικά που αυξάνουν τη δύναμή τους κατά 45,6%. Όλα τα παραπάνω απεικονίζονται στο ακόλουθο γράφημα.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

Μέση εκλογική δυναμική των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων 1950-2007
(ανά δεκαετία, 3 ομάδες ανάλυσης)

3. Η ΚΟΜΜΑΤΙΚΗ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΜΕΤΑΒΛΗΤΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (1950-2007)

Αρκετοί ερευνητές έχουν ασχοληθεί στο παρελθόν με την κομματική εκλογική μεταβλητότητα.²⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε τους Rose και Urwin, τον Pedersen, τους Bartolini και Mair καθώς και τον Drummond.²¹ Η μελέτη των Rose και Urwin χρησιμοποιείται ως «σημείο αναφοράς» στην έρευνα της εκλογικής μεταβλητότητας. Αφού αναλύουν τη σταθερότητα των κομματικών συστημά-

20. Οι απώλειες ή τα κέρδη ενός πολιτικού κόμματος, από εκλογική αναμέτρηση σε εκλογική αναμέτρηση (σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους), υπαγορεύουν την αύξηση ή τη μείωση της εκλογικής μεταβολής του.

21. Οι ερευνητές αυτοί για να μελετήσουν την εκλογική μεταβλητότητα και σταθερότητα των κομματικών συστημάτων χρησιμοποίησαν μακρο-επίπεδους παράγοντες ανάλυσης (διαιρετικές τομές κ.λπ.) ενώ άλλοι, όπως ο Dalton το 2000, μικρο-επίπεδους (κομματική ταύτιση/party affiliation). Βλ. R. Rose - D. Urwin, «Persistence and Change in Western Party Systems since 1945», *Political Studies*, τόμ. 18, τχ. 3, 1970, σ. 287-319· M.N. Pedersen, «Electoral Volatility in Western Europe, 1948-1977», *European Journal of Political Research*, τόμ. 7, αρ. 1, 1979, σ. 1-26· S. Bartolini - P. Mair, *Identity, Competition and Electoral Availability. The Stabilisation of European Electorates 1885-1985*, Cambridge University Press, Cambridge 1990· A.J. Drummond, «Electoral Volatility and Party Decline in Western Democracies: 1970-1995», *Political Studies*, τόμ. 54, 2006, σ. 628-647.

των, καταλήγουν στο συμπέρασμα ότι «η εκλογική δύναμη των περισσότερων κομμάτων στις Δυτικές χώρες ως τον Πόλεμο άλλαξε σε μικρότερο βαθμό από εκλογές σε εκλογές, από δεκαετία σε δεκαετία ή κατά τη διάρκεια της ζωής μιας γενιάς».²²

Παρόλα αυτά, την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα παρατηρείται μια επιτάχυνση της εκλογικής μεταβλητότητας, σε ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη.²³

Ο Andrew Drummond²⁴ χρησιμοποιώντας τη μεθοδολογία της έρευνας των Rose και Urwin,²⁵ συγκρίνει τα εκλογικά αποτελέσματα της περιόδου 1945-1970 με τα αποτελέσματα που προκύπτουν από τη μελέτη του για την περίοδο 1970-1995. Σύμφωνα με τα συμπεράσματά του, από το 1970 τα πολιτικά κόμματα εμφανίζουν σταδιακές αλλαγές ως προς τρεις μεταβλητές ανάλυσης: την εκλογική μεταβλητότητα, την ελαστικότητα και την κομματική «στήριξη».

Στο παρόν άρθρο επιχειρούμε μια επικαιροποίηση των δεδομένων του Drummond, ερευνώντας τη μέση απόλυτη και σχετική κομματική εκλογική μεταβλητότητα²⁶ και ελαστικότητα [elasticity]²⁷ των δυτικοευρωπαϊκών σο-

22. R. Rose - D. Urwin, «Persistence and Change in Western Party Systems since 1945», *ό.π.*, σ. 295.

23. H. Keman - A. Krouwel, [Vrije Universiteit Amsterdam], «The Rise of a New Political Class? The populist challenge and Party transformation in Western Europe», Paper presented at the POLIS Conference-Workshop: «Expert Rule versus popular protest: The elitist-populist divide in European Politics», Παρίσι 17-18 Ιουνίου 2005, σ. 7.

24. A.J. Drummond, «Electoral Volatility and Party Decline in Western Democracies: 1970-1995», *ό.π.*

25. R. Rose - D. Urwin, «Persistence and Change in Western Party Systems since 1945», *ό.π.*

26. Για την εύρεση της μέσης απόλυτης κομματικής εκλογικής μεταβλητότητας, σε κάθε χρονική περίοδο, υπολογίζουμε την απόλυτη διαφορά (μεταβολή) του εκλογικού ποσοστού μεταξύ δύο εκλογικών αναμετρήσεων. Στη συνέχεια, αθροίζουμε τις απόλυτες διαφορές και διαιρούμε το άθροισμα με τον αριθμό των υπό μελέτη εκλογικών αναμετρήσεων μειωμένο κατά ένα. Έτσι για n εκλογικές αναμετρήσεις και $n-1$ μεταβολές ανάμεσα στην κάθε εκλογή i και την επόμενη $i+1$, η μέση απόλυτη κομματική εκλογική μεταβλητότητα είναι:

$$mC = \frac{\sum_{i=1}^{n-1} |v_i - v_{i+1}|}{n-1},$$

όπου mC η μέση απόλυτη κομματική εκλογική μεταβλητότητα [mean Change] και V_i το ποσοστό του κόμματος στην εκλογή i . Το αποτέλεσμα μας δίνει το μέσο ποσοστό μεταβολής της ψήφου για κάθε ερευνώμενο κόμμα στην υπό μελέτη περίοδο. Ως αποτέλεσμα θεωρούμε το ποσοστό μεταβλητότητας της ψήφου των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων ως προς το σύνολο των ψήφων, σε κάθε χώρα. Για την εκτίμηση της μέσης απόλυτης κομματικής εκλογικής μετα-

σιαλιστικών κομμάτων, καλύπτοντας μια περίοδο (1950-2007) περίπου τριπλάσια εκείνης του Drummond.

Από τα στοιχεία του Πίνακα 6 προκύπτει ότι κατά την περίοδο 1950-1973 η κομματική εκλογική μεταβλητότητα των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων των χωρών της «κλασικής» και «μεσαίας επιρροής» Σοσιαλδημοκρατίας είναι περίπου η ίδια (3% για την πρώτη και 2,9% για τη δεύτερη). Τη μικρότερη μεταβολή παρουσιάζουν η Σουηδία και η Αυστρία. Ακολουθούν η Μεγάλη Βρετανία (με ποσοστό που εν γένει κινήθηκε μεταξύ 43% και 47%), η Δανία (με σχετική σταθερότητα γύρω στο 40-41% μέχρι τη δεκαετία του 1960 και με μεγάλη πτώση στο 25,6% το 1973) και η Γερμανία (με μια εντυπωσιακή αλλά διαρκή και ομαλή άνοδο από 28,8% το 1953 σε 45,8% το 1972). Τη μεγαλύτερη μεταβολή παρουσιάζει η Νορβηγία κυρίως λόγω της μεγάλης πτώσης κατά 11,2% μεταξύ 1969 και 1973 που βαραίνει ιδιαίτερα εξαιτίας του μικρού αριθμού εκλογικών αναμετρήσεων (6).

Στο σύνολο των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων «μεσαίας επιρροής» η μεταβλητότητα εκτιμάται στο 2,9%. Γενικά, σε όλες τις χώρες την περίοδο 1950-1973 η μεταβλητότητα κινήθηκε σε χαμηλά σχετικά επίπεδα, μεταξύ 2,1% και 3,7%, με την εξαίρεση της Νορβηγίας (4,3%). Ωστόσο, ο δείκτης της σχετικής κομματικής εκλογικής μεταβλητότητας επιτρέπει να διακρίνουμε μια ουσιαστική διαφορά μεταξύ «κλασικής» και «μεσαίας επιρροής» Σοσιαλ-

βλητότητας, ως θεωρητική αφηρητή χρησιμοποιούμε τη μεθοδολογία του Pedersen στο Pedersen's Index of Electoral Volatility στο M. N. Pedersen, «Electoral Volatility in Western Europe, 1948-1977», *ό.π.* Με τη διαφορά ότι το ζητούμενο εδώ είναι η εκτίμηση της μεταβλητότητας των ποσοτών ενός συγκεκριμένου (σοσιαλδημοκρατικού) κόμματος και όχι του συνόλου του κομματικού συστήματος.

Ως μέση σχετική κομματική εκλογική μεταβλητότητα ορίζουμε το πηλίκο της μέσης απόλυτης κομματικής εκλογικής μεταβλητότητας ενός κόμματος σε μια περίοδο προς το μέσο ποσοστό του σε αυτήν την περίοδο:

$$rmC = \frac{mC}{mv} = \frac{\sum_{i=1}^{n-1} |v_i - v_{i+1}|}{mv},$$

όπου rmC η relative mean change και mv το μέσο ποσοστό του κόμματος κατά την υπό εξέταση περίοδο. Η τιμή αυτού του δείκτη προσδιορίζει το τμήμα του ποσοστού του κατά το οποίο μεταβάλλεται η δύναμή του κατά μέσο όρο.

27. Η εκλογική ελαστικότητα [electoral elasticity] υπολογίζεται από την απόλυτη διαφορά της μέγιστης από την ελάχιστη εκλογική επίδοση ενός κόμματος (εύρος), για ένα συγκεκριμένο αριθμό εκλογικών αναμετρήσεων, σε μία συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Βλ. σχετικά A.J. Drummond, «Electoral Volatility and Party Decline in Western Democracies: 1970-1995», *ό.π.*

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Μέση απόλυτη κοιμματική εκλογική μεταβλητότητα των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων (1950-2007)

Μέση απόλυτη κοιμματική εκλογική μεταβλητότητα	1950-1973	1974-2007
Δανία	3,2	3,3
Σουηδία	2,1	4,0
Μεγάλη Βρετανία	2,8	4,7
Αυστρία	2,1	3,3
Νορβηγία	4,3	5,5
Γερμανία	3,4	3,0
Σύνολο «κλασικής» Σοσιαλδημοκρατίας	3,0	4,0
Βέλγιο	2,2	3,3
Ολλανδία	2,8	6,3
Φινλανδία	3,5	3,1
Λουξεμβούργο	3,7	4,4
Ιρλανδία	2,5	3,2
Σύνολο Σοσιαλδημοκρατίας «μεσοσίας επιρροής»	2,9	4,1
Γαλλία	2,5	7,0
Ελλάδα	–	6,3
Ισπανία	–	5,2
Πορτογαλία	–	6,5
Σύνολο Νότου	–	6,0
Συνολικοί μέσοι όροι μέσης απόλυτης κοιμματικής εκλογικής μεταβλητότητας (%)	2,9	4,3 (12 χώρες) 4,6 (15 χώρες)

δημοκρατίας. Αυτή η διαφοροποίηση οφείλεται στα μεγάλα ποσοστά των «κλασικών» σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων που μειώνει δραστικά τις τιμές της μέσης σχετικής κοιμματικής εκλογικής μεταβλητότητας (σε επίπεδα κάτω από 10%, ακόμα και αυτή της Νορβηγίας, της ισχυρότερης σε απόλυτη μεταβολή χώρας) σε σχέση με αυτές των κομμάτων «μεσοσίας επιρροής», όπου οι 3 από τις 5 χώρες εμφανίζονται να διαφοροποιούνται σε ποσοστό μεγαλύτερο από το 10% της εκλογικής τους επιρροής.

Η κατάσταση, και αυτό είναι το κεντρικό εύρημα στον Πίνακα 6, ανατρέπεται μετά το 1973 και την πρώτη πετρελαϊκή κρίση, ενώ μέχρι σήμερα η δυναμική δεν έχει σταθεροποιηθεί. Η περίοδος 1974-2007 παρουσιάζει εντονότερη μεταβλητότητα από την προηγούμενη. Για τις περισσότερες χώρες που ερευνήσαμε στην πρώτη περίοδο η μέση απόλυτη κοιμματική εκλογική μετα-

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Μέση σχετική κοιμματική εκλογική μεταβλητότητα
των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων (1950-2007)

Μέση σχετική κοιμματική εκλογική μεταβλητότητα	1950-1973	1974-2007
Δανία	8,5%	10,4%
Σουηδία	4,5%	9,6%
Μεγάλη Βρετανία	6,2%	12,9%
Αυστρία	4,6%	7,9%
Νορβηγία	9,7%	15,5%
Γερμανία	9,1%	7,8%
Σύνολο «κλασικής» Σοσιαλδημοκρατίας	7,1%	10,7%
Βέλγιο	6,7%	12,8%
Ολλανδία	9,9%	23,1%
Φινλανδία	14,2%	12,7%
Λουξεμβούργο	10,1%	16,8%
Ιρλανδία	19,3%	29,9%
Σύνολο Σοσιαλδημοκρατίας «μεσαίας επιρροής»	12,0%	19,1%
Γαλλία	15,5%	25,9%
Ελλάδα	-	16,3%
Ισπανία	-	15,4%
Πορτογαλία	-	16,9%
Σύνολο Νότου	-	16,2%
Συνολικοί μέσοι όροι μέσης σχετικής κοιμματικής εκλογικής μεταβλητότητας (%)	9,8%	15,4% (12 χώρες) 15,6% (15 χώρες)

βλητότητα ξεκινάει από το 3% και σε κάποιες περιπτώσεις ξεπερνάει αισθητά το 5%, όπως στη Νορβηγία, την Ολλανδία και τη Γαλλία,²⁸ ενώ στο ίδιο υψηλό επίπεδο κυμαίνονται και τα νέα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα του Νότου (Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία).

Στον Νότο εντοπίζεται και η μεγαλύτερη μεταβολή κυρίως λόγω της εντυπωσιακής ανόδου της Σοσιαλδημοκρατίας στην Ελλάδα και την Ισπανία μετά το 1981 και τη μετέπειτα υποχώρηση της (στην Ελλάδα το ΠΑΣΟΚ κά-

28. Η εκλογική μεταβλητότητα στη Γαλλία το 2002 ήταν υψηλότερη από κάθε άλλη προ του 1978 περίοδο. Βλ. σχετικά, A. Knapp, «Ephemeral Victories? France's Governing Parties, the Ecologists, and the Far Right», στο P. Mair - W.C. Muller - F. Plasser (επιμ.), *Political Parties and Electoral Change. Party Responses to Electoral Markets*, Sage Publications, Λονδίνο 2004, σ. 54.

νει ένα ακόμη ανοδικό άλμα το 1993). Η Γαλλία, τέλος, καταγράφει την υψηλότερη κομματική εκλογική μεταβλητότητα (7%) στη δυναμική των ευρωπαϊκών σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων την περίοδο 1974-2007.

Η εκτίμηση της σχετικής κομματικής εκλογικής μεταβλητότητας δεν αλλάζει ουσιαστικά την εικόνα, παρά μόνο την κάνει εντονότερη για τις χώρες με σοσιαλιστικά κόμματα «μεσαίου εκλογικού status», όπως και στην περίοδο 1974-2007. Συνολικά, μπορούμε να ερμηνεύσουμε την αύξηση της μέσης σχετικής κομματικής εκλογικής μεταβλητότητας κατά τη δεύτερη περίοδο, από τη σταδιακή εκλογική πλαγιολίσθηση των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων στις χώρες της «κλασικής» και «μεσαίας επιρροής» Σοσιαλδημοκρατίας μετά την κρίση του 1973, αλλά και από τη μεγάλη εκλογική κάμψη των κομμάτων στη Μεγάλη Βρετανία και την Πορτογαλία τη δεκαετία του 1980.²⁹

Γενικά πάντως, δεν είναι η συμπερίληψη των χωρών του Νότου που διαμορφώνει αυτήν την τάση των 12 υπολοίπων χωρών, απλώς την ενισχύει ελάχιστα. Εξάλλου, οι χώρες του Νότου μπορεί να παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη μέση απόλυτη κομματική εκλογική μεταβλητότητα, όμως στη μέση σχετική εκλογική μεταβλητότητα τοποθετούνται στη μέση, με τις χώρες «μεσαίας επιρροής» να κατέχουν την πρώτη θέση λόγω των χαμηλών μέσων ποσοτών τους.

4. Η ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΕΛΑΣΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ (1950-2007)

Η εκλογική ελαστικότητα στις χώρες της «κλασικής Σοσιαλδημοκρατίας» υπολογίζεται κατά μέσο όρο στις 11,1 μονάδες. Τη μικρότερη ελαστικότητα παρουσιάζουν η Μεγάλη Βρετανία (με χαμηλότερο ποσοστό 43,8% το 1959 και 48% υψηλότερο ποσοστό το 1966) και η Σουηδία (συγκεντρώνοντας το χαμηλότερο ποσοστό της, 44,6%, το 1956 και το υψηλότερο, 50,1%, το 1968). Μεγάλη ελαστικότητα παρουσιάζει και η Νορβηγία κυρίως λόγω της μεγάλης πτώσης κατά 11,2% μεταξύ 1969 και 1973 (από 46,6% σε 35,4%).

Στις χώρες με σοσιαλδημοκρατικά κόμματα «μεσαίου εκλογικού status» η εκλογική ελαστικότητα εκτιμάται στο 8,8%. Η κατηγορία των χωρών αυτών παρουσιάζει μια ιδιομορφία, καθώς οι τέσσερις από τις πέντε χώρες που περιλαμβάνει (το βελγικό εμφανίζεται ως το κόμμα με τη μεγαλύτερη ελαστικό-

29. Όπως και τη ραγδαία εκλογική άνοδο την ίδια εποχή στη Γαλλία, την Ελλάδα και την Ισπανία.

τητα στο εσωτερικό της δεύτερης κατηγορίας ανάλυσης) εμφανίζουν όμοια ή σχεδόν όμοια ελαστικότητα. Η Γαλλία ως χώρα-εξαιρέση εμφανίζει σχετικά μικρή ελαστικότητα αφού τα ποσοστά του γαλλικού σοσιαλδημοκρατικού κόμματος κυμάνθηκαν από 12,6% έως 19,2%. Γενικά, σε όλες τις χώρες την περίοδο 1950-1973 η ελαστικότητα (όπως και η μεταβλητότητα) κινήθηκε σε χαμηλά σχετικώς επίπεδα (της τάξης του 6,6%), με συνολικό μέσο όρο 9,8%.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Μέση εκλογική ελαστικότητα των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων (1950-2007)

Μέση εκλογική ελαστικότητα	1950-1973	1974-2007
Δανία	16,5	12,8
Σουηδία	6,5	10,6
Μεγάλη Βρετανία	5,8	15,6
Αυστρία	7,9	17,8
Νορβηγία	12,9	17,9
Γερμανία	17	9,4
Βέλγιο	10,1	10,8
Ολλανδία	9,1	12,6
Φινλανδία	7,7	6,9
Λουξεμβούργο	9,1	11,3
Ιρλανδία	7,9	5,2
Γαλλία	6,6	20,1
Ελλάδα	–	34,5
Ισπανία	–	19,1
Πορτογαλία	–	24,3
Συνολικοί μέσοι όροι μέσης εκλογικής ελαστικότητας	9,8	12,6
		15,3 (15 χώρες)

Η εκλογική ελαστικότητα διαφοροποιείται κατά τη δεύτερη περίοδο που εξετάζουμε. Το χρονικό διάστημα 1974-2007 εμφανίζει ελαφρώς εντονότερη ελαστικότητα από το προηγούμενο. Για τις περισσότερες χώρες που ερευνήσαμε στην πρώτη περίοδο, η μέση εκλογική ελαστικότητα ξεκινά από το 5,8% και σε κάποιες περιπτώσεις ξεπερνάει το 16%, όπως στην περίπτωση της Γερμανίας και του SPD. Στη δεύτερη περίοδο, όμως, εισάγονται στην ανάλυσή μας τα κόμματα του σοσιαλδημοκρατικού Νότου με εξαιρετικά υψηλά ποσοστά ελαστικότητας (ειδικά σε Ελλάδα και Πορτογαλία).

Στον Νότο εντοπίζεται και η μεγαλύτερη ελαστικότητα κυρίως λόγω της

εντυπωσιακής ανόδου της Σοσιαλδημοκρατίας στην Ελλάδα, μετά το 1981. Το ΠΑΣΟΚ εμφανίζει τη μεγαλύτερη ελαστικότητα σε σχέση με τα υπόλοιπα κόμματα του «σοσιαλδημοκρατικού Νότου», ξεκινώντας από 13,6% το 1974 και φτάνοντας στο εντυπωσιακό 48,1% στις εκλογές του 1981.

Η Γαλλία, τέλος, (με την τεράστια άνοδο του 1981 που διατήρησε το κόμμα σε επίπεδα άνω του 30% και την αξιοσημείωτη πτώση στη συνέχεια) συγκαταλέγεται στις χώρες με τα μεγαλύτερα ποσοστά εκλογικής ελαστικότητας (20,1%) για αυτήν την περίοδο (και με τη μεγαλύτερη αύξηση ποσοστού, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο).

Γενικότερα, μεταξύ των δύο περιόδων η ελαστικότητα παρουσιάζεται σχεδόν παντού αυξημένη (με εξαιρέσεις τη Γερμανία, τη Δανία, την Ιρλανδία και τη Φινλανδία). Συνολικά, είναι λογικό τη δεύτερη περίοδο (1974-2007) η εκλογική ελαστικότητα να εμφανίζεται μεγαλύτερη επειδή μεγαλύτερη παρουσιάζεται και η μεταβολή.

Κατά συνέπεια, η μελέτη της εκλογικής μεταβολής και ελαστικότητας στην παρούσα έρευνα επιβεβαιώνει τις θεωρίες περί εκλογικής μεταβλητότητας και ρευστότητας των και Franklin κ.ά.³⁰

5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΣΟΣΙΑΛΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΕ ΚΡΙΣΗ;

Η δεκαετία του 1980 αποτέλεσε κομβικό σημείο στη μεταπολεμική πολιτική σκηνή. Οι σοσιαλδημοκράτες βρέθηκαν χωρίς επαρκές ιδεολογικό οπλοστάσιο, ενώ, την ίδια εποχή, τα κοινωνικά κινήματα και άλλες ομάδες αναδείκνυαν ζητήματα που ξεπερνούσαν τη θεματική της παραδοσιακής σοσιαλδημοκρατικής πολιτικής: οικολογία, θέματα σεξουαλικότητας, ποιότητα ζωής.

Αποπειρώμενοι την ερμηνεία των αποτελεσμάτων, ως προς την εκλογική δυναμική της ευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατικής οικογένειας κατά την περίοδο 1950-2007, μπορούμε να πούμε ότι τα συμπεράσματα μας είναι διαφορετικά από αυτά των Merkel³¹ και Delwit³² περί μη γενικευμένης εκλογικής

30. M. Franklin - H. Valen - T. Mackie, *Electoral Change: responses to evolving social and attitudinal structures in Western Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

31. «[...] there has been no general decline of social democratic parties in Western Europe [...]» βλ. W. Merkel, «After the golden age: is social democracy doomed to decline?», στο J. Maravall κ.ά., *Socialist Parties in Europe*, ICPS, Βαρκελώνη 1992, σ. 213.

32. «[...] Over a sixty-year period, the overall results for Social Democratic Parties in Europe have hardly changed [...]» βλ. P. Delwit, «Electoral Developments in European Social Democracy», *ό.π.*, σ. 75.

κρίσης. Η σοσιαλδημοκρατική οικογένεια εμφανίζεται ασταθής, παρουσιάζοντας σημάδια έντονης εκλογικής κρίσης, με το πέρασμα του χρόνου. Η κρίση των σοσιαλιστικών κομμάτων είναι συστηματική, εντείνεται από δεκαετία σε δεκαετία και περιλαμβάνει σχεδόν όλες τις χώρες,³³ δημιουργώντας δύο *αντιστρόφως ανάλογες* «εικόνες δυναμικής»: έντονη πτωτική πορεία στις χώρες της «κλασικής-εργατικής» και «μεσαίας επιρροής» Σοσιαλδημοκρατίας και ανοδική στις χώρες του λεγόμενου «Νότου». Η εκλογική κρίση είναι βαθιά, επειδή έχουν υποστεί σημαντικές εκλογικές απώλειες τα κόμματα που ανήκουν στον «σκληρό» πυρήνα της ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας –δηλαδή τα «μεγάλης εκλογικής εμβέλειας» κόμματα όπως είναι το νορβηγικό, το σουηδικό, το δανικό και το βελγικό.

Η ανάλυση και η ερμηνεία των παραγόντων (παγκοσμιοποίηση, συρρίκνωση της εργατικής τάξης, χαλάρωση των δεσμών των σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων με τα εργατικά συνδικάτα κ.ά.) που εξηγούν την εκλογική κρίση της ευρωπαϊκής Σοσιαλδημοκρατίας ξεφεύγει από τα πλαίσια του παρόντος άρθρου. Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα του Νότου κατάφεραν να επιβληθούν ως φρέσκιες και εκουγχερονιστικές δυνάμεις. Ένα χαρακτηριστικό που εξηγεί την εκλογική τους επιτυχία είναι η οργανωτική και στρατηγική τους ευελιξία, επειδή τα κόμματα αυτά έχουν μεγαλύτερη ικανότητα *οργανωτικής προσαρμογής*³⁴ από αυτά του παραδοσιακού σοσιαλδημοκρατικού μωτέλου.

Η πτώση και οι ταλαντεύσεις των εκλογικών επιδόσεων της Σοσιαλδημοκρατίας (ειδικά στις βόρειες χώρες) έχουν και μία διαφορετική αιτία: την «πίεση από τα άκρα» του πολιτικού φάσματος, δηλαδή την πίεση που της ασκούν τα ακροδεξιά και τα κόμματα της ριζοσπαστικής (ή άκρας) Αριστεράς. Τέτοιες πιέσεις εντοπίζονται, για παράδειγμα, αφενός στη Δανία και την Ολλανδία (από τη λαϊκιστική ιδεολογία και την εκλογική επιτυχία των κομμάτων της άκρας Δεξιάς) και, αφετέρου, στη Σουηδία, τη Γερμανία, την Ισπανία και το Λουξεμβούργο (από τα κόμματα της άκρας Αριστεράς).

Αναμφίβολα, η ευρωπαϊκή Σοσιαλδημοκρατία ισορροπεί σε «τεντωμένο

33. Για μία αντίστοιχη ανάλυση, βλ. G. Moschonas, «Historical decline or change of scale? The electoral dynamics of European social-democratic parties (1950-2008)», *ό.π.*

34. Στην οργανωτική προσαρμογή περιλαμβάνεται η άμεση εκλογή ηγέτη από τον λαό, η ικανότητα «αυτοανέωσης» της κομματικής ηγεσίας. Τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα του Νότου είναι περισσότερο «αρχηγικά» και με μεγαλύτερη ικανότητα «οργανωτικής προσαρμογής», εξαιτίας της αποσίας ισχυρού εσωτερικού «αντίλογου», όπως είναι, για παράδειγμα, τα εργατικά συνδικάτα.

σχοινί». Αν και σε πρόσφατη έρευνά μας καταλήξαμε ότι οι σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις είναι περισσότερες³⁵ την περίοδο 1974-2007 απ' ό,τι την περίοδο 1950-1973, η συνολική «εικόνα» είναι ξεκάθαρη: η σύγχρονη Σοσιαλδημοκρατία παραμένει μία κεντρική³⁶ δύναμη αλλά συνάμα απρόβλεπτη και ευάλωτη εξαιτίας των αυξομειώσεων της εκλογικής επιρροής της. Παραμένει ένας μεγάλος αλλά ασταθής παίκτης στην ευρωπαϊκή πολιτική σκηνή, είτε βρίσκεται στην εξουσία είτε στην αντιπολίτευση.

Καταλήγοντας, οι εκλογικοί αριθμοί που επεξεργαστήκαμε κατέγραψαν σημαντικές τάσεις στον «εκλογικό χάρτη» της δυτικοευρωπαϊκής σοσιαλδημοκρατικής οικογένειας, οι οποίες χρειάζονται περαιτέρω ερμηνεία πέραν των γενικευτικών συμπερασμάτων. Εκείνο που πρέπει μελλοντικά να γίνει, είναι να διερευνηθούν οι πολλές ανεξάρτητες μεταβλητές (οικονομία, εκλογικό σύστημα, κομματικό σύστημα, πολιτικές συγκυρίες, σχέσεις κυβερνητικών κομμάτων με κόμματα των «άκρων») ώστε να δοθεί μια πλήρης ερμηνεία του ευρωπαϊκού εκλογικού τοπίου. Επιπλέον, απαραίτητη επιστημονικά κρίνεται η μελέτη της συνδυασμένης εκλογικής δυναμικής των κομματικών οικογενειών (Σοσιαλδημοκρατία, Κεντροδεξιά, Ριζοσπαστική Αριστερά κ.λπ.), για να διαπιστώσουμε αν η «ιστορική αλλαγή εκλογικού μεγέθους»³⁷ εντοπίζεται όχι μόνο στα κεντροαριστερά (σοσιαλδημοκρατικά) αλλά και στα κεντροδεξιά (συντηρητικά, χριστιανοδημοκρατικά, φιλελεύθερα) κόμματα.

35. Περισσότερες σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις έχουν οι χώρες της «κλασικής-εργατικής» Σοσιαλδημοκρατίας.

36. P. Delwit, «Electoral Developments in European Social Democracy», *ό.π.*

37. G. Moschonas, «Historical decline or change of scale? The electoral dynamics of European social-democratic parties (1950-2008)», *ό.π.*

ΜΗ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΕΣ ΟΡΓΑΝΩΣΕΙΣ
ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΚΙΝΗΜΑΤΑ ΒΑΣΗΣ:
ΘΕΣΜΙΚΟΙ ΚΑΙ ΣΥΓΚΡΟΥΣΙΑΚΟΙ ΠΡΟΣΑΝΑΤΟΛΙΣΜΟΙ*

Μιχάλης Ψημίτης**

Ο αντιφατικός χαρακτήρας της σχέσης που διατρέχει τα κοινωνικά κινήματα βάσης και τις μη κυβερνητικές οργανώσεις έγκειται στο γεγονός ότι αυτή σχέση περιέχει, ταυτόχρονα, στοιχεία αμοιβαίου αποκλεισμού αλλά και αλληλοτροφοδότησης. Είναι, επομένως, δυνατή και θεμιτή μια εσωτερική διαφοροποίηση των μη κυβερνητικών οργανώσεων. Σημαντικό μέρος των ΜΚΟ (κυρίως μεγάλες διεθνείς οργανώσεις) που τοποθετούνται α-ποφασιστικά εκτός της κινηματικής δυναμικής, αντιπροσωπεύουν τον πιο θεσμικά προ-σανατολισμένο και επαγγελματικά οργανωμένο τομέα. Αντίθετα τα κοινωνικά κινήματα βάσης συγκαταλέγονται στο νοηματικό φάσμα των συλλογικών δράσεων και αποτελούν τον πιο συγκρουσιακά προσανατολισμένο και δικτυακά οργανωμένο τομέα. Ειδικότερα για τις επαγγελματοποιημένες διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις, διατυπώνεται η υ-πόθεση ότι ενσωματώνουν στις κυρίαρχες παγκόσμιες θεσμικές δομές διαπραγμάτευσης και απόφασης επαγγελματικές ομάδες με υψηλό μορφωτικό και πολιτισμικό status και, ενδεχομένως, με υψηλές πολιτικές ευαισθησίες.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο άρθρο επιχειρείται μια σύγκριση μεταξύ των κοινωνικών κινήματων βά-σης [ΚΚΒ]¹ και των μη κυβερνητικών οργανώσεων [ΜΚΟ]. Ας σημειωθεί εκ

* Το άρθρο στηρίζεται σε εισήγηση που έγινε στο πλαίσιο διημερίδας με θέμα «Εθελοντι-σμός, Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις, Συλλογική Δράση και Κοινωνικά Κινήματα», η οποία διοργανώθηκε από το Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τμήματος Κοινωνιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης τον Φεβρουάριο του 2008.

** Ο Μιχάλης Ψημίτης είναι Επίκουρος Καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας του Πανε-πιστημίου Αιγαίου.

1. Για τους σκοπούς του παρόντος άρθρου υιοθετείται ο ορισμός που δίνει ο Dieter Rucht για τα ΚΚΒ, έστω και ως μέρος ενός ευρύτερου και πιο υβριδικού μοντέλου μετα-κινήματος. Σύμφωνα με αυτόν, το κίνημα βάσης είναι ένα πρότυπο κινήματος με χαλαρή, άτυπη και απο-

προοιμίου πως αυτή δεν είναι μια προσπάθεια μετωπικής αντιπαράταξης ανάμεσα σε δύο εμπειρικά απολύτως διακριτές μορφές συλλογικής δράσης. Όπως σημειώθηκε και αλλού,² οι μεταξύ τους διαφοροποιήσεις φαίνονται μεν να αναδεικνύουν μια αγεφύρωτη διαφορά ανάμεσα στις αντίστοιχες ιδεοτυπικές μορφές δράσης, εντούτοις, στην απτή και καθημερινή πραγματικότητα, οι μορφές διάδρασης εμπειρικά διεισδύουν και υφίστανται τη διείσδυση, προκαλώντας μια πολύπλοκη ωσμωτική συνύπαρξη με επικοινωνίες, αλληλεπιδράσεις και πολλαπλές αμοιβαίες επιρροές.

Υπό το πρίσμα αυτό, η ένταση και η δυναμική που διατρέχουν τη σχέση ΚΚΒ και ΜΚΟ περικλείουν το στοιχείο του αμοιβαίου αποκλεισμού, είναι όμως συγχρόνως και στοιχεία μιας μεταξύ τους αλληλοτροφοδότησης. Τουλάχιστον ορισμένες ΜΚΟ, που εμφανίζονται ως ζωντανές και αυτόνομες δυνάμεις της κοινωνίας των πολιτών, πρέπει να συγκαταλέγονται, έστω και σε διαφορετική θέση, στο νοηματικό φάσμα των συλλογικών δράσεων που αποκαλούμε «κοινωνικό κίνημα». Εκείνων των δράσεων, δηλαδή, που οροθετούνται από τα χαρακτηριστικά της συγκρουσιακότητας, της συλλογικής ταυτότητα και της δικτυακής οργάνωσης.³

Ωστόσο, ακριβώς εξαιτίας αυτής της συσχέτισης μεταξύ των ΚΚΒ και ορισμένων ΜΚΟ, είναι απαραίτητο να αναδείξουμε μερικά από τα στοιχεία που

κεντρωμένη δομή, ριζοσπαστική διαμαρτυρία και σχέση αφοσίωσης των υποστηρικτών· βλ. D. Rucht, «The Impact of National Contexts on Social Movement Structures: A Cross-Movement and Cross-National Comparison», στο D. McAdam - J.D. McCarthy - M.N. Zald (επιμ.), *Comparative Perspectives on Social Movements. Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, σ. 188.

2. Μ. Ψημίτης, «Στην “κοινωνία των πολιτών” οι “πολίτες” ενάντια στους “εξεγερμένους”: οι διαφορές οργάνωσης, ταυτότητας και δράσης μεταξύ ΜΚΟ και κοινωνικών κινημάτων», εισήγηση στο 2ο Συνέδριο Διοικητικών Επιστημόνων: *Σύγχρονες Τάσεις στη Διοικητική Επιστήμη: «Νέα Δημόσια Διοίκηση», Εταιρική Κοινωνική Ευθύνη και Κοινωνία των Πολιτών*, Χίος, Οκτώβριος 2007, και του ίδιου, «Κοινωνικά κινήματα και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις απέναντι στην “κοινωνία των πολιτών”: σχέση συμπληρωματικής τροφοδότησης ή αμοιβαίας απόρριψης;», στο Σ. Σεφεριάδης (επιμ.), *Συλλογικές Δράσεις και Κοινωνικά Κινήματα στον 21ο Αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα, υπό έκδοση.

3. Χρησιμοποιείται ο γενικός ορισμός των κοινωνικών κινημάτων που έχει διατυπωθεί από τον γράφοντα αλλού: «Τα σύγχρονα κοινωνικά κινήματα συνιστούν δικτυακές μορφές συλλογικής δράσης που διαμέσου της σύγκρουσης τείνουν στη μεταβολή μιας κυρίαρχης πραγματικότητας στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων εξουσίας, μέσα από μια συλλογική ταυτότητα συμβολικού και πολιτισμικού τύπου η οποία προσφέρει στους συμμετέχοντες πόρους κινητοποίησης που δεν έχουν από αλλού»· βλ. Μ. Ψημίτης, *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*, Ατραπός, Αθήνα 2006, σ. 396.

αναπτύσσουν άλλες μη κυβερνητικές οργανώσεις και που τις τοποθετούν αποφασιστικά εκτός της κινηματικής δράσης. Ένα τέτοιο στοιχείο, για παράδειγμα, είναι η μορφή της αλληλεγγύης που τέτοιες οργανώσεις δείχνουν στις πιο εύάλωτες κοινωνικές ομάδες και στους πιο ευπαθείς πληθυσμούς. Ο Zygmunt Bauman, προσπαθώντας να ανιχνεύσει από τη σκοπιά της μετανεωτεरिकότητας τις δυσκολίες διαμόρφωσης της σύγχρονης μορφής αλληλεγγύης, σημειώνει εμφατικά:

«Δεν είναι ότι χάσαμε την ανθρωπιά, την έλξη και την εγκαρδιότητα που προέκυπταν με φυσικό τρόπο στους προγόνους μας. Πρόκειται περισσότερο για το ότι οι δοκιμασίες μας είναι τέτοιες ώστε μονάχα σε σπάνιες περιπτώσεις μπορούν να θεραπευθούν ή να καταπραϊνθούν με το να μοιραζόμαστε ακόμη και το θερμότερο των συναισθημάτων. Τα βάσανα που τον περισσότερο καιρό τείνουμε να βιώνουμε δεν αθροίζονται και έτσι δεν συνενώνουν τα θύματά τους. Τα βάσανά μας διαιρούν και απομονώνουν: μας παραμερίζουν, καταξοχίζουν τον λεπτό ιστό της ανθρώπινης αλληλεγγύης».⁴

Αναπτύσσοντας περαιτέρω τη συλλογιστική του Bauman, μπορούμε να πούμε πως αν υπάρχουν διαφορετικοί τρόποι να βιώνουμε τις δοκιμασίες της ζωής, υπάρχουν επίσης και διαφορετικοί τρόποι αλληλεγγύης. Κατά λογική συνεπαγωγή, αν υπάρχει αυτή η «απομονωτική αλληλεγγύη» που περιγράφει ο Bauman και που αντιστοιχεί σε έναν πλήρως «εκμοντερνισμένο» και ιδιωτικοποιημένο τρόπο βίωσης της δοκιμασίας, υπάρχει επίσης, και μάλιστα σε αντιδιαστολή, η «διαμοιραστική αλληλεγγύη» που παράγουν οι κινηματικές συλλογικές δράσεις μέσα από κοινά ερμηνευτικά πλαίσια τα οποία νοηματοδοτούν «διαμοιραστικά», όχι τόσο τη δοκιμασία αυτή καθαυτή, όσο την κοινή προέλευση των δοκιμασιών και την ταυτότητα των κοινωνικών αντιπάλων και πολιτικών θεσμών που ευθύνονται γι' αυτές.

Σχηματικά, θα λέγαμε ότι η απαισιόδοξη ματιά του Bauman σχετικά με την αλληλεγγύη στη μετανεωτερική κοινωνία (αλλά η ματιά του είναι καταστατικά απαισιόδοξη και αναφορικά με την αποτελεσματικότητα οποιασδήποτε μορφής συλλογικής δράσης)⁵ συμπληρώνεται από μια έμπρακτα αισιό-

4. Z. Bauman, «Europe of Strangers», στο Ali Rogers (επιμ.), *Working Paper Series* του Transnational Communities Programme του Economic and Social Research Council της Μ. Βρετανίας (WPTC-98-03), 2001.

5. Βλ. Z. Bauman, *Παγκοσμιοποίηση. Οι Συνέπειες για τον Άνθρωπο*, Πολύτροπον, Αθήνα 2004, σ. 99.

δοξη αλληλεγγύη, με τον ίδιο τρόπο που στον κόσμο μας τα «πανηγύρια φιλευσπλαχνίας» και τα «φεστιβαλικά δρώμενα» γύρω από την αλληλεγγύη⁶ συνυπάρχουν με την αλληλεγγύη ως αληθινό πόρο δράσης. Πόρο, δηλαδή, που αφενός μειώνει το κόστος της συντελούμενης κινητοποίησης, αφετέρου πολλαπλασιάζει την αίσθηση του σταθερού συνανήκειν στη μοιραζόμενη συλλογική ταυτότητα. Όπως θα δούμε και στη συνέχεια, και παρά την αδρότητα του προτεινόμενου σχήματος, είναι δυνατό να γίνουν οι εύλογες αναγωγές των δύο διαφορετικών μορφών αλληλεγγύης στα αντιστοίχως προτεινόμενα οργανωτικά φαινόμενα των ΜΚΟ και των ΚΚΒ.

Φυσικά, στα όρια του άρθρου αυτού δεν είναι δυνατό να αναλυθούν εκτενώς αμφότερα τα φαινόμενα. Για τον λόγο αυτό, το άρθρο επικεντρώνεται κυρίως στην ανάλυση των ΜΚΟ και ειδικότερα των διεθνών αναπτυξιακών μη κυβερνητικών οργανώσεων, παραπέμποντας σε ό,τι αφορά την ανάλυση των κινημάτων στη σχετική βιβλιογραφία.⁷ Η ανάλυση χωρίζεται σε τρία μέρη με αντίστοιχες αναφορές (α) στις έννοιες «Παγκόσμια Κοινωνία των Πολιτών» και «Παγκόσμια Διακυβέρνηση», (β) στη σχέση Βορρά-Νότου και τις αναπτυξιακές παρεμβάσεις που εμπλέκουν εθελοντικές οργανώσεις και (γ) στα ειδικά χαρακτηριστικά των ΜΚΟ που τις νομιμοποιούν να παρεμβαίνουν.

2. ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΩΝ, ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΜΚΟ

Η έννοια «παγκόσμια κοινωνία των πολιτών» [ΠΚτΠ], διαμορφώνεται μέσα από διαδικασίες συνεργασίας και διάδρασης διεθνικών φορέων δράσης και συγκροτεί σταδιακά τη θεωρητική αιχμή του δόρατος έναντι της παραδοσιακής «κρατοκεντρικής» προσέγγισης των πραγμάτων. Η ευελιξία του όρου έγκειται στο γεγονός ότι, σε αντίθεση με τις εθνικές κοινωνίες των πολιτών

6. Ζ. Μπούμαν, *Η Εργασία, ο Καταναλωτισμός και οι Νεόπτωχοι*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 214-215· Ζ. Bauman, *Και Πάλι Μόνοι: Η Ηθική Μετά τη Βεβαιότητα*, Αθήνα, Έρασμος 1998, σ. 43, και του ίδιου, *Η Μετανεωτερικότητα και τα Δεινά της*, Ψυχογιός, Αθήνα 2002, σ. 136.

7. Ενδεικτικά, Α. Melucci, *Challenging Codes. Collective Action in the Information Age*, Cambridge University Press, Cambridge-New York 1996· S. Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, Cambridge University Press, Cambridge-New York 1999· D. Della Porta - M. Diani, *Social Movements: An Introduction*, Blackwell Publications, Oxford 2006, και Μ. Ψημίτης, *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*, ό.π.

που έβρισκαν τα αναγκαία σύστοιχά τους σε ομόλογες κρατικές οντότητες, τώρα χρησιμοποιείται χωρίς αναφορά σε ένα αντίστοιχο παγκόσμιο κρατικό μόρφωμα. Έτσι, αναφέρεται περισσότερο σε μια υπαρκτή τάση διαμόρφωσης των σύνθετων σχέσεων και προσπαθειών συνεργασίας μεταξύ πολλών –και όχι πάντοτε αμιγώς κοινωνικών– δρώντων για την αντιμετώπιση παγκόσμιων προβλημάτων, παρά σε έναν πραγματικό χώρο εντός του οποίου διαμορφώνονται αντιστάσεις των κοινωνικών δρώντων ενάντια σε κρατικές και αυταρχικές δομές της εξουσίας. Επομένως, από τη σύγχρονη έννοια της ΠΚτΠ απουσιάζει ο ιστορικά αναγκαίος έτερος πόλος δράσης, το κράτος και οι μορφές εξουσίας του.

Η απάλειψη της έννοιας του κράτους από τη σύγχρονη προβληματική σηματοδοτεί μια διπλή και, ίσως, λίγο «ταχυδακτυλουργική» μετατόπιση της συζήτησης. Από τη μία πλευρά, στο όνομα της υπέρβασης μιας παρωχημένης αντίληψης των πραγμάτων, απαλείφεται το εθνικό κράτος ως συνιστώσα του παγκόσμιου συστήματος συνεργασίας και απόφασης. Εφεξής, η παρουσία του έγκειται αποκλειστικά σε μια, οπωσδήποτε επίφοβη, φασματική προβολή του παρελθόντος που αρνείται πεισματικά να αντιληφθεί τον παρωχημένο ρόλο της στην καινούργια παγκόσμια τάξη πραγμάτων. Από την άλλη πλευρά, δεν προκύπτει κάποια σύστοιχη της ΠΚτΠ οντότητα στην οποία ενδεχομένως αυτή θα μπορούσε να αντιπαρατεθεί.

Έτσι, η παγκόσμια κοινωνία των πολιτών δεν εμφανίζεται ούτε ως χώρος διαμόρφωσης των αντιστάσεων ενάντια σε παγκόσμιες κρατικές δομές εξουσίας (όπως θα έλεγε σήμερα η φιλελεύθερο-πλουραλιστική εκδοχή της κοινωνίας των πολιτών που αναφέρεται στον Tocqueville), αλλά ούτε και ως χώρος διαμόρφωσης των πραγματικών όρων αναθεμελίωσης των κοινωνικών συσχετισμών και ανασυγκρότησης των σχέσεων κυριαρχίας, πολιτικής εξουσίας και ελέγχου σε παγκόσμια κλίμακα (όπως θα έλεγε σήμερα η πολιτισμικο-κοινωνική εκδοχή της κοινωνίας των πολιτών που αναφέρεται στον Gramsci). Παρόλα αυτά, στη συνηθέστερη χρήση της, η ΠΚτΠ παρουσιάζεται εμφατικά ως παγκόσμια ακριβώς επειδή εμφανίζεται ως «τρίτη λύση», δηλαδή ως εναλλακτική λύση απέναντι στην «κρατοκεντρική» διεθνή τάξη και στα δίκτυα της παγκόσμιας αγοράς.⁸

Είναι προφανές ότι τέτοια χρήση του όρου περιέχει βαθιές αδυναμίες κατανόησης τόσο της αληθινής δυναμικής της κοινωνικής σύγκρουσης που α-

8. N. Chandhoke, «The Limits of Global Civil Society», στο M. Glacius - M. Kaldor - H. Anheier (επιμ.), *Global Civil Society*, Oxford University Press, Oxford 2002, σ. 36.

κόμη συντελείται μέσα στα εθνικά κράτη, όσο και του παγκόσμιου ρόλου που πραγματικά αναπτύσσουν οι διεθνικές οργανώσεις. Σχετικά με το πρώτο σημείο, για παράδειγμα, καλλιεργεί την υπερβολική εντύπωση πως η κοινωνική δράση έχει αποσυνδεθεί ή τείνει να αποσυνδεθεί από το τοπικό ή το εθνικό πλαίσιο αναφοράς, επομένως υποτιμά το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των συλλογικών δράσεων με σκοπό την πολιτική και κοινωνική αλλαγή εξακολουθούν να υλοποιούνται σε επίπεδο εθνικών κρατών.

Σχετικά με το δεύτερο σημείο, θα έπρεπε, ασφαλώς, να αναγνωρίσουμε ότι σήμερα όντως υφίσταται ένα καινούργιο πεδίο ευκαιριών για υπερεθνική δράση. Οι νέες ευκαιρίες δράσης απορρέουν από το γεγονός ότι η διαδικασία παγκοσμιοποίησης μετατοπίζει σημαντικό μέρος των διαδικασιών απόφασης και επέμβασης από τα κρατικά μορφώματα σε θεσμικά κέντρα που έχουν υπερεθνική εμβέλεια επιρροής. Ωστόσο, όπως επισημαίνει και ο Chandhoke,⁹ οφείλουμε να είμαστε ιδιαίτερα επιφυλακτικοί απέναντι σε πολυάριθμες και ενθουσιώδεις διαβεβαιώσεις ότι η ΠΚΤΠ: (α) είναι αυτόνομη από τους υπόλοιπους διεθνείς πολιτικούς θεσμούς· (β) εξασφαλίζει μια εναλλακτική λύση έναντι αυτών των θεσμών· και (γ) προσφέρει μια βαθιά δομική κριτική της παγκόσμιας τάξης. Στην πραγματικότητα, τέτοια αντίληψη της ΠΚΤΠ εκκινεί ουσιαστικά από την αυθαίρετη υπόθεση της ταύτισης των συλλογικών κοινωνικών υποκειμένων της παγκόσμιας δράσης με τις μεγάλες διεθνείς ΜΚΟ στο πλαίσιο μιας, υποτίθεται, ήδη δομημένης –ή τουλάχιστον γοργά και αναπόδραστα δομούμενης– παγκόσμιας κατάστασης αμοιβαίας συνεργασίας και επιρροής στην οποία αυτές οι οργανώσεις αποκτούν ολοένα μεγαλύτερη ισχύ απόφασης και παρέμβασης.

Πρόκειται, εύλογα, για τη θεωρία της «παγκόσμιας διακυβέρνησης», στη διαδικασία της οποίας (υποστηρίζεται πως) βασικοί «παίκτες» είναι οι ΜΚΟ με τον σημαντικό ρόλο που αναπτύσσουν.¹⁰ Η θεωρία της παγκόσμιας διακυβέρνησης δεν στηρίζεται μόνον στη γενική σύλληψη της παγκοσμιοποίησης, αλλά ειδικότερα στην αντίληψη ότι μια σειρά καθοριστικών δρώντων στην παγκόσμια σκηνή (διεθνικοί χρηματοδοτικοί θεσμοί, διακυβερνητικοί οργανισμοί, διεθνείς εθελοντικές οργανώσεις κ.ά.) αποσπώνται από την κρατοκεντρική δυναμική των παγκόσμιων σχέσεων και συγκροτούν το νέο αποφασιστικό πεδίο διαμόρφωσης των παγκόσμιων πολιτικών. Φαίνεται εντού-

9. Στο ίδιο, σ. 37.

10. Χ. Α. Φραγκονικολόπουλος, *Ο Παγκόσμιος Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Δυναμική και Αδυναμίες στην Παγκόσμια Διακυβέρνηση*, Ι. Σιδέρης, Αθήνα, 2007, σ. 205.

τοιας φύσεως, σε ό,τι αφορά ειδικότερα τις ΜΚΟ, ακόμη και η πιο αισιόδοξη ματιά αναφορικά με αυτές στην ουσία τις προτείνει, στην οπτική μιας ρεαλιστικής πολιτικής των συμφερόντων, μάλλον ως νομιμοποιημένους παίκτες στο παγκόσμιο παιχνίδι πολιτικής επιρροής και εξουσίας παρά ως γνήσιους συλλογικούς δρώντες που αγωνίζονται για ουσιώδεις μεταβολές αυτού του παιχνιδιού.

Το ζήτημα, επί της ουσίας, τίθεται ως εξής: μπορούν οι ΜΚΟ ή οποιοσδήποτε μορφές συλλογικής δράσης να συμβάλουν επαρκώς στην πολιτική και κοινωνική μεταβολή σε ένα παγκοσμιοποιούμενο περιβάλλον παραγωγής της επιρροής και της ισχύος, παραμένοντας προσηλωμένες αποκλειστικά στον στόχο της συμμετοχής τους στις «διαδικασίες παγκόσμιας διακυβέρνησης»; Ή μήπως τέτοια συμμετοχή από τη φύση της προϋποθέτει, στην καλύτερη περίπτωση, «εξημερωμένες δραστηριότητες», δηλαδή οργανωτικά σχήματα δράσεις που προσαρμόζονται στα δεδομένα της ζήτησης και της προσφοράς; Είναι άωφελο να κάνει κανείς αυτόματους αναγωγισμούς της οικουμενικότητας των προβλημάτων σε οικουμενικότητα της συνείδησης χρησιμοποιώντας ως γέφυρα τις μη κυβερνητικές οργανώσεις. Ακόμη και αν αυτό συμβαίνει, το να συμβάλουν οι ΜΚΟ στη συνείδηση ότι τα προβλήματα της ανάπτυξης και της πρόνοιας για τους ευάλωτους πληθυσμούς έχουν οικουμενικές διαστάσεις και χρήζουν διεθνικής παρέμβασης¹¹ από μόνο του, ουδόλως εξασφαλίζει την ενεργό εμπλοκή των υποκειμένων που βρίσκονται στην καρδιά του προβλήματος ή την επιθυμητή ποιότητα των αποτελεσμάτων της παρέμβασης.

Προφανώς, η επιλογή μιας διεθνούς ΜΚΟ να παίξει τον ρόλο αναδόχου των χορηγών, των κυβερνήσεων και των διακυβερνητικών οργανισμών (δηλαδή να αναδεχθεί την υποχρέωση «εκτέλεσης έργων») δεν σχετίζεται με την κρυφή ή φανερή της επιθυμία να συμβάλει στη ριζική μεταβολή των όρων του παιχνιδιού της προσφοράς και ζήτησης των χορηγιών και των δωρεών. Έχει ήδη προκρίνει αυτόν τον ρόλο ως τρόπο συμμετοχής σε ένα διαφορετικό σύστημα παγκόσμιας διακυβέρνησης και έχει ήδη αξιολογήσει αυτό το σύστημα ως μηχανισμό επίλυσης οικουμενικών προβλημάτων. Η αναζήτηση «ανεξάρτητων» συλλογικών δρώντων που συμμετέχουν στην παγκόσμια διακυβέρνηση αποδεικνύεται σχήμα οξύμωρο, αφού τέτοια συμμετοχή προϋποθέτει εκ προοιμίου πλήρη και ανοικτή συνεργασία, διαπραγμάτευση, υποχώρηση και προσαρμογή.

11. Στο ίδιο, σ. 52.

Το ότι το σχήμα της προσφοράς και της ζήτησης είναι το ιστορικό κυρίαρχο πρότυπο εν προκειμένω, προκύπτει από το γεγονός πως, όπως επισημαίνει ο Tilly, «τα στοιχεία δείχνουν εκπληκτική συσχέτιση μεταξύ της συγκρότησης διεθνών ΜΚΟ και της δημιουργίας κυβερνητικών ή ημικυβερνητικών οργανισμών όπως η Κοινωνία των Εθνών, το Διεθνές Γραφείο Εργασίας, τα Ηνωμένα Έθνη και η Παγκόσμια Τράπεζα». ¹² Όπως, επίσης, και από το γεγονός ότι παρατηρείται μια εντελώς ανισομερής γεωγραφική κατανομή των βάσεων που έχουν οι διεθνείς ΜΚΟ στις πόλεις όπου φιλοξενούνται οι θεσμοί λήψης των αποφάσεων (Βρυξέλες, Λονδίνο, Παρίσι, Ουάσινγκτον, Νέα Υόρκη κ.λπ.). ¹³

Θα ήταν, επομένως, χρήσιμο να δούμε έστω και συνοπτικά τη δυναμική της συνεργασίας που αναπτύσσεται τα τελευταία χρόνια στο πλαίσιο της «παγκόσμιας διακυβέρνησης». Είναι γνωστό ότι στη δεκαετία του 1980 οι πολιτικοί όροι της παγκοσμιοποίησης, όπως τη διαχειρίστηκαν οι σκληρές νεοφιλελεύθερες πολιτικές, περιλάμβαναν συγκεκριμένες οικονομικές αξιώσεις: την απόσυρση του κράτους από τον κοινωνικό τομέα (ειδικά στον Τρίτο Κόσμο), την απελευθέρωση των αγορών από κάθε περιορισμό και την οργάνωση της κοινωνίας των πολιτών με τρόπο ώστε το κράτος να αποτινάξει το βάρος της κοινωνικής και οικονομικής αναπαραγωγής του πληθυσμού. ¹⁴ Στην ουσία, ο χώρος που «ελευθερώθηκε» από την απόσυρση του κράτους και στον οποίο αναπτύχθηκαν σύμμετρα οι εθελοντικές οργανώσεις, ορίστηκε ως «διεύρυνση της κοινωνίας των πολιτών». Όμως, στη διάρκεια αυτής της διαδικασίας και, ειδικότερα, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά προκλήθηκαν τρομακτικές οικονομικές και κοινωνικές κρίσεις στο Μεξικό, το 1994, και στην Ανατολική Ασία, την Ιαπωνία, τη Βραζιλία και τη Ρωσία το 1997 και 1998, με αποτέλεσμα την κατακόρυφη αύξηση της φτώχειας και της κοινωνικής δυσανεμίας σε ευρέα τμήματα του πληθυσμού ανά τον κόσμο. Το αρχικό σχήμα της «παγκόσμιας διακυβέρνησης» που αφέθηκε στον σκληρό νεοφιλελευθερισμό είχε αποτύχει να φέρει τα υποσχημένα, δηλαδή μεγαλύτερη ανάπτυξη, σταθεροποίηση των αγορών και πολιτική ευταξία. Αντί αυτών, προκάλεσε παγκόσμια κοινωνική αναταραχή από τις αδικίες του συστήματος και έβαλε σε ανηυχία τους υπερασπιστές της παγκοσμιοποίησης. ¹⁵

12. C. Tilly, *Κοινωνικά Κινήματα 1768-2004*, Σαββάλας, Αθήνα 2007, σ. 270.

13. Στο ίδιο, σ. 273.

14. N. Chandhoke, «The Limits of Global Civil Society», *ό.π.*, σ. 43.

15. Στο ίδιο.

Αυτή η κρίση ήταν ο βασικός λόγος μιας αναθεώρησης των επιλογών διαχείρισης της οικονομίας, που ονομάστηκε «μετα-Ουάσιγκτον συναίνεση» και επηρέασε ολόκληρη την κυρίαρχη προσέγγιση της ανάπτυξης. Η ρητορική της παγκοσμιοποίησης μετατοπίστηκε σταδιακά από το ιδίωμα των αγορών στο ιδίωμα της «διακυβέρνησης» [governance], της λογοδοσίας, της διαφάνειας και της δημοκρατίας.¹⁶ Αυτομάτως η προσπάθεια αναπροσδιορισμού της νομιμοποίησης του συστήματος διακυβέρνησης της κρίσης δομήθηκε πάνω στη στενή συνεργασία των διεθνικών εμπορικών και χρηματοδοτικών θεσμών με τις εθελοντικές οργανώσεις, με παράλληλη υιοθέτηση των όρων «βιώσιμη ανάπτυξη», «διατήρηση των φυσικών πηγών», «δίκαιη ανάπτυξη» και «δημοκρατική ανάπτυξη».¹⁷ Έτσι, από τα μέσα της δεκαετίας του 1990, η Παγκόσμια Τράπεζα αναγνωρίζοντας την αποτυχία των αρχικών μέτρων της σε παγκόσμια κλίμακα, υιοθετεί ένα πιο «κοινωνικό» μοντέλο ανάπτυξης, που προϋποθέτει πολιτική στενής συνεργασίας με ΜΚΟ άρτια οργανωμένες, αντιπροσωπευτικές, συνεργάσιμες και επιχειρησιακού χαρακτήρα, όχι απλά στο επίπεδο της συμβουλευτικής συνεργασίας αλλά και σε εκείνο της εμπλοκής των εθελοντικών οργανώσεων στη υλοποίηση πολιτικών ανάπτυξης. Στην ίδια γραμμή και την ίδια περίοδο ο Παγκόσμιος Οργανισμός Εμπορίου [ΠΟΕ] υιοθετεί την επιλογή της στενότερης συνεργασίας με μη κυβερνητικές οργανώσεις.

Εύλογο είναι ότι στο καινούργιο σχήμα της «παγκόσμιας διακυβέρνησης» δεν μπορούν να λάβουν μέρος όλες οι εθελοντικές οργανώσεις. Δεν αρκεί ούτε καν το έτσι κι αλλιώς σημαντικό κριτήριο της άρτιας οργάνωσης, δηλαδή οι μεγάλες, επαγγελματοποιημένες και συγκεντρωτικά οργανωμένες ΜΚΟ. Ακόμη σπουδαιότερο είναι το συμπεριληπτικότερο κριτήριο του επιχειρησιακού χαρακτήρα της υποψήφιας προς συνεργασία εθελοντικής οργάνωσης. Πράγματι, η Παγκόσμια Τράπεζα με ρητό τρόπο¹⁸ διαχωρίζει τις εθελοντικές οργανώσεις σε «επιχειρησιακές» [operational] και «οργανώσεις υπεράσπισης» [advocacy], θεωρώντας ότι οι πρώτες ανταποκρίνονται στον σχεδιασμό και στην εφαρμογή αναπτυξιακά προσανατολισμένων σχεδίων, ενώ οι δεύτερες έχουν ως βασικό σκοπό να προωθήσουν μια συγκεκριμένη υπόθεση, αντιτίθενται στη διαχείριση επιχειρησιακών προγραμμάτων και ενεργοποιούνται

16. Στο ίδιο, σ. 44.

17. Στο ίδιο.

18. http://library.duke.edu/research/subject/guides/ngo_guide/igo_ngo_coop/ngo_wb.htm I#def [Ιστοσελίδα της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Duke για τις σχέσεις ΜΚΟ και Διεθνών Κυβερνητικών Οργανισμών].

διαμέσου δραστηριοτήτων λόμπι, πίεσης και ακτιβισμού. Έτσι, οι «επιχειρησιακές ΜΚΟ», με βασικά γνωρίσματα τον ελιτιστικό χαρακτήρα, την επαγγελματική διάρθρωση, την αποπολιτικοποίηση της δράσης, την έμφραση στην παροχή υπηρεσιών και την προθυμία να εξυπηρετήσουν τις προτεραιότητες των δωρητών,¹⁹ γίνονται αποκλειστικοί παραλήπτες («ανάδοχοι») της χρηματοδότησης και, κατά λογική συνεπαγωγή, «συμμέτοχοι στην παγκόσμια διακυβέρνηση». Ενώ, οι πιο ακτιβιστικές «ΜΚΟ υπεράσπισης» που ευνοούν τη συμμετοχικότητα, απευθύνονται κατά κύριο λόγο στην κοινή γνώμη, πολιτικοποιούν τη δράση της κοινότητας και θέτουν ριζοσπαστικά κοινωνικά κριτήρια στην αξιολόγηση των πολιτικών, θεωρούνται απλώς «διαχειριστικές δυσκολίες» από τα διεθνή κέντρα της «παγκόσμιας διακυβέρνησης».

Στην πράξη, οι παραπάνω διαπιστώσεις δείχνουν ότι η άφιξη των μη κυβερνητικών οργανώσεων στο παγκόσμιο προσκήνιο μπορεί να έχει και αρνητικές συνέπειες για την πολιτική δραστηριοποίηση. Τέτοιες ώστε εκεί που δρουν οι μεγάλες διεθνείς εθελοντικές οργανώσεις, οι απλοί άνθρωποι που έχουν βιώσει την αδικία στην καθημερινή τους ζωή να μην έχουν τη δυνατότητα να νοηματοδοτήσουν τις αντιδράσεις τους με τους δικούς τους όρους.²⁰ Στις κοινότητες όπου υλοποιούνται προγράμματα παρέμβασης, οι διεθνείς ΜΚΟ έρχονται «από έξω», μιλώντας συνήθως ένα εξαιρετικά εξειδικευμένο ιδίωμα, οπλισμένες με τις δικές τους ιδέες για το τι είναι το πρόβλημα και ποια είναι η λύση του στα όρια του πολιτικά επιτρεπού. Αυτό σημαίνει, όπως θα δούμε εκτενέστερα στη συνέχεια, ότι η δραστηριότητα τέτοιων οργανώσεων αυτονομείται ευρέως από τις καθημερινές ζωές των απλών αν-

19. Χ. Α. Φραγκονικολόπουλος, *Ο Παγκόσμιος Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Δυναμική και Αδυναμίες στην Παγκόσμια Διακυβέρνηση*, ό.π., σ. 235-236.

20. Αυτή η αδυναμία νοηματοδότησης της ανθρώπινης εμπειρίας, για ορισμένους στοχαστές, συνιστά το θεμέλιο της σύγχρονης μορφής κυριαρχίας. Ο Alberto Melucci, για παράδειγμα, θεωρεί τη σύγχρονη εκμετάλλευση «ως μια μορφή εξαρτημένης συμμετοχής στη ροή πληροφοριών, ως την αποστέρηση ελέγχου επί της κατασκευής του νοήματος» (Α. Melucci, *Challenging Codes. Collective Action in the Information Age*, ό.π., σ. 182). Επομένως, υποστηρίζει, «αληθινή κυριαρχία είναι σήμερα ο αποκλεισμός από την εξουσία ονοματοθεσίας» (στο ίδιο). Ο αποκλεισμός επιβάλλεται όχι μόνο σε κοινωνικές ομάδες, αλλά και σε ολόκληρες περιοχές του πλανήτη. Έτσι, «μέσα στις αναπτυγμένες κοινωνίες και στις περιφέρειες του πλανήτη οι καινούριες μορφές ανισότητας εκδηλώνονται ως πολιτισμική αποστέρηση, καταστροφή των παραδοσιακών πολιτισμών που αντικαθίστανται μονάχα από την περιθωριοποίηση ή από την εξαρτημένη κατανάλωση, από επιβολή τρόπων ζωής που δεν εφοδιάζουν πλέον τα άτομα με πολιτισμικές βάσεις για να ταυτιστούν» (Α. Melucci, *Passaggio d'Epoca. Il Futuro è Adesso*, Feltrinelli, Milano 1994, σ. 27). Βλ. επίσης, Ν. Chandhoke, «The Limits of Global Civil Society», ό.π., σ. 46.

θρώπων στο όνομα των οποίων αυτές διακηρύσσουν ότι ενεργούν και, έτσι, αντί για πολιτικές πρωτοβουλίες στην κοινωνική βάση, «βλέπουμε την ιδιοποίηση πολιτικών προγραμμάτων σε όφελος της ατζέντας των δρώντων της ΠΚτΠ».²¹ Πρόκειται για το ίδιο φαινόμενο που επισημαίνουν οι Chesters και Welsh όταν αναφέρουν ότι, για ορισμένες οργανώσεις κοινωνικών κινημάτων και ΜΚΟ, «τα όρια ελιγμών τους εντός των τυπικών συστημάτων εκπροώπησης των συμφερόντων έχουν εξαντληθεί».²²

Σε πρόσφατη μελέτη του ο Charles Tilly, αναφερόμενος στις μελλοντικές προοπτικές των κοινωνικών κινημάτων, διατυπώνει τέσσερις πιθανές εκδοχές του μέλλοντος: τη διεθνοποίηση, την παρακμή της δημοκρατίας, την επαγγελματικοποίηση και τον θρίαμβο των κοινωνικών κινημάτων.²³ Το πρώτο σενάριο, της διεθνοποίησης, στηρίζεται στον πολλαπλασιασμό των οργανώσεων και των διαμεσολαβητών που ειδικεύονται στη διασύνδεση διεσπαρμένων πληθυσμών και συμβαδίζει με μια δημοκρατική παρακμή που προκαλείται από την ίδια τη δράση των κοινωνικών κινημάτων, αφού προϋποθέτει (α) ενίσχυση της υπάρχουσας ελιτιστικής νοοτροπίας για τη συμμετοχή στα κινήματα αυτά· (β) ένταση της ανισότητας μεταξύ των χωρών με ενεργό συμμετοχή στα κινήματα και όλων των υπολοίπων· και (γ) άνοδο του βαθμού κρισιμότητας των οργανώσεων που διαμεσολαβούν προκειμένου να εκφράζονται οι διεκδικήσεις μέσω των κοινωνικών κινημάτων.²⁴ Το δεύτερο σενάριο, αναφέρεται στην πιθανή προοπτική της παρακμής της δημοκρατίας για λόγους άσχετους με τα κοινωνικά κινήματα. Σε αυτό το σενάριο, η πιθανή καταστροφή των κινημάτων αυτών θα συμβαδίζει με την παρακμή της δημοκρατίας σε μεγάλη κλίμακα (παγκόσμια, περιφερειακή και εθνική), αφήνοντας πίσω ένα κοινωνικό τοπίο δημοκρατικών θυλάκων διεσπαρμένων ανά τον κόσμο, με τα τοπικά κοινωνικά κινήματα να προσαρμόζονται στα νέα δεδομένα της απομόνωσης και της έλλειψης επικοινωνίας.²⁵ Στο τρίτο σενάριο, της επαγγελματικοποίησης, τα κοινωνικά κινήματα οδηγούνται στη θεομοποίηση και στη μείωση της καινοτομίας τους. Πρακτικά κάτι τέτοιο θα σήμαινε δραματική μείωση των ευκαιριών που έχουν προκειμένου να προβάλλουν νέα θέματα, νέες ομάδες, τακτικές και στόχους, είτε διαμέσου της μείωσης των κινήτρων

21. Βλ. N. Chandhoke, «The Limits of Global Civil Society», *ό.π.*, σ. 47.

22. G. Chesters - I. Welsh, *Complexity and Social Movements. Multitudes at the Edge of Chaos*, Routledge, Νέα Υόρκη 2006, σ. 156.

23. C. Tilly, *Κοινωνικά Κινήματα 1768-2004*, *ό.π.*, σ. 347-356.

24. Στο ίδιο, σ. 347-350.

25. Στο ίδιο, σ. 351-352.

για τη διατύπωση λαϊκών διεκδικήσεων είτε με τον αποκλεισμό των διεκδικήσεων που δεν διατυπώνονται από το κατεστημένο κομμάτι των κινημάτων αυτών.²⁶ Το τέταρτο σενάριο, του θριάμβου των κοινωνικών κινημάτων, θα προϋπέθετε έναν εξισορροπημένο καταμερισμό της εξουσίας σε παγκόσμιο, περιφερειακό, εθνικό και τοπικό επίπεδο, με τρόπο ώστε, επί παραδείγματι, τα κοινωνικά κινήματα μικρότερης κλίμακας από την παγκόσμια να είναι σε θέση να αντιστέκονται στις επιλογές της παγκόσμιας διακυβέρνησης.²⁷

Εάν απορρίψουμε το τέταρτο σενάριο, που ο ίδιος ο Tilly βρίσκει πολύ απίθανο να πραγματοποιηθεί,²⁸ μένουν στην ουσία δύο σενάρια: το ένα είναι εκείνο της «δημοκρατικής αποδυνάμωσης της δημοκρατίας» (που συναρθρώνει το πρώτο και το τρίτο σενάριο του Tilly), δηλαδή εξελίξεις στα κοινωνικά κινήματα (διεθνοποίηση, επαγγελματικοποίηση, γραφειοκρατικοποίηση, θεομοποίηση, ελιτιστική ένταση, αποκλεισμός των μη κινηματικών διεκδικήσεων) που οδηγούν σε δομική διαφοροποίηση των διεκδικητικών δυνατοτήτων και, έτσι, σε αύξηση της παγκόσμιας ανισότητας. Το άλλο σενάριο είναι εκείνο μιας «εξωγενούς» δημοκρατικής παρακμής που καταστρέφει τα κινήματα μεγάλης κλίμακας, διασώζοντας διάσπαρτα και απομονωμένα ορισμένα μικρά τοπικά κινήματα.

Αν αφήσουμε κατά μέρος το δεύτερο από τα παραπάνω σενάρια, ως πιο μακρινή πιθανότητα (με βάση τα σημερινά δεδομένα τόσο της αύξησης των εντάσεων και ανισοτήτων που προκαλεί η παγκοσμιοποίηση όσο και της ανάπτυξης των κοινωνικών κινημάτων ως παγκόσμιων συστημάτων δράσης «από τα κάτω»),²⁹ μας μένει ένα σενάριο του οποίου το εφιαλτικό περίγραμμα βλέπουμε να αναδύεται στις μέρες μας: πρόκειται ακριβώς για το σενάριο της κατίσχυσης των μεγάλων διεθνών ΜΚΟ ως κυρίαρχης μορφής εμφάνισης των παγκόσμιων κοινωνικών κινημάτων. Πρόκειται στην ουσία για μια τάση αποδυνάμωσης της δημοκρατίας στη βάση, διαμέσου «δημοκρατικών» διαπραγματεύσεων στην κορυφή. Με άλλα λόγια, είναι μια διάσταση των κοινωνικών κινημάτων που τα εμφανίζει απολύτως συνδεδεμένα με τις εθελοντικές μορφές δράσης σε παγκόσμια κλίμακα, επομένως ενσωματωμένα (έστω και στο περιθώριο) στο παιχνίδι της διαχείρισης της παγκόσμιας εξουσίας, εξαρτημένα από εμπορευματοποιημένες και απολίτικες δραστηριότητες

26. Στο ίδιο, σ. 352-353.

27. Στο ίδιο, σ. 353-354.

28. Στο ίδιο, σ. 356.

29. Βλ. σχετικά G. Chesters - I. Welsh, *Complexity and Social Movements. Multitudes at the Edge of Chaos*, ό.π., σ. 87-88.

«ανακούφισης» των ευπαθών κοινωνικών ομάδων και πληθυσμών. Εν κατακλείδι, κομμάτι μιας συμμαχίας παγκόσμιων οικονομικο-πολιτικών και επαγγελματικών ελίτ.

3. «ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ» ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΙΑΚΕΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΜΚΟ: Η ΣΧΕΣΗ ΒΟΡΡΑ-ΝΟΤΟΥ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗ ΔΡΑΣΗ ΤΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΜΚΟ

Η ανισότητα μεταξύ Βορρά και Νότου αντανakλάται, κατά τρόπο σχεδόν «φυσιολογικό», και στην ανισότητα των αντίστοιχων εθελοντικών οργανώσεων, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά τις πραγματικές δυνατότητες επηρεασμού των πολιτικών ανάπτυξης στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Πράγματι, οι δυνατότητες επιρροής των κρατικών και διακρατικών κέντρων απόφασης είναι δυσανάλογα μεγάλες για τις ΜΚΟ του Βορρά, στο μέτρο που αυτές διαθέτουν υλικούς πόρους, τεχνογνωσία, πληροφόρηση, συμμετοχή σε οργανισμούς και πρόσβαση σε διεθνείς διαπραγματεύσεις. Αντιθέτως, οι ΜΚΟ του Νότου όχι μόνο δεν έχουν τέτοιες δυνατότητες, αλλά επιπλέον αναγκάζονται να εξαρτούν τη δράση τους από τις επιλογές και την ατζέντα των πλούσιων και ισχυρών μη κυβερνητικών οργανώσεων του Βορρά.

Συχνά, μάλιστα, τέτοιες σχέσεις εξάρτησης με το πέρασμα του χρόνου αποκτούν διαρθρωτικό χαρακτήρα, με συνέπεια την έλλειψη εμπιστοσύνης των ΜΚΟ του Νότου έναντι εκείνων του Βορρά.³⁰ Επομένως, η ατζέντα των παρεμβάσεων, οι επιδιωκόμενοι στόχοι και τα χρονοδιαγράμματα των οργανώσεων του Νότου καθορίζονται εν πολλοίς από τις οργανώσεις του Βορρά, οι οποίες δρουν ως μεσάζοντες των υπερεθνικών διακρατικών οργανισμών απόφασης και αναπτυξιακής επέμβασης.³¹ Στο πλαίσιο αυτό, πολλές ανθρωπιστικές και αναπτυξιακές ΜΚΟ του αναπτυσσόμενου Βορρά θέτουν ως βασική τους προτεραιότητα την απορρόφηση κονδυλίων, με αποτέλεσμα να εγκαθιδρύουν μια πελατειακού τύπου σχέση με τους εθνικούς ή διακρατικούς δωρητές. Έτσι, μετατρέποντας εαυτούς σε «αναδόχους προγραμμάτων», εγκαταλείπουν οιαδήποτε ανησυχία περί εναλλακτικών ιδεών ή καινοτόμων δράσεων.³² Οι οργανώσεις του αναπτυσσόμενου κόσμου που δεν προσαρμόζονται σε αυτά

30. Χ. Α. Φραγκονικολόπουλος, *Ο Παγκόσμιος Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Δυναμική και Αδυναμίες στην Παγκόσμια Διακυβέρνηση*, ό.π., σ. 215.

31. Στο ίδιο, σ. 216.

32. Στο ίδιο, σ. 222-223.

τα αποπροσανατολιστικά δεδομένα του ανταγωνισμού για την εξασφάλιση κονδυλίων περιθωριοποιούνται.³³

Σε τέτοιο πλαίσιο «συνεργασίας» μεταξύ των οργανώσεων του πλούσιου Βορρά και εκείνων του φτωχού Νότου προκύπτουν δύο συνδεδεμένες επιπτώσεις: αφενός, διευρύνεται το χάσμα δύναμης που χωρίζει τις αντίστοιχες οργανώσεις, αφετέρου, παραμένει το χάσμα απόστασης μεταξύ των πλούσιων και των φτωχών χωρών. Βέβαια, θα μπορούσε κανείς να αντιτείνει «ρεαλιστικά» ότι τα δύο χάσματα δεν είναι απαραίτητα συναρτημένα μεταξύ τους, υπό την έννοια ότι ενδεχομένως η διεύρυνση ή η διατήρηση του χάσματος δύναμης ανάμεσα σε οργανώσεις Βορρά και οργανώσεις Νότου δεν συμβαδίζει αναγκαστικά με τη διεύρυνση ή τη διατήρηση του χάσματος ανάμεσα σε χώρες του Βορρά και χώρες του Νότου. Ώς, δηλαδή, η σμίκρυνση της απόστασης του πλούσιου Βορρά από τον φτωχό Νότο να συμβαδίζει με (αν όχι να προϋποθέτει) τη διατήρηση της απόστασης των ισχυρών και αποτελεσματικών ΜΚΟ του πρώτου από τις ανίσχυρες και αναποτελεσματικές ΜΚΟ του δεύτερου. Η απάντηση σε αυτή την άποψη προκύπτει λογικά μέσα από την ίδια την πραγματικότητα. Το γεγονός ότι τα διεθνή προγράμματα παρέμβασης εμφανίζουν έναν πρόδηλο βαθμό «τεχνικής αποτελεσματικότητας» (μετρήσιμο κυρίως με όρους απορροφητικότητας των κονδυλίων και ταχύτητας της παρέμβασης) δεν σημαίνει αυτό καθαυτό πως μειώνεται το χάσμα μεταξύ πλούσιων και φτωχών. Επ' αυτού, ο Tilly σημειώνει πως η ταχύτητα της κινητοποίησης δεν μειώνει το χάσμα, στο μέτρο κατά το οποίο αυτή η ταχύτητα «δεν σημαίνει ότι εισακούγεται περισσότερο η φωνή των απλών ανθρώπων».³⁴ Στην πραγματικότητα, απαιτείται η πολιτικοποίηση της κοινότητας, δηλαδή μια «επίμονη πολιτική δουλειά υπέρ ενός προγράμματος».³⁵ Η «τεχνική αποτελεσματικότητα» δεν είναι συνώνυμη της «πολιτικής αποτελεσματικότητας» και οι ΜΚΟ, στο μέτρο που για δομικούς και λειτουργικούς λόγους δεν μπορούν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις μιας τέτοιας πολιτικοποίησης της δράσης, προτιμούν να στηρίζουν διαδικασίες διαμεσολάβησης και διασύνδεσης που αναδεικνύουν ως βασικές προτεραιότητες την ταχύτητα κινητοποίησης και μια αποτελεσματικότητα μετρήσιμη με όρους γρήγορης απόφασης και γρήγορης εφαρμογής.

Η πολιτική αντίληψη που διέπει τη συντριπτική πλειοψηφία των προγραμμάτων που υλοποιούν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις στις αναπτυσσό-

33. Στο ίδιο, σ. 216.

34. C. Tilly, *Κοινωνικά Κινήματα 1768-2004*, ό.π., σ. 279.

35. Στο ίδιο.

μενες χώρες μπορεί να αποδοθεί με τον όρο «αλληλεγγύη ex post». Πράγματι, συνήθως οι ΜΚΟ ωθούνται (αλλά και αρκούνται) να επιλέξουν προγράμματα παρέμβασης τα οποία περιορίζονται είτε σε μια επουσιώδη, τοπικά περιορισμένη και σύντομη αναδιανομή ήδη υπάρχοντος πλούτου είτε στον εξορθολογισμό της διαχείρισης ήδη υπαρχουσών υπηρεσιών. Σε ό,τι αφορά την επίδρασή τους πάνω στο σύστημα της οικονομίας και της προσφοράς υπηρεσιών, επικεντρώνουν τους στόχους της παρέμβασής τους πολύ περισσότερο στα τελικά αποτελέσματα αυτού του συστήματος παρά στις προϋποθέσεις του. Έτσι, βλέπουμε τέτοια προγράμματα να εξορθολογίζουν τη δυνατότητα πρόσβασης σε αγαθά και υπηρεσίες υγείας (π.χ. δημιουργώντας πρόσκαιρες ευκαιρίες απασχόλησης και νέες υποδομές και διαχέοντας την αναγκαία πληροφόρηση), όμως σχεδόν ποτέ δεν εξασφαλίζουν στον τοπικό πληθυσμό μια προοπτική αυτοδιαχείρισης των αντίστοιχων μηχανισμών ελέγχου, αλλά ούτε και την απλή βιωσιμότητα τέτοιων υπηρεσιών μετά το τέλος του προγράμματος. Υπό την έννοια αυτή, το αποτέλεσμα που παράγεται από τέτοιες παρεμβάσεις περιορίζεται αποκλειστικά στον εξορθολογισμό της πρόσβασης σε ήδη παραγμένα αγαθά και υπάρχουσες υπηρεσίες (η αναγκαιότητα των οποίων έχει διαπιστωθεί συνήθως μέσα από μια λογική ξένη προς την τοπική κουλτούρα). Επομένως, αφήνει αναλλοίωτες τις υπάρχουσες δομές εξουσίας και εκμετάλλευσης και δεν αγγίζει τις πραγματικές σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων έτσι όπως αυτές διαρθρώνονται στις διαφορετικές φάσεις παραγωγής και διάθεσης των αγαθών και των υπηρεσιών.

Το όλο ζήτημα σ' νδέεται στενά με δύο αντιθετικές πολιτικές και ηθικές αντιλήψεις που θεμελιώνουν με τρόπο εντελώς διαφορετικό την έννοια της αλληλεγγύης εντός του συστήματος της οικονομίας και της παραγωγής υπηρεσιών. Ο χιλιανός οικονομολόγος Luis Razeto Migliaro, αναλύοντας πρόσφατα τη λογική της αποκαλούμενης «αλληλέγγυας οικονομίας», επισημαίνει εύστοχα ότι συχνά υποστηρίζεται πως η αλληλεγγύη χρειάζεται για να διορθωθούν κατά κάποιο τρόπο τα ελαττώματα της οικονομίας, για να θεραπευθούν ορισμένες ελλείψεις που αυτή προκαλεί ή για να επιλυθούν ορισμένα προβλήματα που η οικονομία δεν κατόρθωσε να υπερβεί. Έτσι, υπογραμμίζει ο Migliaro, «οδηγούμαστε να πιστέψουμε ότι η αλληλεγγύη πρέπει να εμφανίζεται αφού η οικονομία εκπληρώσει το καθήκον της και ολοκληρώσει τον κύκλο της».³⁶ Σύμφωνα με αυτή την οπτική, ο «καιρός της οικονομίας»

36. L.R. Migliaro, *Le Dieci Strade dell'Economia di Solidarietà*, Editrice Missionaria Italiana, Μπολόνια 2003, σ. 18.

και η «στιγμή της αλληλεγγύης» είναι δύο πραγματικότητες απολύτως διακριτές και διαχωρισμένες. Η αλληλεγγύη εισέρχεται στο προσκήνιο αφού παρέχεται ο «καιρός της οικονομίας», δηλαδή αφού πραγματοποιείται η παραγωγή και η διανομή των αγαθών και των υπηρεσιών. Επομένως, η «στιγμή της αλληλεγγύης» εμφανίζεται αποκλειστικά για να αναδιανείμει μέρος του πλούτου με τρόπο ώστε να συνδράμει εκείνους που ζημιώθηκαν από τη συμμετοχή τους στα αποτελέσματα της οικονομίας.

Στο πλαίσιο αυτό, «η αλληλεγγύη θα υλοποιούνταν με τα αποτελέσματα –προϊόντα, πόρους, αγαθά και υπηρεσίες– της οικονομικής δραστηριότητας, όμως δεν θα ήταν αλληλέγγυες η καθαυτό οικονομική δραστηριότητα, οι δομές της και οι διαδικασίες της». ³⁷ Πρόκειται, προφανώς, για μια αλληλεγγύη που δεν «μπλέκεται στα πόδια της οικονομίας», υπό την έννοια ότι δεν μεταβάλλει καθόλου τις ισορροπίες των σχέσεων που ιστορικά έχουν εμπедωθεί εντός της, αφού τις θεωρεί «φυσικό» παρεπόμενο της ίδιας της έννοιας της οικονομίας. Απέναντι σε αυτή την αντίληψη της σχέσης μεταξύ οικονομίας και αλληλεγγύης, ο Migliaro διατυπώνει τη δική του πρόταση:

«Εκείνο που εμείς υποστηρίζουμε είναι, αντιθέτως, διαφορετικό: η αλληλεγγύη πρέπει να εισέλθει στο εσωτερικό της καθαυτό οικονομίας και να λειτουργήσει στις διάφορες φάσεις του οικονομικού κύκλου, δηλαδή σε παραγωγή, κυκλοφορία, κατανάλωση και συσσώρευση. Αυτό προϋποθέτει να παράγουμε με αλληλεγγύη, να κατανέμουμε με αλληλεγγύη, να συσσωρεύουμε και αναπτύσσουμε με αλληλεγγύη. [...] Επομένως, το αρχικό μας ερώτημα σχετικά με το τι είναι η αλληλέγγυα οικονομία γίνεται ειδικότερο: με ποιο τρόπο μπορούμε να παράγουμε, να καταναλώνουμε και να συσσωρεύουμε με αλληλεγγύη;» ³⁸

Προδύλω, λοιπόν, η μεγάλη πλειοψηφία των προγραμμάτων που υλοποιούν οι εθελοντικές οργανώσεις στις αναπτυσσόμενες χώρες στερείται οποιασδήποτε ανησυχίας σχετικά με τη μορφή που πρέπει να έχει η σχέση της αλληλεγγύης με το σύστημα της οικονομίας και της παραγωγής υπηρεσιών. Έτσι, η αλληλεγγύη που επιδεικνύουν έμπρακτα μέσω τέτοιων προγραμμάτων δεν εμπεριέχει κανέναν είδους εναλλακτική οικονομική ορθολογικότητα (που να ενσωματώνει δηλαδή την αλληλεγγύη στη δομή της καθαυτό οικονομίας, να παράγει οικονομία με σχέσεις αλληλεγγύης), αλλά απλώς επικυρώνει το συμβατικό μοντέλο μιας οικονομίας που χρησιμοποιεί την αλληλεγγύη

37. Στο ίδιο.

38. Στο ίδιο, σ. 18-19.

γύνη μονάχα για να αμβλύνει τις δυσμενέστερες των επιπτώσεων που προκαλεί στους φτωχούς και τους αποκλεισμένους. Για να μιλήσουμε με τους όρους που χρησιμοποιήσαμε προηγουμένως, η συμβατική οικονομία –στο πλαίσιο της οποίας λειτουργούν οι ΜΚΟ– παράγει «αλληλεγγύη απομονωτική» (δηλαδή εξατομικευμένη και απολιτική), ενώ η «αλληλέγγυα οικονομία» παράγει «αλληλεγγύη διαμοιραστική» (δηλαδή συλλογική και πολιτική).

Οι μεγάλες διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις αντιπροσωπεύουν στην οικονομία των θεσμικών δωρεών παραδοσιακές δομές, οι οποίες έχουν τον χαρακτήρα των θεσμών που διαμεσολαβούν μεταξύ των δωρητών και των δωροδόχων για να κατευθύνουν «αποτελεσματικά» τους διατιθέμενους πόρους. Από την άλλη μεριά, ο ρόλος τους είναι δημοκρατικά ανεξέλεγκτος, στο μέτρο που έχουν απεριόριστη διακριτική ευχέρεια απόφασης και διαχείρισης ακριβώς επειδή δεν περιορίζονται από ευρείς δημοκρατικούς μηχανισμούς, συμμετοχικές διαδικασίες και πρακτικές αυτοδιαχείρισης. Επομένως, είναι κρίσιμης σημασίας η επιλογή των οργανώσεων να υιοθετήσουν τέτοιους μηχανισμούς, τέτοιες διαδικασίες και πρακτικές. Όπως είναι κρίσιμης σημασίας και το είδος της σχέσης που αυτές μπορούν να εγκαθιδρύσουν με τους πληθυσμούς που ωφελούνται από τα προγράμματα και που μπορεί να είναι πατερναλιστική, αδιάφορη ή αλληλέγγυα. Αυτό, φυσικά, προϋποθέτει και έναν καινούργιο τύπο επαγγελματικότητας των οργανώσεων, με την έννοια ότι αυτές οφείλουν να αναπτύξουν μια επαγγελματικότητα διαφορετική από εκείνη των ιδιωτικών επιχειρήσεων και των δημόσιων οργανισμών, τέτοια ώστε: «[...] να φέρουν αλληλεγγύη στην οικονομία και να εφαρμόζουν οικονομία με αλληλεγγύη, δηλαδή προσχώρηση των θεσμών διαμεσολάβησης στην αλληλέγγυα οικονομία».³⁹

Συνοψίζοντας λοιπόν σε ό,τι αφορά την ενότητα σχετικά με τις ανισότητες και τις εντάσεις μεταξύ των οργανώσεων του αναπτυγμένου Βορρά και εκείνων του αναπτυσσόμενου Νότου, μπορούμε να πούμε ότι μεταξύ των μεν και των δε υφίσταται μια τεράστια απόσταση, ένα αληθινό χάσμα πόρων, δύναμης, επιρροής, πρόσβασης, οργάνωσης και τεχνογνωσίας. Αυτή η απόσταση, η οποία οδηγεί ορισμένους μελετητές από τον Νότο να χαρακτηρίζουν τις σχέσεις μεταξύ βόρειων και νότιων ΜΚΟ ως «αναδυόμενη αποικιοκρατία»,⁴⁰ γίνεται ακόμη σαφέστερη στην περίπτωση που διεθνείς μη κυβερνητι-

39. Στο ίδιο, σ. 47-48.

40. D.L. Brown - J.A. Fox, «Accountability Within Transnational Coalitions», στο J.A. Fox - L.D. Brown (επιμ.), *The Struggle for Accountability. The World Bank, NGOs, and Grassroots Movements*, MIT Press, Massachusetts 1998, σ. 440.

κές οργανώσεις επιζητούν συνεργασία με κοινωνικά κινήματα βάσης του Νότου. Σε αυτήν την περίπτωση, ακόμη και όταν οι μη κυβερνητικές οργανώσεις του Βορρά και εκείνες του Νότου μοιράζονται ορισμένες βασικές πολιτικές και ιδεολογικές αξίες, δημιουργείται ακόμη μεγαλύτερο χάσμα μεταξύ των διεθνών ΜΚΟ και των κοινωνικών κινήματων βάσης του Νότου.⁴¹

Πράγματι, η συμμαχία και συνεργασία μεταξύ πολλαπλών οργανωτικών πραγματικοτήτων (ΜΚΟ Βορρά, ΜΚΟ και ΚΚΒ Νότου) για την υλοποίηση αναπτυξιακών προγραμμάτων προϋποθέτει αναπόδραστα έναν σαφή και αυστηρό καταμερισμό εργασιών. Στα διεθνή σχέδια ανάπτυξης σε αναπτυσσόμενες χώρες που χρηματοδοτεί η Παγκόσμια Τράπεζα αποτυπώνεται ένας σαφής καταμερισμός των εργασιών και των καθηκόντων που πρέπει να υλοποιηθούν από την πλευρά των συμμαχούντων συλλογικών δρώντων που εμπλέκονται. Έτσι, τα τοπικά κινήματα βάσης προσφέρουν επιτόπου πληροφόρηση και νομιμοποίηση, οι εθνικές ΜΚΟ διαθέτουν γνώση των κυβερνητικών πολιτικών και των εθνικών παραδόσεων που πρέπει να ληφθούν υπόψη στην υλοποίηση των σχεδίων, ενώ οι διεθνείς ΜΚΟ συσσωρεύουν κατανόηση των διεθνών τάσεων, επαφές με διεθνείς εκστρατείες και πρόσβαση σε μέσα πίεσης εντός των χρηματοδοτικών θεσμών.⁴² Αυτός ο αυστηρός καταμερισμός επιβάλλει σε επίπεδο λειτουργίας μια «εξειδίκευση» των συλλογικών δρώντων και σε επίπεδο επικοινωνίας μια «τμηματοποίηση» του συνολικά παραγόμενου έργου, με συνέπεια να συντηρούνται και να αναπαράγονται διευρυμένα οι αντίστοιχες ανισότητες και εντάσεις.

Αυτή η κατάσταση οδηγεί σε ανάλογη «εξειδίκευση» και «τμηματοποίηση» των πιθανών διαβαθμίσεων διάδρασης ανάμεσα στις διαφορετικές οργανώσεις. Πράγματι, η εμπειρική έρευνα αποκαλύπτει ότι όσο στενότερη είναι σχέση μεταξύ των οργανώσεων με όρους κοινωνικούς, πολιτικούς και οικονομικούς τόσο πιο ισχυροί είναι και οι μεταξύ τους δεσμοί, και αντίστροφα. Για παράδειγμα, μια σχετικά πρόσφατη εμπειρική μελέτη περιπτώσεων υλοποίησης ανάλογων αναπτυξιακών προγραμμάτων σε χώρες όπως η Βραζιλία, το Εκουαδόρ, η Ινδονησία και οι Φιλιππίνες⁴³ ανέδειξε ισχυρότερους δεσμούς μεταξύ (α) διεθνών ΜΚΟ και εθνικών ΜΚΟ και (β) εθνικών ΜΚΟ και τοπικών οργανώσεων βάσης και πολύ ασθενέστερους δεσμούς μεταξύ διεθνών ΜΚΟ και τοπικών οργανώσεων βάσης. Προφανώς, αυτές οι διαβαθμίσεις αποτυπώνουν αδρά και τις αντίστοιχες «ροές λογοδοσίας», υπό την έν-

41. Στο ίδιο, σ. 441.

42. Στο ίδιο, σ. 442.

43. Στο ίδιο.

νοια ότι όσο ισχυρότεροι είναι οι δεσμοί των διαφορετικών οργανώσεων τόσο μεγαλύτερη είναι και μεταξύ τους λογοδοσία και αντίστροφα. Έτσι, συνυπολογίζοντας συνολικά τους δρώντες που εμπλέκονται σε αναπτυξιακά προγράμματα, υψηλά επίπεδα λογοδοσίας είναι απίθανα μεταξύ ομάδων βάσης, αφενός, και διεθνών ΜΚΟ και της Παγκόσμιας Τράπεζας αφετέρου. Αντίθετα, συμβαίνει συχνά οι διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις να αναπτύσσουν μεγαλύτερη λογοδοσία έναντι της Παγκόσμιας Τράπεζας και, σε μικρότερο βαθμό, των εθνικών ΜΚΟ.⁴⁴

Από την άλλη πλευρά, οι δυνατότητες αμοιβαίας επιρροής εντός των σχέσεων μεταξύ των οργανώσεων και οι αντίστοιχες πιθανότητες επηρεασμού της υλοποίησης των αναπτυξιακών προγραμμάτων εξαρτώνται σίγουρα από την αρχική θέση επιρροής που κατέχει κάθε οργάνωση στο αντίστοιχο πρόγραμμα στο σημείο εκκίνησης του. Έτσι, αν μια οποιαδήποτε οργάνωση αναπτύξει μια σχέση επιρροής απέναντι σε άλλες οργανώσεις (ΜΚΟ ή ΚΚΒ) ή άλλους θεσμικούς δρώντες (κυβερνήσεις, διεθνείς χρηματοδοτικούς οργανισμούς κ.λπ.), είναι πολύ πιθανό να τη διατηρήσει και όσο εξελίσσεται η υλοποίηση του προγράμματος. Η λογοδοσία και η αμοιβαία επιρροή εντός ενός δικτύου εμπλεκόμενων οργανώσεων διαμορφώνονται από το ποιος συμμετέχει και σε ποιο σημείο της σχετικής εκστρατείας. Όμως, σε κάποιο βαθμό τέτοιες δυνατότητες επιρροής είναι δυνατό να μεταβληθούν, κατά το μέτρο που εξαρτώνται και από συγκυριακούς παράγοντες. Σε αυτό το πλαίσιο η εξέλιξη μιας συμμαχίας ακολουθεί τη μορφή σχέσεων που μπορούν να μεταβάλλονται είτε λόγω συγκυριακών παραγόντων είτε υπό τη δυναμική αμοιβαίων διαπραγματεύσεων σχετικά με τη στρατηγική και την εφαρμογή του υλοποιούμενου προγράμματος.⁴⁵ Η παραπάνω διαπίστωση, βέβαια, μας κάνει να αναρωτιόμαστε σχετικά με την πραγματική διαπραγματευτική ισχύ των ΚΚΒ στο πλαίσιο συμμαχιών οι οποίες λειτουργούν πολύ περισσότερο δύναμι μιας «απομονωτικής αλληλεγγύης» (που αναδεικνύει δηλαδή την ποσότητα των υλοποιούμενων δράσεων), παρά δύναμι μιας «διαμοιραστικής αλληλεγγύης» (η οποία αναδεικνύει τον βαθμό συμμετοχικής εμπλοκής, υποκειμενικής έκφρασης των αναγκών και πολιτικής παρέμβασης των «ομάδων στόχων»)...

Η προσφορά των εθελοντικών οργανώσεων που δεσμεύονται σε προγράμματα ανάπτυξης στις φτωχές χώρες αποτιμάται συνήθως με όρους μιας «προ-

44. Στο ίδιο, σ. 469.

45. Στο ίδιο, σ. 449, 452.

στιθέμενης αξίας του εθελοντισμού». Η προστιθέμενη αξία της εθελοντικής εργασίας είναι η αύξηση της αξίας της αρχικής «επένδυσης» του δωρητή, διαμέσου της χρήσης επαγγελματικής εργασίας υψηλού επιπέδου των εθελοντών.⁴⁶ Αυτή η αύξηση προκαλείται στη διαδικασία μετατροπής του δωρηθέντος χρήματος σε συγκεκριμένες υπηρεσίες (καταναλωτικά αγαθά, υπηρεσίες υγείας, υποδομές, τεχνογνωσία, εκπαίδευση, τεχνική βοήθεια κ.ο.κ.). Το σημαντικό για τις «αναπτυξιακές» εθελοντικές οργανώσεις θα ήταν ίσως να μπορέσουν να ενσωματώσουν στην έννοια της προστιθέμενης αξίας την πρακτική της «πολιτικοποίησης». Να γίνει, δηλαδή, η πολιτικοποίηση της κοινότητας αναπόσπαστο κομμάτι της προστιθέμενης αξίας του εθελοντισμού σε όλα τα πεδία δράσης. Πράγματι, αν οι εθελοντικές οργανώσεις κατορθώσουν να δουλέψουν στην κατεύθυνση της πολιτικοποίησης των κοινοτήτων παρέμβασης, προκειμένου η εισαγωγή πόρων «από τα έξω» να συμβάλλει όχι μονάχα στην ad hoc δημιουργία ενός αριθμού καταναλώσιμων υπηρεσιών ή αγαθών, αλλά και στην παραγωγή μιας σταθερής διαδικασίας δυναμικής συνειδητοποίησης των τοπικών πληθυσμών, τότε η «βιωσιμότητα» του συντελεσμένου έργου θα προκύψει ως αποτέλεσμα της στήριξής του από τους «ωφελομένους» μέσω της αυτοδιαχείρισης όλων των φάσεων ανάπτυξής του. Με τον τρόπο αυτόν, η «διαμοιραστική αλληλεγγύη» που θα προκύψει θα έχει τα χαρακτηριστικά μιας εξ αρχής και ολοκληρωτικά αλληλέγγυας δραστηριότητας γύρω και μέσα από ένα σύστημα παραγωγής υπηρεσιών και αγαθών και δεν θα είναι μια από τα πάνω σπασμοδική απόπειρα αναδιανομής έτοιμων τελικών προϊόντων. Το γεγονός ότι το συντριπτικά μεγαλύτερο μέρος των υλοποιούμενων αναπτυξιακών σχεδίων εκ μέρους διεθνών ΜΚΟ δεν έχει αυτά τα χαρακτηριστικά, δηλαδή δεν μετατοπίζει την πρωτοβουλία «από τα πάνω προς στα κάτω», από τον Βορρά στον Νότο ή από το παγκόσμιο στο τοπικό, σημαίνει ότι τέτοια σχέδια αναπαράγουν μακροπρόθεσμα τις σχέσεις εξάρτησης με βάση τις σχέσεις ισχύος και εκμετάλλευσης.

4. ΤΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΝΟΜΙΜΟΠΟΙΗΣΗΣ ΤΩΝ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΔΙΕΘΝΩΝ ΜΚΟ

Ολοκληρώνουμε με μια συνοπτική παράθεση των χαρακτηριστικών που διακρίνουν τις διεθνείς ΜΚΟ και τις διαφοροποιούν από τα ΚΚΒ. Η προηγού-

46. L. R. Migliaro, *Le Dieci Strade dell'Economia di Solidarietà*, ό.π., σ. 50-51.

μενη ενόπτητα μας βοήθησε να εξετάσουμε τον χαρακτήρα των εθελοντικών οργανώσεων μέσα από τον ρόλο που ασκούν στη διαμόρφωση των παγκόσμιων αναπτυξιακών σχεδίων για τις αναπτυσσόμενες χώρες. Στο σημείο αυτό θα επικεντρωθούμε σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των οργανώσεων.

Είναι γνωστό ότι τουλάχιστον τις δύο τελευταίες δεκαετίες υπήρξε μια εκρηκτική ανάπτυξη του αριθμού των ΜΚΟ σε ολόκληρο τον κόσμο. Σήμερα, για παράδειγμα, ο αριθμός των μη κυβερνητικών οργανώσεων που δραστηριοποιείται μόνο στον τομέα της ανάπτυξης ανέρχεται στις 53.750!⁴⁷ Αυτή η τεράστια αριθμητική αύξηση συνοδεύτηκε, μάλιστα, από αντίστοιχη ενίσχυση της έμφασης που αποδίδουν μεγάλοι και πανίσχυροι παγκόσμιοι οργανισμοί τόσο στον συμβουλευτικό ρόλο που αναπτύσσουν οι εθελοντικές οργανώσεις στο πλαίσιο της επιλογής και του σχεδιασμού προγραμμάτων παρέμβασης τα οποία υλοποιούνται στις αναπτυσσόμενες χώρες, όσο και στην καθαυτό υλοποίηση τέτοιων προγραμμάτων.

Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του ΟΗΕ, ως του σημαντικότερου παγκόσμιου διακρατικού οργανισμού κοινωνικής αρωγής, και της Παγκόσμιας Τράπεζας, ως του σημαντικότερου διεθνούς χρηματοδοτικού μηχανισμού αναπτυξιακής παρέμβασης. Στην πρώτη περίπτωση, το Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών [ECOSOC] προβλέπει από το 1945 θεσμικές διαδικασίες συνεργασίας και διαβούλευσης με ΜΚΟ. Το 1948 οι οργανώσεις που απολαμβάνουν του συμβουλευτικού status στο πλαίσιο του Συμβουλίου είναι μόλις 41. Το 1968 ο αριθμός τους φτάνει περίπου τις 500, ενώ το 1992 ξεπερνά τις 1.000.⁴⁸ Σε ό,τι αφορά την Παγκόσμια Τράπεζα, βλέπουμε μια αντίστοιχη διαδικασία αναβάθμισης και «εμπλοκής» των ΜΚΟ. Ενώ, δηλαδή ο διεθνής αυτός οργανισμός διαμορφώνει αρχικά τις πολιτικές του στο πλαίσιο μιας ακραίας και κεντρικά κατευθυνόμενης νεοφιλελεύθερης προσέγγισης, σε επόμενη φάση αρχίζει να λαμβάνει σε κάποιο βαθμό υπόψη τις κριτικές που ασκούνται στις πολιτικές του και επιχειρεί να τις αναπροσαρμόσει ενσωματώνοντας ένα μέρος τους.⁴⁹ Για τον σκοπό αυτό, τα τελευταία χρόνια η Παγκόσμια Τράπεζα υιοθετεί ένα πιο «κοινωνικό» μοντέλο ανάπτυξης, με μεγαλύτερη έμφαση σε ζητήματα κοινω-

47. <http://www.devdir.org> [Ιστοσελίδα της βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου Duke για τις αναπτυξιακές ΜΚΟ].

48. N. Chandhoke, «The Limits of Global Civil Society», *ό.π.*, σ. 37.

49. Κ. Γεώργας, *Παγκοσμιοποίηση και Φτώχεια. Τα Ιδεολογικά Πλαίσια και οι Πολιτικές των Διεθνών Οργανισμών για την Καταπολέμηση της Φτώχειας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2004, σ. 241 κ.ε.

νικής προστασίας.⁵⁰ Έτσι, σχεδιάζει μια πολιτική συνεργασιών με στόχο να εμπλέξει σε προγράμματα κοινωνικής παρέμβασης μη κυβερνητικές οργανώσεις οι οποίες διαθέτουν επαρκή οργάνωση, είναι επαρκώς αντιπροσωπευτικές και, ασφαλώς, αρκούντως «συνεργάσιμες».

Προφανώς, η γενικότερη ενίσχυση του ρόλου και της επιρροής των διεθνών ΜΚΟ κατά τις τελευταίες δεκαετίες συνδέεται με τη διεύρυνση της ευρύτερης κοινωνικής αποδοχής τους και τη συναφή ενίσχυση της εξουσιοδότησης που δέχονται για τις λειτουργίες που επιτελούν στο σύγχρονο παγκόσμιο σκηνικό. Σύμφωνα με τον Chandhoke,⁵¹ υπάρχουν δύο παράγοντες που εξηγούν αυτή την ενίσχυση. Ο πρώτος είναι η πληροφορική επανάσταση, δυνάμει της οποίας οι εθελοντικές οργανώσεις αύξησαν σημαντικά την ικανότητά τους να συλλέγουν, να επιλέγουν και να διαχέουν σε παγκόσμια κλίμακα εξειδικευμένες πληροφορίες σε πληθώρα πεδίων (περιβαλλοντική υποβάθμιση, παραβίαση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, επιπτώσεις αναπτυξιακών παρεμβάσεων κ.ο.κ.), στα οποία η αντίστοιχη ικανότητα των κυβερνήσεων αποδεικνύεται μικρή.

Ο δεύτερος παράγοντας είναι το γεγονός ότι οι διεθνείς ΜΚΟ, με όλες τις πιθανές ενστάσεις σχετικά με τον πραγματικό τους ρόλο, κατέχουν εκ των πραγμάτων ηθική εξουσία και νομιμοποίηση, ιδιότητες εξόχως σημαντικές για την ηθική και πολιτική παρέμβαση. Τέτοια εξουσία και νομιμοποίηση απορρέουν από το γεγονός ότι η πρόσβαση αυτών των παγκόσμιων εθελοντικών οργανώσεων στα διεθνή ΜΜΕ, το υψηλό τους προφίλ και το θεαματικό ρεπερτόριο της δράσης τους τις διαχωρίζουν από τον κρατικής κλίμακας πολιτικό ακτιβισμό⁵² και τις καθιστούν σοβαρούς παίκτες στη διαδικασία κανονιστικής και ηθικής θεμελίωσης της παγκόσμιας κοινότητας. Ο συνδυασμός του γεγονότος ότι επιχειρούν να θέσουν (ή να επηρεάσουν σοβαρά) τους κανόνες που ρυθμίζουν τις σχέσεις εντός της παγκόσμιας κοινότητας με το γεγονός ότι διεκδικούν την εκπροσώπηση του γενικού ή δημόσιου συμφέροντος (σε αντίθεση με την εκπροσώπηση των συμφερόντων του κράτους

50. Στο ίδιο.

51. N. Chandhoke, «The Limits of Global Civil Society», *ό.π.*, σ. 40-42.

52. Θα λέγαμε πως τα διαχωρίζει από τον κινηματικό ακτιβισμό ευρύτερα (κρατικής ή υπερεθνικής εμβέλειας), υπό την έννοια ότι τα ΚΚΒ, από την άποψη παραγωγής και οργάνωσης της πληροφορίας και νοματοδότησης του κοινωνικού, βρίσκονται σε σταθερή «δομική» αντίθεση και ανταγωνιστική σχέση με τον τρόπο λειτουργίας των μεγάλων ΜΜΕ. Βλ., σχετικά, Μ. Ψημίτης, «Μέσα Μαζικής Επικοινωνίας και Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα: Σχέση Αμοιβαίας «Αξιοποίησης» ή Σχέση Πολιτισμικής Έντασης», στο Κ. Ζώρας - Φ. Μπαντιροπούδης (επιμ.), *Οι Κοινωνικές Επιστήμες Σήμερα*, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2007.

και της αγοράς), καθιστά τις διεθνείς ΜΚΟ αποδέκτες μιας εξουσιοδότησης πολιτικού χαρακτήρα με πθική θεμελίωση σε παγκόσμια κλίμακα, ανεξάρτητα από τις πιθανές ενστάσεις σχετικά με τον πραγματικό τους ρόλο.

Παρόλα αυτά, ωστόσο, τέτοιες οι ενστάσεις υφίστανται και, σε ένα άλλο επίπεδο θεώρησης, συνιστούν σοβαρούς λόγους δυσπιστίας και κριτικής προς τις μη κυβερνητικές οργανώσεις. Ας τις συνοψίσουμε. Όπως αναλύθηκε και αλλού,⁵³ μπορούμε να αξιολογήσουμε (με βάση την πρόταση του Iain Attack)⁵⁴ την πραγματική νομιμοποίηση των διεθνών ΜΚΟ αξιοποιώντας τέσσερα βασικά κριτήρια: την αντιπροσωπευτικότητα, τις αρχές λειτουργίας, την αποτελεσματικότητα και την ενδυνάμωση.

Η αντιπροσωπευτικότητα συνιστά θεμελιώδες κριτήριο για να αποτιμήσουμε την πραγματική δημοκρατική λειτουργία όλων των οργανώσεων. Τα επιμέρους χαρακτηριστικά που συνθέτουν την αντιπροσωπευτικότητα είναι η διαφάνεια, η λογοδοσία και η συμμετοχή. Οι ΜΚΟ και οι υποστηρικτές τους πολύ συχνά επικαλούνται την ελλιπή παρουσία αυτών των χαρακτηριστικών σε άλλους οργανισμούς (χρηματοδοτικούς οργανισμούς, οικονομικές επιχειρήσεις, αλλά και κυβερνήσεις), για να υπογραμμίσουν τη συναφή έλλειψη δημοκρατικού ελέγχου των αποφάσεων που αυτοί λαμβάνουν. Πράγματι, η συνήθης επιφυλακτική ή εχθρική αναφορά των ΜΚΟ στην εξουσιαστικά εστιασμένη κρατική οντότητα και στην κερδοσκοπικά επικεντρωμένη οικονομική αγορά συγκροτεί και την αυτονομιμοποιητική θεμελίωση των δυνάμεων που εμφανίζονται ως υπερασπιστές της κοινωνίας των πολιτών. Είδαμε παραπάνω ότι, με σύγχρονους όρους, η παγκόσμια κοινωνία των πολιτών εμφανίζεται ως «τρίτη λύση» έναντι του κράτους και της αγοράς. Έτσι, η έλλειψη διαφάνειας, λογοδοσίας και συμμετοχής στις οικονομικές επιχειρήσεις, στους χρηματοδοτικούς οργανισμούς και σε πολλές κρατικές πολιτικές (υποτίθεται πως) νομιμοποιεί, κατ' αντιδιαστολή, την παρουσία και τη δράση των εθελοντικών οργανώσεων.

Όμως, είναι ακριβώς έτσι τα πράγματα; Συνιστούν όντως οι διεθνείς ΜΚΟ ζωντανές δυνάμεις της κοινωνίας των πολιτών που με την παρουσία τους –με τη συμμετοχή στις αποφάσεις και στη δράση, με τη διαφάνεια στον τρόπο λειτουργίας και με τη λογοδοσία έναντι των εξουσιοδοτούντων και

53. Μ. Ψημίτης, «Στην “κοινωνία των πολιτών” οι “πολίτες” ενάντια στους “εξεγερμένους” : οι διαφορές οργάνωσης, ταυτότητας και δράσης μεταξύ ΜΚΟ και κοινωνικών κινημάτων», ό.π.

54. I. Attack, «Four Criteria of Development NGO Legitimacy», *World Development*, τόμ. 27, τχ. 5, Μάιος 1999, σ. 855-864.

των μελών– συγκροτούν ένα υπόδειγμα οργάνωσης και λειτουργίας εναλλακτικό ή αντιθετικό ως προς τα συμβατικά παραδείγματα οργάνωσης των σχέσεων που προωθούν το κράτος και η αγορά; Η απάντηση, με βάση τα δεδομένα που εκθέσαμε, δεν μπορεί να είναι καταφατική. Με την ίδια ακριβώς λογική και με τα ίδια κριτήρια που κρίνουμε τις ομάδες συμπερόντων, τις επιχειρήσεις και τα εξουσιαστικά μορφώματα μπορούμε να αξιολογήσουμε και τις ΜΚΟ, ειδικά τις μεγάλες διεθνείς, αξιοποιώντας τα εμπειρικά στοιχεία που διαθέτουμε σχετικά με τη λειτουργία τους.

Προβλήματα αντιπροσωπευτικότητας των εθελοντικών οργανώσεων –ολες τις επιμέρους όψεις της– επισημαίνονται κατά καιρούς από διάφορες πλευρές. Χαρακτηριστικά, εμπειρικές έρευνες, που αναλύουν τις μορφές οργάνωσης και λειτουργίας των μεγάλων ΜΚΟ οι οποίες συνεργάζονται με την Ευρωπαϊκή Ένωση, καταδεικνύουν πως στα πεδία λογοδοσίας, διαφάνειας και συμμετοχής αυτές οι οργανώσεις εμφανίζουν πολύ χαμηλές επιδόσεις. Έτσι, τα ευρήματα των ερευνών⁵⁵ δείχνουν ότι στις μεγάλες και διαβουλευτικά εμπλεκόμενες ευρωπαϊκές μη κυβερνητικές οργανώσεις παρατηρείται ελλιπής εσωτερική δημοκρατική νομιμοποίηση, μικρή διαφάνεια, ανεπαρκής λογοδοσία και περιορισμένη συμμετοχή «επαγγελματικού» χαρακτήρα. Πράγματι, οι αποφάσεις που αφορούν τις οργανώσεις λαμβάνονται αποκλειστικά από τα επαγγελματικά ηγετικά στελέχη τους, τα οποία επιμελώς αποφεύγουν διαδικασίες που θα μπορούσαν να εμπλέξουν στις αποφάσεις και άλλα μέλη των οργανώσεων τα οποία συνεισφέρουν είτε οικονομικά είτε με εθελοντική εργασία. Για την ακρίβεια αποφεύγουν να θεωρήσουν ως μέλη των οργανώσεων τους πολίτες που συνεισφέρουν με τέτοιους τρόπους. Εδώ τα επαγγελματικά στελέχη, προκειμένου να νομιμοποιήσουν αυτόν τον αποκλεισμό, αναούρουν το επιχείρημα του περίπλοκου συστήματος διακυβέρνησης της Ε.Ε. και του αντίστοιχα υψηλού «know how» που απαιτείται για να συμμετέχει κάποιος με αξιώσεις σε δύσκολες και απαιτητικές διαδικασίες διαβούλευσης, όπως αυτές που λαμβάνουν χώρα στα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στη δυναμική μιας τέτοιας εσωτερικής λειτουργίας, οι υπό διερεύνηση οργανώσεις εμπλέκονται με επιδεξιότητα σε μηχανισμούς διαβούλευσης που, σύμφωνα με τις ανάγκες λειτουργίας των οργάνων της Ε.Ε. (κυρίως της Ευρωπαϊκής Επιτροπής και της Οικονομικής και Κοινωνικής Επιτροπής)

55. A. Warleigh, «Europeanizing» Civil Society: NGOs as Agents of Political Socialization», *Journal of Common Market Studies*, τόμ. 39, τχ. 4, Νοέμβριος 2001, σ. 619-639, και I. Sudbery, «Bridging the Legitimacy Gap in the EU: Can Civil Society Help to Bring the Union Closer to Its Citizens?», *Collegium*, τχ. 26, άνοιξη 2003, σ. 75-95.

στηρίζονται σε διαδράσεις και συνεργασίες πελατειακού χαρακτήρα. Εξάλλου, και η επιλογή των γεωγραφικών χώρων και των σχεδίων κοινωνικής ή αναπτυξιακής παρέμβασης συνήθως φαίνεται να υπακούει περισσότερο σε κριτήρια «αγοραίου» παρά αμιγώς κοινωνικού χαρακτήρα. Έτσι, συχνά η επιλογή αυτή διέπεται από κριτήρια όπως η αφθονία των προσφερόμενων πόρων ή η ευρεία δημοσιότητα ενός προβλήματος, παρά η δυνατότητα να παρασχεθεί βοήθεια στις πιο εύάλωτες πληθυσμιακές ομάδες. Τέλος, το πιο απογοητευτικό εύρημα των ερευνών είναι ότι οι υποστηρικτές των ΜΚΟ, οι ουσιαστικά αποκλεισμένοι από τις διαδικασίες απόφασης, δείχνουν να αποδέχονται την παθητική τους «συμμετοχή» στις οργανώσεις και, κατ' επέκταση, να επικυρώνουν τη μορφή της λειτουργίας τους.

Εμφανώς, τα στοιχεία αυτά προσιδιάζουν επίσης στη μορφή αντιπροσωπευτικότητας που γενικότερα εμφανίζουν οι διεθνείς «αναπτυξιακές» ΜΚΟ. Έτσι, σε παγκόσμια κλίμακα παρατηρούνται οξυμένα φαινόμενα προϊούσας επαγγελματικοποίησης και πελατειοποίησης των οργανώσεων καθώς και υποβάθμισης της εθελοντικής προσφοράς,⁵⁶ έλλειψη διαφάνειας και λογοδοσίας ή, σε περίπτωση συγκρουόμενων λογοδοσιών, προτίμηση της λογοδοσίας «προς τα πάνω», δηλαδή προς τους «δωρητές»,⁵⁷ φαινόμενα οργανωτικού συγκεντρωτισμού, σχέσεων τύπου franchising μεταξύ, υποτίθεται, ισότιμων οργανώσεων⁵⁸ και, βεβαίως, σκληρός ανταγωνισμός για την εξασφάλιση χρηματοδοτήσεων και υπερ-απορρόφηση της χορηγούμενης χρηματοδότησης από ελάχιστες μη κυβερνητικές οργανώσεις σε βάρος των υπολοίπων.⁵⁹

56. Χ. Α. Φραγκονικολόπουλος, *Ο Παγκόσμιος Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Δυναμική και Αδυναμίες στην Παγκόσμια Διακυβέρνηση*, ό.π., σ. 230-231. Χαρακτηριστικά, σχετικά πρόσφατα στοιχεία καταδεικνύουν πως η επαγγελματικοποίηση των ΜΚΟ τεκμηριώνεται, σε επίπεδο στελέχωσης, από τα αυξανόμενα ποσοστά των στελεχών τους με μεταπτυχιακό επίπεδο σπουδών στη διοίκηση επιχειρήσεων, σε συνδυασμό με τα μειούμενα ποσοστά των στελεχών χωρίς τριτοβάθμια εκπαίδευση. Τεκμηριώνεται, όμως, και σε επίπεδο νοοτροπίας από το γεγονός ότι στις οργανώσεις που στελεχώνονται ακόμη από εθελοντές αυτοί αντιμετωπίζονται με περιφρόνηση από τα επαγγελματικά στελέχη τους (αναφέρεται στο ίδιο).

57. D.L. Brown - J.A. Fox, «Accountability Within Transnational Coalitions», ό.π., σ. 469, Μ. Ψημίτης, «Κοινωνικά κινήματα και Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις απέναντι στην “κοινωνία των πολιτών”: σχέση συμπληρωματικής τροφοδότησης ή αμοιβαίας απόρριψης;», ό.π., και του ίδιου, «Στην “κοινωνία των πολιτών” οι “πολίτες” ενάντια στους “εξεγερμένους”: οι διαφορές οργάνωσης, ταυτότητας και δράσης μεταξύ ΜΚΟ και κοινωνικών κινημάτων», ό.π.

58. S. Tarrow, *Power in Movement: Social Movements and Contentious Politics*, ό.π., σ. 133-134, Μ. Ψημίτης, *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*, ό.π., σ. 438-440.

59. Χ. Α. Φραγκονικολόπουλος, *Ο Παγκόσμιος Ρόλος των Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων. Δυναμική και Αδυναμίες στην Παγκόσμια Διακυβέρνηση*, ό.π., σ. 211-212.

Οι αρχές λειτουργίας, ως δεύτερο κριτήριο αξιολόγησης των διεθνών ΜΚΟ, περιλαμβάνουν την αλληλεγγύη και τον εθελοντισμό. Εκτός από αρχές λειτουργίας των συγκεκριμένων οργανώσεων, η αλληλεγγύη και ο εθελοντισμός συνιστούν και γενικότερες κοινωνικές αξίες, υπό την έννοια ότι τείνουν να προάγουν με ανάλογο τρόπο και σε σταθερή κανονιστική βάση τη μορφή των παραγόμενων υπηρεσιών και την ποιότητα των διαμορφούμενων σχέσεων εντός της κοινωνίας ευρύτερα. Με άλλα λόγια, η αλληλεγγύη και ο εθελοντισμός δεν συνιστούν απλώς φαινόμενα συγκρότησης των εσωτερικών σχέσεων των ΜΚΟ, αλλά και ένα κοινωνικό «υπόδειγμα» των αξιών που διέπουν τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνικών δρώντων. Υπό την έννοια αυτή ο ρόλος των εθελοντικών οργανώσεων πρέπει να αξιολογηθεί και στο επίπεδο της εσωτερικής οργάνωσης και στο επίπεδο του γενικότερου κοινωνικού του αντίκτυπου.

Όπως είδαμε, η πραγματικότητα αναδεικνύει εδώ σοβαρές αμφιβολίες σχετικά και με τα δύο επίπεδα. Μπορεί οι καταστατικές αρχές μιας εθελοντικής οργάνωσης να αναφέρονται στην εθελοντική προσφορά και στην αλληλεγγύη, εντούτοις σε πρακτικό επίπεδο δράσης πολλές εθελοντικές οργανώσεις λειτουργούν με βάση τα κίνητρα της συναλλαγής και της ιεραρχίας. Η επίκληση της ανάγκης για αποτελεσματική δράση οδηγεί συχνά στην *de facto* υπέρβαση των κανονιστικών αρχών λειτουργίας, ωθώντας τις οργανώσεις να υιοθετήσουν ένα πιο «πραγματοστικό» μοντέλο δράσης. Σύμφωνα με αυτό, προκρίνεται η ορθολογική κατεύθυνση η οποία εξαρτά τη δράση της οργάνωσης από τις επιταγές που θέτει ένα ευρύτερο σύστημα συναλλακτικών διαδράσεων μεταξύ της οργάνωσης και διαφόρων πηγών χρηματοδότησης (εθνικών, περιφερειακών, παγκόσμιων). Παράλληλα, οι καταστατικές αρχές τίθενται στο περιθώριο, χρησιμεύοντας μάλλον ως γενικόλογες αξιακές αναφορές που θεμελιώνουν την απαίτηση της διαφορετικής οργανωσιακής υπόστασης υπό την οποία τυπικά μια ΜΚΟ καλείται να συνεργαστεί με τις πηγές χρηματοδότησης της.

Το τρίτο κριτήριο, η αποτελεσματικότητα, αναφέρεται στην ικανότητα των διεθνών μη κυβερνητικών οργανώσεων να επιτυγχάνουν τους στόχους ανάπτυξης για τους οποίους εργάζονται (μείωση φτώχειας, βελτίωση υγείας, ανάπτυξη εκπαίδευσης κ.ο.κ.) και μάλιστα με τρόπο ώστε τα θετικά αποτελέσματα των συντελεσμένων παρεμβάσεων να είναι βιώσιμα σε βάθος χρόνου. Αν πιστέψουμε τα αποτελέσματα μελετών που διενήργησε το Τμήμα Αξιολόγησης της Παγκόσμιας Τράπεζας το 1999, η συμμετοχή των ΜΚΟ στα προγράμματα που χρηματοδοτεί η Τράπεζα χαρακτηρίζεται από «ένα χάσμα με-

ταξύ αρχικών στόχων και τελικών αποτελεσμάτων». ⁶⁰ Όμως, ακόμη και αν παραβλέψουμε τα έτσι κι αλλιώς ιδεολογικώς αμφιλεγόμενα κριτήρια αποτελεσματικότητας που θέτει η Τράπεζα, πάλι δεν μπορεί κανείς να συναγάγει θετικά συμπεράσματα σχετικά με την αποτελεσματικότητα που επιδεικνύουν οι εμπλεκόμενες οργανώσεις. Πράγματι, οι διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις δεν διαθέτουν αυτόνομους μηχανισμούς που να ελέγχουν τη βιωσιμότητα των αποτελεσμάτων της δράσης τους και, βέβαια, στερούνται της δυνατότητας να διαχωρίσουν ως προς την αποτελεσματικότητα τα «αμιγή» προϊόντα της δικής τους δράσης από την επίδραση που ασκούν άλλοι «εξωγενείς» παράγοντες (η Τράπεζα, οι κυβερνητικές παρεμβάσεις, η επιρροή τοπικών παραγόντων, οι συμβιβασμοί συμφερόντων κ.ο.κ.) στην επίτευξη ή όχι των επιδιωκόμενων στόχων. Αυτή η κατάσταση αποδυναμώνει μακροπρόθεσμα την προσπάθεια αυτονομιμοποίησης των διεθνών ΜΚΟ μέσω της αποτελεσματικότητας στη δράση.

Τέλος, το τέταρτο κριτήριο αξιολόγησης των μη κυβερνητικών οργανώσεων, η ενδυνάμωση, συνίσταται στη δυνατότητά τους να βοηθούν τις πιο ευάλωτες κοινωνικές ομάδες προκειμένου αυτές να απεξαρτηθούν πλήρως από μια κατάσταση μόνιμης υποταγής σε μηχανισμούς πολιτικής εξουσίας, οικονομικής ισχύος και πολιτισμικής επιρροής, μηχανισμοί που τους εμποδίζουν σταθερά να αναλάβουν άμεσο έλεγχο της ζωής τους. Όμως είδαμε ήδη, μιλώντας για τους όρους της αλληλέγγυας οικονομίας, πως η πολιτική αντίληψη που συνέχει τις συμβατικές πρακτικές παρέμβασης σε προγράμματα ανάπτυξης χαρακτηρίζεται από μια *ex post* και *ad hoc* αλληλεγγύη, δηλαδή από μια (συνήθως βραχυπρόθεσμη και εκ των άνω) προσπάθεια εξορθολογισμού της διαχείρισης ήδη υπαρχουσών υπηρεσιών, αντί για τη μετατροπή του ελέγχου των προϋποθέσεων και των σχέσεων υπό τις οποίες παράγονται οι προσδοκώμενες υπηρεσίες. Άλλωστε, φαίνεται πως μια βασική παράμετρος της πλήρους συμμετοχικής εμπλοκής των τοπικών πληθυσμών στην κατεύθυνση της ενδυνάμωσης εκλείπει, στο μέτρο που η ανισόρροπη σχέση ισχύος υπέρ των οργανώσεων του Βορρά (διεθνείς αναπτυξιακές ΜΚΟ) και των οργανώσεων του Νότου (ΜΚΟ και ΚΚΒ) αναπαράγει τις υπάρχουσες ανισότητες και εμποδίζει μια ριζική μεταβολή των δεδομένων.

Εξετάζοντας λοιπόν τα τέσσερα κριτήρια αξιολόγησης της νομιμοποίησης πολλών διεθνών ΜΚΟ, διαπιστώνουμε πως η δεσπόζουσα θέση που τα τε-

60. <http://wbln0018.worldbank.org/oed/oeddoelib.nsf> [Ιστοσελίδα της Ομάδας Ανεξάρτητης Αξιολόγησης, IEG, της Παγκόσμιας Τράπεζας].

λευταία χρόνια κατακτούν σε πεδία συνεργασίας με άλλους διεθνείς φορείς και οργανισμούς στο πλαίσιο της ενίσχυσης των αναπτυσσόμενων χωρών δεν απορρέει τόσο από εγγενώς δημοκρατικά και συμμετοχικά χαρακτηριστικά τους, όσο από τον ρόλο-κλειδί που παίζουν ως «εκπρόσωποι» της κοινωνίας των πολιτών στη συναίνεση που απαιτείται για την υλοποίηση αναπτυξιακών πολιτικών οι οποίες επιλέγονται και αποφασίζονται αλλού.

5. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Αναφορικά με το ζήτημα της εξέλιξης της σχέσης μεταξύ των μεγάλων διεθνών ΜΚΟ και των ΚΚΒ και στο πλαίσιο μιας συμπεριληπτικής σύλληψης της σημερινής κινηματικής δυναμικής, ο Tilly πιθανολογεί έναν δυσοίωνο διαχωρισμό:

«Ίσως τα κοινωνικά κινήματα να διαχωρίζονται: από τη μια πλευρά, οι παλιότερες μορφές οργάνωσης και δράσης που εμμένουν στη διαρκή πολιτική εμπλοκή στους κόμβους ισχύος και λήψης αποφάσεων και, από την άλλη, θεαματικές πλην εφήμερες επιδείξεις διηπειρωτικής σύμπνοιας, αποφασιστικά διαμεσολαβημένες από ειδικευμένες οργανώσεις και επιχειρηματίες».⁶¹

Αν πράγματι ισχύει ο διαχωρισμός που περιγράφει ο Tilly, τότε η σύλληψη των κοινωνικών κινήματων τείνει να διασπαστεί σε δύο διακριτές και δομικά διαφορετικές μορφές συλλογικής δράσης. Αφενός, τα «κινήματα βάσης», που διατηρούν ζωηρά τα χαρακτηριστικά της δικτυακότητας στην οργάνωση, της συγκρουσιακότητας στην κατεύθυνση δράσης και της ισχυρής συλλογικής ταυτότητας στον πολιτισμικό προσανατολισμό. Αφετέρου, τα «εθελοντικά κινήματα», που διαμορφώνουν δυναμικά τα χαρακτηριστικά του συγκεντρωτισμού και της επαγγελματοποίησης στην οργάνωση, της συνεργασίας και του συμβιβασμού στην κατεύθυνση δράσης και μιας επιχειρηματικού τύπου εξειδικευμένης κουλτούρας στον πολιτισμικό προσανατολισμό.

Από την πλευρά του και ο Bauman πραγματεύεται ένα παρόμοιο ζήτημα, μια διαφαινόμενη στροφή από τα κινήματα στις πολιτικές εξορμήσεις, με αφορμή τη διάκριση που επιχειρεί ο Richard Rorty ανάμεσα στην «κινήματική πολιτική», νοούμενη ως ευρεία συλλογική προσπάθεια ριζικής μεταβολής

61. C. Tilly, *Κοινωνικά Κινήματα 1768-2004*, ό.π., σ. 280.

του κόσμου, και στην «πολιτική των εξορμήσεων», νοούμενη ως επιμέρους εξορμήσεις με ειδικούς και οροθετημένους στόχους οι οποίες μπορούν να διεξαχθούν από μόνες τους. Ο Bauman, προσεγγίζοντας την πρόταση που υποβάλλει ο Rorty να αποδεχθούμε τη στροφή από τα κινήματα στις εξορμήσεις, διατυπώνει μια αλληλουχία τριών διαφορετικών τύπων συλλογισμού. Καταρχάς, επιχειρηματολογεί ρητορικά υπέρ της πρότασης, αναγνωρίζοντας την ελκυστικότητα της:

«Οι πολιτικές εξορμήσεις φαντάζουν ελκυστικές ακριβώς ως υποκατάστατο των δυσφημιζόμενων πια κινήματων, για τα οποία διαβοείται ότι παραμέλησαν το αληθινό παρόν για ένα φανταστικό μέλλον [...]. Ως αντικαταστάτριες της κινηματικής πολιτικής, οι πολιτικές εξορμήσεις έχουν όντως πλεονεκτήματα που δύσκολα μπορούμε να απορρίψουμε: προσφέρουν μεγάλη ανακούφιση και χειροπιαστή βελτίωση εδώ κι εκεί, στη μια περίπτωση και στην άλλη, σε τούτον και σ' εκείνον τον πληθυσμό [...]. Τα πλεονεκτήματά τους απέναντι σε άλλες εναλλακτικές λύσεις είναι συνεπώς αδιαμφισβήτητα».⁶²

Στη συνέχεια, επιχειρηματολογεί κατά της πρότασης Rorty. Λέει, χαρακτηριστικά:

«Αυτό που προτείνει ο Rorty είναι μια κατακερματισμένη πολιτική στα μέτρα του κατακερματισμένου κόσμου και της κατακερματισμένης ανθρωπίνης ύπαρξης. Η πρότασή του ταιριάζει και εναρμονίζεται μια χαρά με την ύπαρξη και τις εμπειρίες πολλών ανθρώπων με διασκορπισμένες, διάχυτες και πάντα επιμέρους –κατακερματισμένες– ανησυχίες. Με αυτές των Αμερικανών μάλλον παρά των Σέρβων ή των Κροατών, με αυτές των μεσοδυτικών μάλλον παρά των νοτιοανατολικών Αμερικανών, με αυτές των μεσοδυτικών αμερικανών πανεπιστημιακών μάλλον παρά των μεσοδυτικών ανέργων και κατοίκων των γκέτο. Ταιριάζει ακόμη με τη φευγαλέα και αενάως μετατοπιζόμενη προσοχή στην εποχή του συρρικνωμένου χώρου και ισοπεδωμένου χρόνου [...] μένοντας πάντα μακριά από το βάθος των πραγμάτων».⁶³

Τέλος, ο Bauman επιχειρεί μια σύγκλιση με την πρόταση Rorty: «Κι όμως, τέτοιες προειδοποιήσεις δεν ακυρώνουν την πρόταση του Rorty. Θα σήμαιναν την πλήρη καταδίκη της πολιτικής των εξορμήσεων μονάχα εφόσον το

62. Z. Bauman, *Η Μετανεωτερικότητα και τα Δεινά της*, ό.π., σ. 133.

63. Στο ίδιο, σ. 133-134.

σύνολο των προϋποθέσεων που στήριζαν και επικύρωναν την πολιτική των κινημάτων διατηρούνταν [...]».⁶⁴ Και καταλήγει:

«Η αδυναμία της πολιτικής των εξορμήσεων είναι, την ίδια στιγμή, η δύναμή της. Είναι σημαντικό να μην τρέφουμε ψευδαισθήσεις και να ξέρουμε ότι οι επιμέρους συγκεκριμένες βελτιώσεις είναι πράγματι επιμέρους και συγκεκριμένες, ότι διευθετούν προβλήματα, δεν επιλύουν ζητήματα, ότι καμία από τις βελτιώσεις δεν είναι πιθανόν να περατώσει την ιστορία της “μακράς πορείας της ανθρωπότητας προς τη δικαιοσύνη” και να οδηγήσει την πρόοδο στο νικηφόρο τέλος της».⁶⁵

Μπορούμε να υποθέσουμε ότι για τα δεδομένα της μετανεωτερικής κοινωνίας η διάκριση από τους Tilly και Bauman των δύο θεμελιωδώς διαφορετικών κινηματικών εκδοχών παραπέμπει σε διαφορετικές μορφές πολιτισμικής αναπαράστασης των αναγκών, νοηματοδότησης, αξιακής επένδυσης και οργάνωσης των σχέσεων.⁶⁶ Εντέλει παραπέμπει σε διαφορετικές μορφές συλλογικής κινητοποίησης. Αυτές οι μορφές είναι, από τη μια πλευρά, οι εθελοντικές οργανώσεις και, από την άλλη, τα κοινωνικά κινήματα βάσης. Όσο και αν αυτά εντός των ευρύτερων κινηματικών δυναμικών συνυπάρχουν αντιφατικά, συνιστούν διακριτές λογικές συλλογικής δράσης στο μέτρο που εμφανίζουν μεταξύ τους ουσιώδεις διαφορές στη μορφή της οργάνωσης, της νοηματικής πλαισίωσης, της δικτύωσης, της απόφασης, της σχέσης με τις θεσμικές εξουσίες και εντέλει της νομιμοποίησης. Υπό την έννοια αυτή, μπορούμε να συναγάγουμε πως μεγάλο μέρος των ΜΚΟ αντιπροσωπεύουν στα παραπάνω επίπεδα τον πιο θεσμικά προσανατολισμένο και επαγγελματικά οργανωμένο τομέα των κοινωνικών κινημάτων, σε αντίθεση με τα ΚΚΒ που αποτελούν τον πιο συγκρουσιακά προσανατολισμένο και δικτυακά οργανωμένο τομέα.

Επομένως, θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι ΜΚΟ (τουλάχιστον οι επαγγελματικοποιημένες διεθνείς εθελοντικές οργανώσεις), στο μέτρο που τείνουν κυρίως να αποσπούν και να ασκούν θεσμικά εκχωρούμενες αρμοδιότητες υψηλής επαγγελματικής εξειδίκευσης, καταλήγουν να ενσωματώνουν στις κυρίαρχες παγκόσμιες θεσμικές δομές διαπραγμάτευσης και απόφασης επαγγελματικές ομάδες με υψηλό μορφωτικό και πολιτισμικό status. Κάτι τέ-

64. Στο ίδιο, σ. 136.

65. Στο ίδιο, σ. 138.

66. Βλ., σχετικά, Μ. Ψημίτης, *Εισαγωγή στα Σύγχρονα Κοινωνικά Κινήματα*, ό.π., σ. 300-302.

τοιο, άλλωστε, ταιριάζει και στην περιγραφή της σχέσης μεταξύ των διεθνών συστημάτων διακυβέρνησης και της δημοκρατικής μεθόδου που μας δίνει ο Robert A. Dahl και σύμφωνα με την οποία «τα διεθνή συστήματα λήψης αποφάσεων περιλαμβάνουν τις ιεραρχίες, τη διαπραγμάτευση μεταξύ των ελίτ και το σύστημα τιμών. Αυτό που εμφανώς λείπει ή είναι εξαιρετικά αδύναμο είναι ο αποτελεσματικός δημοκρατικός έλεγχος σε εκείνους που λαμβάνουν τις αποφάσεις».⁶⁷

Αν είναι έτσι τα πράγματα, τότε οι ΜΚΟ που δεν συμμετέχουν σε τέτοιες θεσμικές δομές θα πρέπει, αντισταθμιστικά, να αγωνιστούν σκληρά για να αποδείξουν πως ο εθελοντικός τομέας των κινημάτων περιέχει όντως και μια πτέρυγα η οποία όχι μόνο δεν σχετίζεται ωφελιμιστικά με αυτές τις δομές, αλλά επιπλέον τείνει σε νέες μορφές δημοκρατικής λογοδοσίας στην προσπάθεια εκπροσώπησης της κοινωνίας των πολιτών.

67. Ρ.Α. Νταλ, *Περί Πολιτικής Ισότητας*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2007, σ. 111.

«ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑ» ΚΑΙ «ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ». Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΕΝΟΣ ΕΘΕΛΟΝΤΙΚΟΥ ΣΩΜΑΤΕΙΟΥ

Κατερίνα Ροζάκου*

Το κείμενο εξετάζει από ανθρωπολογική σκοπιά την περίπτωση μιας συλλογικότητας που οργανώνεται γύρω από την εθελοντική δράση. Το φαινόμενο δεν προσεγγίζεται με γνώμονα την έννοια της «κοινωνίας πολιτών», όπως συνήθως γίνεται, αλλά μέσα από την κατηγορία της κοινωνικότητας και της πολιτισμικής συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων. Η δε «κοινωνία πολιτών» θεωρείται μέρος του φαινομένου και όχι άξονας ανάλυσης. Αναδεικνύεται η συνάφεια ανάμεσα σε αυτές τις σύγχρονες μορφές συλλογικότητας με άλλες μορφές εξω-οικιακής κοινωνικότητας που έχουν ιστορικά παρατηρηθεί και οι οποίες εδράζονται σε ιδεολογίες ανιδιοτέλειας. Έτσι, υποστηρίζεται ότι το φαινόμενο συνιστά μετασχηματισμό πολιτισμικών σχημάτων που οργανώνουν την κοινωνικότητα και όχι ένδειξη μιας τόμης που παρουσιάζεται στην κοινωνική ζωή του τόπου απ' τη δεκαετία του 1990 κι έπειτα.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το άρθρο εξετάζει μια μορφή συλλογικότητας η οποία συγκροτείται γύρω από την εθελοντική δράση (εθελοντικό σωματείο).¹ Το εθνογραφικό υλικό που παρουσιάζεται προέρχεται από σε βάθος επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της διδακτορικής διατριβής της γράφουσας σε δύο εθελοντικές οργανώσεις. Η έρευνα διήρκεσε δύο περίπου χρόνια, μεταξύ 2002 και 2004, και βασίστηκε σε συμμετοχική παρατήρηση, συνεντεύξεις με

* Η Κατερίνα Ροζάκου είναι Κοινωνική Ανθρωπολόγος.

1. Η μελέτη αυτή δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς την ανιδιοτελή βοήθεια εθελοντών, μελών των οργανώσεων και προσφύγων, οι οποίοι δέχτηκαν να συνομιλήσουν με τη γράφουσα. Ευχαριστίες οφείλονται ακόμη στους Ευθύμιο Παπαταξιάρχη, Χρήστο Λυριντζή και Αγγελική Αθανασοπούλου για τις παρατηρήσεις και τα σχόλια που αφειδώς πρόσφεραν σε προηγούμενες εκδοχές του κειμένου. Η διατριβή χρηματοδοτήθηκε από το Ευρωπαϊκό Πρόγραμμα Υποτροφιών «Ηράκλειτος» (ΕΠΕΑΕΚ II), το οποίο συγχρηματοδοτείται από το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο (75%) και από εθνικούς πόρους (25%).

εθελοντές και μέλη των σωματείων, καθώς και σε συζητήσεις με πρόσφυγες. Στο κείμενο υιοθετείται η χρήση του εθνογραφικού ενεστώτα, παρότι οι δραστηριότητες του σωματείου έχουν τροποποιηθεί, ενώ χρησιμοποιούνται ψευδώνυμα με σκοπό τη διαφύλαξη της ανωνυμίας των πληροφοριοδοτών.

Το θέμα προσεγγίζεται όχι με βάση την έννοια της «κοινωνίας πολιτών», αλλά μέσα από ένα ευρύτερο αναλυτικό σχήμα: χρησιμοποιείται η έννοια της κοινωνικότητας και διερευνώνται τα πολιτισμικά σχήματα που συγκροτούν τη συνάφεια μεταξύ των μελών του σωματείου αλλά και τη διαπολιτισμική συνάφεια με τον «άλλο». Η κυρίαρχη κανονιστική εκδοχή της «κοινωνίας πολιτών» εντοπίζει την ανάπτυξη μορφών συλλογικότητας, όπως οι εθελοντικές οργανώσεις, στις δύο τελευταίες δεκαετίες, ενώ παράλληλα επισημαίνει την «ασθενικότητα» της «κοινωνίας πολιτών» στη χώρα. Αντίθετα, στο κείμενο και σε εθνογραφικό επίπεδο αναδεικνύεται η σχέση ανάμεσα σε σύγχρονες μορφές κοινωνικότητας που συγκροτούνται γύρω από την έννοια της «κοινωνικής αλληλεγγύης» και σε άλλες μορφές εξω-οικιακής κοινωνικότητας που έχουν μελετηθεί από την ανθρωπολογία. Πώς η έννοια της «κοινωνικής αλληλεγγύης», η οποία είναι κεντρική στο πλαίσιο της συλλογικότητας που μελετάται, σχετίζεται με άλλες μορφές ανιδιοτελούς κοινωνικότητας και το πολιτικό τους περιεχόμενο; Αντί για μία τομή που συντελείται από τη δεκαετία του 1990, υποστηρίζεται ότι βρισκόμαστε ενώπιον του μετασχηματισμού πολιτισμικών σχημάτων που οργανώνουν την κοινωνικότητα.

Στο πρώτο μέρος του κειμένου διασαφηνίζονται οι αναλυτικοί άξονες που υιοθετούνται: τοποθετείται η έννοια της κοινωνικότητας και ο ορισμός του πολιτικού, ενώ διευκρινίζεται ότι η έννοια της «κοινωνίας πολιτών» αντιμετωπίζεται ως τμήμα του υπό μελέτη φαινομένου και όχι ως αναλυτική κατηγορία. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται το εθελοντικό σωματείο, η κοινωνική του συγκρότηση και οι δραστηριότητες των μελών του. Το τρίτο μέρος του άρθρου εστιάζει στους επίσημους λόγους για την «κοινωνία πολιτών». Αυτοί περιλαμβάνουν τόσο λόγιες κατασκευές της έννοιας και αντιλήψεις για τον «εκουγχρονισμό» της ελληνικής κοινωνίας, όσο και λόγους που διαμορφώνονται σε επίσημο επίπεδο από το υπό μελέτη σωματείο. Στο τέταρτο μέρος παρουσιάζονται οι ιθαγενείς κατηγορίες της «παρέας» και του «συλλόγου», όροι που συνδέονται με διαφορετικά μοντέλα κοινωνικών σχέσεων στο εσωτερικό του σωματείου. Ακολουθεί το ζήτημα της κοινωνικότητας με τον «άλλο» –τους πρόσφυγες οι οποίοι αποτελούν τους αποδέκτες της εθελοντικής δράσης– και οι αντιφάσεις που το εγχείρημα εμπεριέχει.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΔΙΑΣΑΦΗΝΙΣΕΙΣ

Η έννοια της κοινωνικότητας είναι κεντρική αναλυτική κατηγορία της παρούσας εργασίας. Εκφράζει τον προσανατολισμό στις κοινωνικές σχέσεις και τη θεωρητική εστίαση στην αναζήτηση των πολιτισμικών σχημάτων της συνάφειας, ενώ παράλληλα συνδέει το υπό μελέτη φαινόμενο –συλλογικότητα γύρω από την θελοντική δράση– με άλλες μορφές εξω-οικιακής κοινωνικότητας. Στο άρθρο υιοθετείται ένας διευρυμένος ορισμός του πολιτικού ο οποίος περιλαμβάνει τις συμβολικές εκφάνσεις και νοηματοδοτήσεις καθώς και τις πολιτισμικές ορίζουσες του πολιτικού μέσα από τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται η κοινωνικότητα.

Με την επίδραση του δεύτερου φεμινιστικού κύματος (τέλη της δεκαετίας του 1960 και έπειτα) και την εμβληματική φράση «το προσωπικό είναι πολιτικό», η έννοια του πολιτικού διευρύνεται και η παγιωμένη διάκριση ανάμεσα στο «δημόσιο» και το «ιδιωτικό» αμφισβητείται. Το πολιτικό δεν ταυτίζεται πια αποκλειστικά με τις λειτουργίες της κυβέρνησης και του κράτους, όπως γίνεται στο πλαίσιο της φιλελεύθερης παράδοσης,² αλλά αναζητείται σε πρακτικές της καθημερινής ζωής οι οποίες αποτελούν εξάλλου κατεξοχήν πεδίο μελέτης στο πλαίσιο μιας ανθρωπολογίας του πολιτικού. Από τη σκοπιά της συμβολικής ανθρωπολογίας και ειδικότερα στο πλαίσιο της θεωρίας της κατασκευής³ το πολιτικό δεν ορίζεται ως ένα αυθύπαρκτο πεδίο που εντοπίζεται και δίνεται «από τα πάνω», αλλά συγκροτείται συμβολικά μέσα από καθημερινές πρακτικές. Τα υποκείμενα, προσδίδοντας νοήματα στη συνάφεια, επενδύουν τις κοινωνικές σχέσεις με πολιτικό περιεχόμενο, κατασκευάζουν οράματα για την «κοινωνία» και τοποθετούνται σε σχέση με το κράτος.

2. Για την έννοια του πολιτικού, βλ. D. Held, «Introduction», και A. Heller, «The Concept of the Political Revisited», στο D. Held (επιμ.), *Political Theory Today*, Polity Press, Cambridge 1991· E. Αβδελά, «Το “δημόσιο” και το “ιδιωτικό” στη νέα πολιτική ιστορία ή τα μεταβαλλόμενα όρια του πολιτικού», *Μνήμων*, τχ. 21, 1999, σ. 211-220. Ειδικότερα για την έννοια του πολιτικού στην κοινωνική ανθρωπολογία, βλ. J. Gledhill, *Power and its Disguises: Anthropological Perspectives on Politics*, Pluto Press, Λονδίνο 1994· D.V. Kurtz, *Political Anthropology: Paradigms and Power*, Westview Press, Cambridge 2001· J. Vincent, *The anthropology of politics: A reader in ethnography, theory and critique*, Blackwell Publishers, Malden 2002.

3. Βλ. C. Calhoun, *Social Theory and the Politics of Identity*, Blackwell, Oxford 1994· E. Παπαταξιάρχης, «Περί της πολιτισμικής κατασκευής της ταυτότητας», *Τοπικά Β'*, Νήσος, Αθήνα 1996.

«Η κοινωνία έχει γίνει εμπόδιο»:⁴ η φράση αυτή συνοψίζει τη θεωρητική συζήτηση που έλαβε χώρα στα τέλη της δεκαετίας του 1980 στην ανθρωπολογία. Στο πλαίσιο του γενικότερου κριτικού ρεύματος την περίοδο εκείνη, παγιωμένες εννοιολογικές κατηγορίες (όπως η «κοινωνία», η «συγγένεια» και ο «πολιτισμός») τίθενται στο μικροσκόπιο, ενώ προτάσσεται η αναγκαιότητα να τοποθετηθούν στα ιστορικο-πολιτισμικά τους συμφραζόμενα.⁵ Έτσι, η κοινωνία που έχει γίνει εμπόδιο, είναι στην πραγματικότητα η αναλυτική κατηγορία της «κοινωνίας», μία έννοια εθνοκεντρική και προϊόν της δυτικής μεταφυσικής η οποία περιορίζει τις ερμηνευτικές επιλογές. Ως μέρος της ντυρκεμιανής παράδοσης, η «κοινωνία» προσλαμβάνεται ως δομημένη και υπεροργανική οντότητα, ως σύστημα πέρα και έξω από τα άτομα το οποίο τα αποδυναμώνει και τα ορίζει ως ελεγχόμενα μέσα από την κοινωνικοποίηση.

Η κριτική στην υποστασιοποίηση της «κοινωνίας» οδήγησε στην αναζήτηση πιο πρωτογενών αναλυτικών εννοιών και, ταυτόχρονα, εννοιών που εξυπηρετούν την απομάκρυνση από τον κοινωνιοκεντρισμό και τη συνομιλία ανάμεσα στο κοινωνικό και το πολιτισμικό. Υιοθετείται η έννοια της «κοινωνικότητας», δηλαδή των κοινωνικών σχέσεων μέσα από τις οποίες τα υποκείμενα συγκροτούνται και υπάρχουν στον κόσμο. Οι κοινωνικές σχέσεις επενδύονται με πολιτισμικά νοήματα και σημασίες· συγκροτούνται μέσα από πο-

4. E.R. Wolf, «Inventing society», *American Ethnologist*, τόμ. 15, τχ. 14, 1988, σ. 759. Αφρηπρία της αποδόμησης της «κοινωνίας» αποτέλεσε η «Νέα Εθνογραφία της Μελανησίας» και ιδιαίτερα το έργο της Marilyn Strathern, όπου και αναδεικνύεται η έννοια της «κοινωνικότητας». Βλ. M. Strathern, *The Gender of the Gift: Problems with women and problems with society in Melanesia*, University of California Press, Berkeley 1988. Για το ρεύμα της «Νέας Εθνογραφίας της Μελανησίας», βλ. L. Josephides, «Metaphors, Metathemes, and the Construction of Sociality: A Critique of the New Melanesian Ethnography», *Man*, τόμ. 26, τχ. 1, Μάρτιος 1991, σ. 145-161. Ειδικότερα σχετικά με την αποδόμηση της έννοιας της κοινωνίας, βλ. T. Ingold (επιμ.), *Key Debates in Anthropology*, Routledge, Λονδίνο 1996· A. Kuper (επιμ.), *Conceptualizing society*, Routledge, Λονδίνο 1992· M. Strathern, *The Gender of the Gift: Problems with women and problems with society in Melanesia*, ό.π.

5. Η μετάβαση στη μελέτη του πολιτισμικού νοήματος των κοινωνικών σχέσεων τροφοδοτήθηκε από ανθρωπολογικές μελέτες της συγγένειας και την αποδόμηση της έννοιας και ιδιαίτερα από την εργασία του David Schneider για το πολιτισμικό περιεχόμενο της συγγένειας στην Αμερική. Βλ. D. Schneider, *A critique of the Study of Kinship*, University of Michigan Press, Ann Arbor 1984. Βλ. ακόμη Β. Καντοά, «Εισαγωγή: Αίμα, χρώμα και μύθοι που επιμένουν», στο A. Kuper, *Η επανάκαμψη της πρωτόγονης κοινωνίας: Μεταμορφώσεις ενός μύθου*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2007. Για τη μετάβαση από την έννοια της «συγγένειας» σε ευρύτερες έννοιες, όπως αυτή του σχετιζοθαί [relatedness], βλ. J. Carsten, (επιμ.), *Cultures of Relatedness*, Clarendon Press, Oxford 2000.

λιτισμικά σχήματα και ταυτόχρονα παράγουν νόημα. Επιτυγχάνεται έτσι η υπέρβαση του δυϊσμού ανάμεσα στην κοινωνία και τον πολιτισμό, καθώς και ο δημιουργικός διάλογος ανάμεσα σε δύο διανοητικές παραδόσεις και σχολές ανθρωπολογίας (βρετανικής κοινωνικής και αμερικάνικης πολιτισμικής αντίστοιχα).

Ως προς την παρούσα εργασία, το ζήτημα είναι να υιοθετηθεί η θεωρητική προβληματική και η κατεύθυνση της συμβολικής διερεύνησης των κοινωνικών σχέσεων και των πολιτισμικών νοημάτων που τις συγκροτούν στην περίπτωση του «εθελοντισμού» και του υπό μελέτη σωματείου. Ο «εθελοντισμός» μελετάται ως πρακτική μονομερούς προσφοράς, ανιδιοτέλειας και υπέρβασης του κώδικα του συμφέροντος, η οποία οργανώνεται στο πλαίσιο μιας συλλογικότητας.⁶ Η ανθρωπολογική προσέγγιση που επιχειρείται στο κείμενο, αντλεί από μελέτες της ελληνικής εθνογραφίας οι οποίες εστιάζουν στο πολιτισμικό περιεχόμενο και τις πολιτικές διαστάσεις «ιδεολογιών του καθαρού δώρου»⁷ και της ανιδιοτέλειας. Το πολιτισμικό νόημα σημερινών πρακτικών εθελοντικής δράσης μπορεί έτσι να ανιχνευθεί σε παλαιότερες πρακτικές ανιδιοτελούς προσφοράς και σε άλλα συμφραζόμενα κοινωνικότητας στο πλαίσιο των οποίων παράγονται εναλλακτικές κοσμολογίες, μοντέλα κοινωνίας και ιδεολογίες του εαυτού.

Στο πλαίσιο της ελληνικής εθνογραφίας, η μετατόπιση από τη συγγένεια⁸ στη μελέτη μορφών εξω-οικιακής κοινωνικότητας πραγματοποιείται τη δεκαετία του 1980 και κάτω από την καταλυτική επίδραση της φεμινιστικής θεω-

6. Ως εθελοντισμός ορίζεται η «δραστηριότητα εκείνη που αναπτύσσεται κατά τρόπο προσωπικό, αυθόρμητο, ελεύθερο, χωρίς σκοπό ατομικού κέρδους, από μεμονωμένους πολίτες ατομικά ή δια μέσου των οργανώσεων των οποίων αποτελούν μέλη, προς το συμφέρον της ομάδας στην οποία ανήκουν ή τρίτων προσώπων ή της τοπικής, κρατικής ή διεθνούς κοινότητας, αποκλειστικά για σκοπούς αλληλεγγύης (αλτρουιστικούς)». Βλ. Χ. Ανθόπουλος, *Εθελοντισμός. Αλληλεγγύη και Δημοκρατία: Η Εθελοντική Δράση στη Συνταγματική Προοπτική*, Οξύ-Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, Αθήνα 2000, σ. 23.

7. Το «καθαρό» ή «αμιγές δώρο» αναφέρεται στην προσφορά που δεν περιλαμβάνει την ανταλλαγή ή την προσδοκία της. Σύμφωνα με τον Jonathan Parry, «ιδεολογίες ανιδιοτέλειας» τείνουν να εμφανίζονται σε κοινωνίες με οωτηριολογικές θρησκείες, όπου η υπέρβαση της προσδοκίας ζωής μετά τον θάνατο. Βλ. J. Parry «The Gift, the Indian gift and the "Indian Gift"», *Man*, τόμ. 21, τχ. 3, Σεπτέμβριος 1986, σ. 452-473.

8. Η εθνογραφία της ελληνικής κοινωνίας, η οποία εγκαινιάζεται με τη μελέτη του John Campbell για τους Σαρακατσάνους, φέρει το στίγμα της συγγένειας: όλες οι κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονται να περιστρέφονται και να οργανώνονται γύρω από αυτήν. Βλ. J.K. Campbell, *Honour, Family and Patronage: A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1964.

ρίας⁹ και της συζήτησης για το κοινωνικό φύλο.¹⁰ Ανθρωπολογικές έρευνες στρέφονται σε πεδία ομόφυλης, κατά κύριο λόγο, κοινωνικότητας και αναζητούν τους όρους κατασκευής των έμφυλων υποκειμένων και το περιεχόμενο του ανδρισμού¹¹ και της θηλυκότητας. Η μελέτη της εξω-οικιακής κοινωνικότητας έχει καταδείξει την αρχή της ομοιότητας ως κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίο οργανώνεται η συνάφεια στον ελληνικό χώρο. Πρακτικές της καθημερινής ζωής, όπως η κοινωνικότητα, τροφοδοτούν και ταυτόχρονα τροφοδοτούνται από τις ρητορικές του κράτους.¹² Από τη μία, το έθνος-κράτος αναφέρεται σε ένα υποστασιοποιημένο μοντέλο κοινωνικότητας, βασισμένο στην ομοιότητα, όπως μαρτυρούν οι μεταφορές της «συγγένειας» και του «αίματος» που αυτό επικαλείται. Από την άλλη, η ρητορική της ομοιότητας εισάγεται στην κοινωνικότητα και σε άλλες πτυχές της ζωής των ανθρώπων. Οι κοινωνικές σχέσεις όχι μόνο εδράζουν στην ομοιότητα, αλλά και επιχειρούν την επίτευξή της μέσα από συμβολικές πρακτικές εξομίωσης.¹³

Η ελληνική εθνογραφία, σε συνδυασμό με την ανθρωπολογική συζήτηση γύρω από το δώρο και την αμοιβαιότητα, αναδεικνύει όψεις της εξω-οικιακής κοινωνικότητας οι οποίες υπερβαίνουν τον κώδικα του συμφέροντος. Οι πολιτικές αυτής της «ανιδιοτελούς κοινωνικότητας» εδράζουν στην αρχή της ομοιότητας και στην εξισωτική προοπτική της συνάφειας, ενώ αντανα-

9. Βλ. τον συλλογικό τόμο J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, Princeton University Press, Princeton 1986.

10. Βλ. τις εθνογραφίες που περιλαμβάνονται στους παρακάτω συλλογικούς τόμους: P. Loizos - E. Papataxiarchis (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, Princeton University Press, Princeton 1991· E. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, Καστανιώτης-Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Αθήνα 1992.

11. M. Herzfeld, *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton University Press, Princeton 1985.

12. Η παραγωγή της κοινωνικότητας συνδέεται με ευρύτερες ιστορικές διαδικασίες, καθώς η αρχή της ομοιότητας αντανάκλα τον τρόπο με τον οποίο έχει ιστορικά συγκροτηθεί το ελληνικό κράτος μέσα από εντατικές διαδικασίες πολιτισμικής ομογενοποίησης. Βλ. E. Παπαταξιάρχης, «Τα άχθη της ετερότητας: Διαστάσεις της πολιτισμικής διαφοροποίησης στην Ελλάδα του πρώιμου 21ου αιώνα», στο E. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2006.

13. Παράλληλα, στρατηγικές επίκλησης της ομοιότητας που υιοθετούνται από Αρβανίτες κατά τις σχέσεις τους με Αλβανούς μετανάστες-εργαζόμενους και αντίστροφα, αναδεικνύουν τη σημασία των σχέσεων ιεραρχίας κατά τη μελέτη της κοινωνικότητας (ιδιαίτερα με τον «άλλο»). Βλ. A. Athanassopoulou, «Nos Albanais à nous». *Travailleurs émigrés dans une communauté arvanite du Péloponnèse*, *Ethnologie française*, τόμ. 35, τχ. 2, 2005, σ. 267-278.

κλούν αντιλήψεις για το κράτος.¹⁴ Αντίστοιχα, η έννοια της «παρέας»,¹⁵ ως ενός αδιαφοροποίητου συνόλου που συγκροτείται γύρω από την αρχή του αυθορμητισμού και της απουσίας δεσμεύσεων, συνιστά ένα μοντέλο κοινωνικότητας με πολιτικό περιεχόμενο. Ειδικότερα, η υπέρβαση μιας πρακτικής που κινείται με γνώμονα το συμφέρον και η κατασκευή ενός εξισωτικού εαυτού απηχεί τους πολιτισμικούς όρους συγκρότησης της κοινωνικότητας σε σχέση με την «αριστερή ιδεολογία» και τον αντικρατισμό.¹⁶

Τέλος, μορφές οργανωμένες ή «τυπικής» κοινωνικότητας έχουν αποτελέσει αντικείμενο μελετών στο πλαίσιο της ελληνικής εθνογραφίας. Ως προεκτάσεις της κοινωνικής ζωής στο πλαίσιο των αγροτικών κοινωνιών – οι οποίες εξάλλου συνιστούσαν παραδοσιακά πεδία εθνογραφικής διερεύνησης – οι τοπικοί σύλλογοι προσέλκυαν δευτερευόντως το ερευνητικό ενδιαφέρον των εθνογράφων.¹⁷ Τα τελευταία είκοσι τουλάχιστον χρόνια, οι ανθρωπολο-

14. E. Papataxiarchis, «A Contest with Money: Gambling and the Politics of Disinterested Sociality in Aegean Greece», στο S. Day - M. Stewart - E. Papataxiarchis (επιμ.), *Lillies of the Field: Marginal People Who Live for the Moment*, Westview Press, Boulder 1999.

15. Για την έννοια της «παρέας», βλ. Π. Πανόπουλος, «Επιστρέφοντας στον γενέθλιο τόπο: οι τοπικοί σύλλογοι και η πολιτισμική κατασκευή του τόπου», στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, ό.π.· E. Papataxiarchis, «Friends of the heart: Male communal solidarity, gender and kinship in Aegean Greece», στο P. Loizos - E. Papataxiarchis (επιμ.), *Contested Identities: Gender and Kinship in Modern Greece*, ό.π.· S. Zinovieff, «Έλληνες άντρες και ξένες γυναίκες: το “καμάκι” σε μια επαρχιακή πόλη», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης, *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, ό.π. Το θέμα συνδέεται ακόμη με την ανθρωπολογική συζήτηση για τη φιλία που έχει μελετηθεί ιδιαίτερα στο πλαίσιο της εθνογραφίας της Μεσογείου. Βλ. J.G. Carrier, «People Who Can Be Friends: Selves and Social Relationships», στο S. Bell - S. Coleman (επιμ.), *The Anthropology of Friendship*, Berg, Oxford 1999· R. Kennedy, «Women's friendships on Crete: A Psychological Perspective», στο J. Dubisch (επιμ.), *Gender and Power in Rural Greece*, ό.π.· S. Uhl, «Forbidden Friends: Cultural Veils of Female Friendships in Andalusia», *American Ethnologist*, τόμ. 18, τ.χ. 1, 1999, σ. 90-105.

16. Για την κατασκευή ενός εξισωτικού εαυτού μέσα από το κέρασμα και τον συμποσιασμό, βλ. Ε. Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφενείου: ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», στο Ε. Παπαταξιάρχης - Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ταυτότητες και Φύλο στη Σύγχρονη Ελλάδα. Ανθρωπολογικές Προσεγγίσεις*, ό.π.

17. Για παλαιότερες ανθρωπολογικές μελέτες τοπικών συλλόγων, βλ. R. Hirschon, *Κληρονόμοι της Μικρασιατικής Καταστροφής. Η κοινωνική ζωή των μικρασιατών προσφύγων στον Πειραιά*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τράπεζας, Αθήνα 2004· M.E. Kenna, «The role of return migrants and urban migrants' associations in the revival and reinvention of Greek island tradition: an example from the Cyclades», *BAR International Series*, τχ. 1095, 2003, σ.

γικές μελέτες τοπικών συλλόγων φαίνεται πως κατέχουν ακόμη πιο περιφερειακό χαρακτήρα, γεγονός που συνδέεται με ευρύτερες θεωρητικές μετατοπίσεις που έχουν συντελεστεί: το πέρασμα από τον λειτουργισμό στη συμβολική ανθρωπολογία και την έμφαση στο νόημα έναντι της δομής.¹⁸ Πιο πρόσφατες μελέτες αναδεικνύουν τις αντιλήψεις, τις ιδεολογίες και τις πολιτικές προεκτάσεις της κοινωνικότητας στο πλαίσιο τοπικών συλλόγων. Επεξεργάζονται τους πολιτισμικούς κώδικες που οργανώνουν την κοινωνικότητα,¹⁹ τα σύμβολα και τις πρακτικές που εισέρχονται στο εθιμοτυπικό τοπικών συλλόγων²⁰ καθώς και τους πολιτικούς όρους του πολιτισμικού και διαφορετικές νοηματοδοτήσεις της τοπικής ταυτότητας στο πλαίσιο συλλόγων, από την μία πλευρά, και άλλων πεδίων κοινωνικότητας, από την άλλη.²¹

Το παραπάνω θεωρητικό πλαίσιο έρχεται να προσφέρει τα αναλυτικά εργαλεία και τον προβληματισμό για τη μελέτη ενός φαινομένου (όπως το σωματείο στο οποίο βασίζεται η παρούσα εργασία, καθώς και ο «εθελοντισμός») το οποίο αποτελεί ολόένα και συχνότερα αντικείμενο μελέτης τα τελευταία χρόνια.²² Σχεδόν αυτομάτως τέτοιες μορφές οργανωμένης κοινωνι-

139-151' S.B. Sutton, *Migrant Regional Associations: An Athenian Example and its Implications*, Διδακτορική Διατριβή, The University of North Carolina, Chapel Hill 1978.

18. Βλ. G. Aspraki, «Karagatsiot Voluntary Associations: Out of love for our village», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 22, 2004, σ. 137-172.

19. Η μελέτη της Γαβριέλας Ασπράκη σε τέσσερις τοπικούς συλλόγους του χωριού Καραγάτι της Κεντρικής Μακεδονίας, αναδεικνύει διαφορετικά οράματα, σύμβολα και ιδεολογίες του τοπικού. Η τοπική ταυτότητα συγκροτείται μέσα από την αλληλοδιαπολική πολλαπλών επιπέδων ένταξης: τοπικό, εθνικό και υπερεθνικό, ενώ στο σύνολό τους οι σύλλογοι και η οργανωμένη κοινωνικότητα συγκροτείται γύρω από έναν κοινό πολιτισμικό κώδικα: την «αγάπη για το χωριό». G. Aspraki, «Karagatsiot Voluntary Associations: Out of love for our village», *ό.π.*

20. J. Cowan, *Η πολιτική του σώματος: Χορός και κοινωνικότητα στη βόρεια Ελλάδα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1998.

21. Οι τοπικοί σύλλογοι αποτελούν μορφές αστικής κοινωνικότητας' η δε παρουσία τους στον γενέθλιο τόπο θέτει ζητήματα «επανασημαιοδοτήσεων της τοπικής ταυτότητας»: βλ. Π. Πανόπουλος, «Επιστρέφοντας στον γενέθλιο τόπο: οι τοπικοί σύλλογοι και η πολιτισμική κατασκευή του τόπου», *ό.π.*

22. Για σχετικές προσπάθειες καταγραφής και ποσοτικής αποτίμησης του «εθελοντισμού» ή της «στάσης των Ελλήνων απέναντι στον εθελοντισμό» που γίνονται από τη δεκαετία του 1990, βλ. Ο. Στασινοπούλου-Πάντσιο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, Κέντρο Κοινωνικής Μορφολογίας και Κοινωνικής Πολιτικής, *Ελληνικές Εθελοντικές Οργανώσεις: Μια πρώτη προσέγγιση μέσα από το ερευνητικό πρόγραμμα VOLMED-HELLAS*, αδημοσίευτο κείμενο, Αθήνα 1997' Ε Παναγιωτίδου, «Η Κοινωνία των... Εθελοντών», στο *Κοινωνία των Πολιτών*, τχ. 3, φθινόπωρο 1999, σ. 66-72' Ρ. Παναγιωτοπούλου, «Εθελοντικές

κότπτας αντιμετωπίζονται ως έκφανση της «κοινωνίας πολιτών» και, από τους πιο αισιόδοξους, ως ένδειξη της άρσης της –νοούμενης ως δεδομένης– «ατροφίας» ή «ασθενικότητας» της «κοινωνίας πολιτών» στην Ελλάδα.²³ Ωστόσο, στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας σκοπός δεν είναι να απαντηθούν ερωτήματα του τύπου: «είναι η περίπτωση που παρουσιάζεται εδώ μέρος της κοινωνίας πολιτών;». Το ζήτημα είναι «πώς οι λόγιες κατασκευές της “κοινωνίας πολιτών” συνυφαίνονται με οράματα για την κοινωνία» και «πώς οι λόγιες κατασκευές της έννοιας τροφοδοτούν και τροφοδοτούνται από τους επίσημους λόγους σωματείων».

Κυρίαρχοι ορισμοί προσδιορίζουν την «κοινωνία πολιτών» ως τον «ιδεατό τύπο που περιγράφει ένα σύνθετο και δυναμικό σύνολο από νομικά κατοχυρωμένους μη κυβερνητικούς θεσμούς, οι οποίοι τείνουν να είναι μη βίαιοι, αυτο-οργανωμένοι, αναστοχαστικοί και μονίμως σε ένταση μεταξύ τους αλλά και με το κράτος».²⁴ Η «κοινωνία πολιτών» τοποθετείται στο κοινωνικό πεδίο ανάμεσα στο κράτος και την οικογένεια.²⁵ Η πολυσημία²⁶ της έννοιας και τα διαφορετικά, συχνά αλληλοσυγκρουόμενα περιεχόμενα που της απο-

---

και μη κυβερνητικές οργανώσεις στην Ελλάδα και ολυμπιακός εθελοντισμός», στο Χ. Βερναδάκης (επιμ.), *Ινστιτούτο V-PRC. Η κοινή γνώμη στην Ελλάδα: έρευνες και δημοσκοπήσεις*, Λιβάνης, Αθήνα 2003· Π. Πολυζωίδης, *Εθελοντισμός στην κοινωνική προστασία*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2006. Αντίστοιχα, έχουν πραγματοποιηθεί προσπάθειες ποσοτικής αποτίμησης της «κοινωνίας των πολιτών» στην Ελλάδα, με πιο πρόσφατη την έρευνα *Civicus*. Βλ. D.A. Sotiropoulos - E. Karamagioli, *Greek Civil Society: The Long Road to Maturity (2005)*, *Civics Civil Society Index Shortened Assessment Tool Report for the Case of Greece*, 2006. http://www.access2democracy.org/files/CSI-SAT_Greece_Report.pdf. (πρόσβαση: 25/08/08).

23. Για την «ατροφία» της ελληνικής «κοινωνίας των πολιτών», βλ. Ν. Mouzelis, «Modernity, Late Development and Civil Society», στο J.A. Hall (επιμ.), *Civil Society: Theory, History, Comparison*, Polity Press, Cambridge 1995· G.Th. Mavrogordatos, «Civil Society Under Populism», στο R. Clogg, *Greece 1981-1989: The Populist Decade*, St. Martin's Press, Λονδίνο 1993, σ. 47-64. Όπως επισημαίνει ο Γιάννης Βούλγαρης, η θέση περί «κοινωνίας των πολιτών» στην Ελλάδα φέρει τα ίχνη από το «κυρίαρχο μεταπολιτευτικό κοινωνιολογικό παράδειγμα». Βλ. Γ. Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Μια σχέση προς επανεξέταση;», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 28, Νοέμβριος 2006, σ. 5-33.

24. J. Keane, *Civil Society*, Polity Press, Cambridge 1998, σ. 6.

25. Ν. Mouzelis, «Modernity, Late Development and Civil Society», *ό.π.*

26. Για μία εκτενή και συστηματική παρουσίαση της «κοινωνίας των πολιτών» στο πλαίσιο διαφορετικών θεωρητικών παραδόσεων, βλ. J.L. Cohen - A. Arato, *Civil Society and Political Theory*, MIT Press, Cambridge 1992· J. Ehrenberg, *Civil Society: The Critical History of an Idea*, New York University Press, Νέα Υόρκη 1999.

δίδονται ακόμη και στο πλαίσιο της ίδιας κοινωνίας, σε συνδυασμό με τον κανονιστικό της χαρακτήρα, καθιστούν προβληματική τη χρήση της ως αναλυτικής κατηγορίας. Η «κοινωνία πολιτών» είναι μία έννοια εθνοκεντρική²⁷ και προϊόν της δυτικής παράδοσης. Επιπλέον, η θεωρητική χρήση της περιλαμβάνει μία, κατά κανόνα, «από τα πάνω» θέαση των φαινομένων, αγνοεί δηλαδή το μικροεπίπεδο στο οποίο εστιάζει μια ανθρωπολογική προσέγγιση, τις αντιλήψεις των ανθρώπων και όψεις της καθημερινής τους ζωής.

Η συνεισφορά μιας ανθρωπολογικής προσέγγισης στις συζητήσεις γύρω από την «κοινωνία πολιτών» περιλαμβάνει διαφορετικές προτάσεις και θεωρητικά προγράμματα. Στο πλαίσιο της κυριαρχίας της έννοιας, και η ανθρωπολογία στράφηκε με τη σειρά της στην αναζήτηση της «κοινωνίας πολιτών» σε «μη αναμενόμενα» ιστορικά και πολιτισμικά πλαίσια.²⁸ Πέρα από γενικευτικές προσεγγίσεις, αυτό που επισημαίνεται είναι η ύπαρξη πολλών «κοινωνιών πολιτών», με διαφορετικό περιεχόμενο, πρακτικές και σχέσεις με το κράτος. Σε μεγάλο βαθμό, οι ανθρωπολογικές μελέτες στέκονται κριτικά απέναντι στην έννοια. Ως αναλυτική κατηγορία, η «κοινωνία των πολιτών» εμπεριέχει τη διάκριση ανάμεσα στο «κράτος» και την «κοινωνία», όπου τα δύο προσλαμβάνονται ως διακριτές κατηγορίες και ταυτόχρονα ως «φυσικές» οντότητες. Κριτική έχει ασκηθεί στον εθνοκεντρικό δυϊσμό ανάμεσα στο «κράτος» και την «κοινωνία» και στην υποστασιοποίηση τους, ενώ προτείνεται το «κράτος» να μελετηθεί μέσα και όχι αυτομάτως διακριτά από άλλες μορφές κοινωνικών σχέσεων.²⁹ Από την άλλη, η σημερινή ηγεμονική θέση

27. J. Benthall, «Civil society's need for de-deconstruction», *Anthropology Today*, τόμ. 16, τχ. 2, 2000, σ. 1-3· J. Goody, «Civil Society in an Extra-European perspective», στο S. Kaviraj - S. Khilnani (επιμ.), *Civil Society: History and Possibilities*, Cambridge University Press, Cambridge 2001, σ. 149-164· C. Hann - E. Dunn (επιμ.), *Civil Society: Challenging Western Models*, Routledge, Λονδίνο 1996· K. Kumar, «Civil Society: an enquiry into the usefulness of an historical term», *British Journal of Sociology*, τόμ. 44, τχ. 4, 1993, σ. 375-395.

28. Βλ. τον συλλογικό τόμο C. Hann - E. Dunn (επιμ.), *Civil Society: Challenging Western Models*, ό.π. Οι εργασίες αυτές εισάγουν νέα δεδομένα τα οποία υποδεικνύουν τη σύνδεση παραδοσιακών δομών, όπως η συγγένεια και η θρησκεία, με την ανάπτυξη μορφών κοινωνικότητας που εμπίπτουν στην κατηγορία της «κοινωνίας πολιτών».

29. Ph. Abrams, «Notes on the Difficulty of Studying the State», στο A. Sharma - A. Gupta (επιμ.), *The anthropology of the state: A reader*, Blackwell Publishing, Oxford 2006 (1η έκδοση 1977)· A. Gupta, «Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics and the Imagined State», *American Ethnologist*, τόμ. 22, τχ. 2, 1995, σ. 375-402· M. Herzfeld, *The Social Production of Indifference: Exploring the Symbolic Roots of Western Bureaucracy*, University of Chicago Press, Σικάγο 1992· T. Mitchell, «Society, Economy, and the State Effect», στο A. Sharma - A. Gupta (επιμ.), *The anthropology of the state: A reader*, ό.π.· Y. Navaro-

της «ιδέας» της «κοινωνίας πολιτών» τοποθετείται στο πλαίσιο νέων μορφών εξουσίας και νομιμοποίησής της και, ειδικότερα, στο πλαίσιο της διάχυσης αξιών και πρακτικών του νεοφιλελευθερισμού.³⁰

Περισσότερο γόνιμη και συναφής με τον θεωρητικό προσανατολισμό της παρούσας εργασίας είναι μια ανθρωπολογική μελέτη που εστιάζει στη διερεύνηση της «ιδέας» της «κοινωνίας πολιτών».³¹ Εκεί, η εναλλακτική πρόταση είναι να προσεγγιστεί η «κοινωνία πολιτών» ως «εργαλείο κοινωνικής φαντασίας, ως πολιτισμική κατασκευή» και να διερευνηθούν οι τρόποι με τους οποίους έχει, μεταξύ άλλων, αποτελέσει μέρος οραμάτων για τη «νεωτερικότητα».³² Αντικείμενο μελετών της ελληνικής εθνογραφίας έχουν αποτελέσει λόγοι για τη «νεωτερικότητα», οι οποίοι εισέρχονται στις συζητήσεις των ανθρώπων και τροφοδοτούν τις αντιλήψεις τους.³³ Το νεωτερικό ή «εκσυγχρονιστικό» πρόγραμμα, αποτελεί μέρος του ιθαγενούς λεξιλογίου και των πρακτικών των μεσαίων στρωμάτων, οργανώνει τις πολιτισμικές αντιλήψεις που τα συγκροτούν. Υπ' αυτή την έννοια, τα προϊόντα των πολιτικών και κοινωνικών επιστημών αποτελούν αντικείμενο ανθρωπολογικής διερεύνησης. Οι λόγιες κατασκευές της «κοινωνίας πολιτών» συνυφαίνονται και συνδέονται με άλλους λόγους, τροφοδοτούν και τροφοδοτούνται από οράματα για την «κοινωνία».

Yashin, *Faces of the State: Secularism and Public Life in Turkey*, Princeton University Press, Princeton 2002.

30. A. Sharma - A. Gupta, «Introduction: Rethinking Theories of the State in an Age of Globalization», στο A. Sharma - A. Gupta (επιμ.), *The anthropology of the state: A reader*, ό.π.

31. Τα κείμενα που περιλαμβάνονται στον συλλογικό τόμο των John και Jean Comaroff θέτουν ζητήματα σχετικά με την «κοινωνία των πολιτών» και την αποικιοκρατία, αλλά και ειδικότερα σε διαφορετικές μετα-αποικιοκρατικές ιδεολογίες στην Αφρική. Βλ. J.L. Comaroff - J. Comaroff (επιμ.), *Civil Society and the Political Imagination in Africa: Critical Perspectives*, The University of Chicago Press, Σικάγο 1999.

32. J.L. Comaroff - J. Comaroff, «Introduction», στο J.L. Comaroff - J. Comaroff (επιμ.), *Civil Society and the Political Imagination in Africa: Critical Perspectives*, ό.π., σ. 3.

33. Βλ. A. Bakalaki, «Locked into security, keyed into modernity: The selection of burglaries as source of risk in Greece», *Ethnos: Journal of Anthropology*, τόμ. 68, τχ. 2, Ιούνιος 2003, σ. 209-229· J. Faubion, *Modern Greek Lessons: A Primer in Historical Constructivism*, Princeton University Press, Princeton 1993· E. Παπαγαρουφάλη, *Δώρα Ζωής Μετά Θάνατον: Πολιτισμικές Εμπειρίες*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 2002, σ. 82-103· D.E. Sutton, *Memories Cast in Stone: The Relevance of the Past in Everyday Life*, Berg, Oxford 1998. Για την Κύπρο, βλ. V. Argyrou, *Tradition and Modernity in the Mediterranean: The Wedding as Symbolic Struggle*, Cambridge University Press, Cambridge 1996.

3. ΤΟ ΕΘΕΛΟΝΤΙΚΟ ΣΩΜΑΤΕΙΟ

Κάθε Κυριακή άνθρωποι από διαφορετικές περιοχές συγκεντρώνονται σε μια συνοικία κοντά στο κέντρο της Αθήνας. Περιδιαβαίνουν στην περιοχή αρκετές ώρες αναζητώντας σημάδια κατοίκησης σε παλιά, φαινομενικά εγκαταλειμμένα κτίρια. Σε πολλά από αυτά έχουν βρει καταφύγιο πρόσφυγες από το Ιράκ. Χτυπούν πόρτες και ως απρόσκλητοι επισκέπτες συστήνονται με τη βοήθεια ενός άνδρα που μιλάει αραβικά «είμαστε από μια μικρή οργάνωση... κάθε Κυριακή επισκεπτόμαστε πρόσφυγες και προσπαθούμε να τους βοηθήσουμε... οι δυνάμεις μας είναι μικρές...». Έπειτα προσφέρουν τρόφιμα και κουβέρτες σε άνδρες και γυναίκες που συναντούν. Σε μερικά κτίρια οι πρόσφυγες τους προσκαλούν να περάσουν μέσα. Αφήνουν τα παπούτσια τους στην είσοδο και ύστερα κάθονται οκλαδόν στο πάτωμα ενός παλιού σπιτιού χωρίς έπιπλα, τρεχούμενο νερό ή ρεύμα. Πίνουν το τσάι που τους προσφέρεται και συζητούν μαζί τους. Τους ρωτούν εάν χρειάζονται κάτι, τι προβλήματα αντιμετωπίζουν, πώς είναι η κατάσταση στην χώρα που άφησαν πίσω τους. Κάποια άλλη Κυριακή μερικοί από αυτούς και κάποιοι ακόμη συναντούν σ' ένα κτίριο έναν πολύ άρρωστο πρόσφυγα ή μία ετοιμόγεννη γυναίκα. Αφού εκτιμήσουν τη σοβαρότητα της κατάστασης, αποφασίζουν να τους συνοδεύσουν στο νοσοκομείο ή στο μαιευτήριο με το αυτοκίνητό τους. Συχνά οι ίδιοι και άλλοι άνθρωποι τηλεφωνούν σε γνωστούς και φίλους για να συγκεντρώσουν χρήματα, τρόφιμα, κουβέρτες και ρούχα για πρόσφυγες. Το Πάσχα, στην κουζίνα του σπιτιού μιας γυναίκας, έχουν συγκεντρωθεί δέκα γυναίκες και άνδρες και κατασκευάζουν λαμπάδες. Συγγενείς και φίλοι που έχουν κληθεί να βοηθήσουν, φθάνουν φέρνοντας γλυκά και παίρνουν τη θέση τους στο αυτοσχέδιο εργαστήριο. Οι λαμπάδες θα προωθηθούν σε γνωστούς που με τη σειρά τους θα τις πουλήσουν. Τα έσοδα από τις πωλήσεις θα διοχετευτούν για τη λειτουργία ενός ξενώνα για πρόσφυγες. Μερικούς μήνες αργότερα, στον εν λόγω ξενώνα γίνεται ένα μεγάλο πάρτι. Κόσμος φθάνει με μαγειρεμένα φαγητά που προστίθενται σε άλλα που έχουν ετοιμάσει Κούρδοι και Αφγανοί που μένουν εκεί. Ακούγεται κουρδική και αφγανική μουσική και σε λίγη ώρα όλοι μαζί χορεύουν σε μεγάλο κύκλο περνώντας από το ένα δωμάτιο στο άλλο. Σε ένα άλλο στιγμιότυπο, μια ομάδα οκτώ-δέκα ατόμων συμμετέχει σε ένα αντιπολεμικό συλλαλητήριο για τον πόλεμο του Ιράκ κρατώντας ένα πανό με την επωνυμία του σωματείου. Έπειτα από μερικούς μήνες, συμμετέχουν με πάγκο της

οργάνωσης στο «Αντιρατσιστικό Φεστιβάλ» που διοργανώνεται μία φορά τον χρόνο. Τον Ιούλιο συγκεντρώνονται για την προγραμματισμένη συνάντησή τους στα γραφεία του σωματίου στα Εξάρχεια. Μιλάνε για πρόσφυγες που μένουν στον ξενώνα, για κάποιο γεγονός που συνέβη την περασμένη Κυριακή κατά τη διάρκεια της εξόρισής τους, αλλά και για τις επικείμενες διακοπές και τα καλοκαιρινά σχέδιά τους. Φεύγοντας, αποφασίζουν να συζητήσουν τη συζήτηση σε μια ταβέρνα της περιοχής.

Οι δραστηριότητες που απεικονίζονται στα παραπάνω στιγμιότυπα εντάσσονται στο πλαίσιο μιας οργανωμένης συσσωμάτωσης ανθρώπων, ενός πεδίου τυπικής, δηλαδή θεσμοθετημένης, κοινωνικότητας. Οι άνθρωποι που παίρνουν μέρος στις παραπάνω εικόνες εντάσσονται λιγότερο ή περισσότερο συστηματικά στις δραστηριότητες ενός «μη κερδοσκοπικού σωματίου», όπως είναι ο νομικός χαρακτηρισμός της συλλογικότητας στην οποία μετέχουν. Το σωματείο ιδρύθηκε στα μέσα της δεκαετίας του 1990, ενώ περιστασιακές χρηματοδοτήσεις από την Ευρωπαϊκή Ένωση οδήγησαν σταδιακά στη θεσμοθέτηση των δράσεων. Αρχικός πυρήνας ήταν ένας κύκλος από γνωστούς και φίλους, παλιούς συντρόφους, οικολόγους και αντιρρησίες συνείδησης που διευρύνθηκε. Το σωματείο, που σε μεγάλο βαθμό είναι προσωποπαγές, χαρακτηρίζεται από ανοιχτή συμμετοχή και αδιαμεσολάβητη δράση. Πρόκειται για αμιγώς εθελοντικό σωματείο, με περιορισμένα έσοδα από εισφορές μελών. Παρότι κατά το παρελθόν η οργάνωση έχει λάβει για τις δράσεις της επιχορηγήσεις, η κυρίαρχη τάση είναι να αποφεύγεται η λήψη οικονομικής ενίσχυσης από κρατικούς ή κοινοτικούς αλλά και από μη κρατικούς φορείς, όπως επιχειρήσεις και, ιδιαίτερα, πολυεθνικές εταιρείες.

Οι συμμετέχοντες συνιστούν μια πολυσυλλεκτική ομάδα που αποτελείται από Έλληνες και Ελληνίδες διαφόρων ηλικιών προερχόμενους από τα μεσαία στρώματα κατά κύριο λόγο: σαραντάρηδες που κατά το παρελθόν συμμετείχαν σε ομάδες και κόμματα της εξωκοινοβουλευτικής Αριστεράς, αλλά και νεότερους άνδρες και γυναίκες που αυτοπροσδιορίζονται με αναφορές στην ευρύτερη Αριστερά. Ακόμη, μετέχουν μετανάστες από τη Συρία, πρόσφυγες από το Ιράκ καθώς και νέοι από άλλες χώρες που φιλοξενούνται στην οργάνωση στο πλαίσιο ενός προγράμματος που χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Για πολλούς, το 1989 αποτελεί το συμβολικό χρονικό σημείο για τη μετάβαση σε νέας μορφής πολιτική συμμετοχή και δράση. Η πτώση του υπαρκτού σοσιαλισμού τοποθετείται στις αφηγήσεις τους ως τομή για τον μετα-

σχηματισμό της πολιτικής δράσης. Πολλές φορές, αυτός ο μετασχηματισμός συνίσταται στην ίδρυση ή στην ένταξη σε μία ή περισσότερες μη κυβερνητικές οργανώσεις. Στην περίπτωση που μελετάται εδώ, συνυφάνεται με τη μεταπήδηση στον «εθελοντισμό». Ο Γιώργος, ένας σαρανταδυάχρονος που μετέχει ενεργά και είναι μέλος του διοικητικού συμβουλίου της οργάνωσης, θυμάται τον καιρό που ήταν μέλος του ΚΚΕ-ΜΛ:

«Ξαφνικά πέφτει ένα ολόκληρο μπλοκ, το ανατολικό μπλοκ, η Σοβιετική Ένωση και κάθομαι και σκέφτομαι πολλές φορές πόσο εύκολα έπεσε. Κοιτάζω Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, έκανε δεν ξέρω και γω πόσους αιώνες να πέσει. Μια Σοβιετική Ένωση, ένα ανατολικό μπλοκ έπεσε μέσα σε δύο χρόνια. Δηλαδή, οποιοδήποτε οικοδόμημα στήθηκε πού; Σε τι; Δεν ξέρω!»

Η κατάρρευση του ανατολικού μπλοκ έχει κεντρική θέση στις αφηγήσεις και άλλων μελών, με αντίστοιχο πολιτικό παρελθόν, αν όχι στο ΚΚΕ-ΜΛ όπως ο Γιώργος, σε λιγότερο «σκληροπυρηνικά», όπως λένε οι ίδιοι, σχήματα όπως στον Ρήγα Φεραίο και στο ΚΚΕ-Εσωτερικού.

Σύμφωνα με τις καταστατικές αρχές του, το σωματείο επιχειρούσε να αποτελέσει το πεδίο για τη διαμόρφωση ενός «άλλου εθελοντισμού». Αυτός ο «άλλος» ή «κοινωνικός» ή «μαχόμενος εθελοντισμός», όπως χαρακτηρίζεται μέσα από φυλλάδια και ανακοινώσεις, βρίσκεται υπό κατασκευή και αντλεί το περιεχόμενό του από έννοιες προερχόμενες από την αριστερή ιδεολογία. Με αρχικές συνδέσεις με το οικολογικό κίνημα, το κίνημα των αντιρρησιών συνείδησης και αναφορές σε αρχές όπως την «αλληλεγγύη», την ενεργό συμμετοχή των πολιτών και μια σαφή τοποθέτηση απέναντι στο κράτος, συγκροτείται με πολιτικούς όρους. Ο «νέος εθελοντισμός» συνιστά πολιτική δράση απέναντι στο κράτος και περιλαμβάνει την άσκηση κριτικής σε αυτό. Σύμφωνα με το καταστατικό του:

«Το σωματείο αποβλέπει στην προώθηση και την αναβάθμιση της εθελοντικής εργασίας ως μιας διαρκούς διαδικασίας ανάπτυξης της ατομικής και συλλογικής συνειδητότητας, θεσμού κοινωνικής συμμετοχής και *έμπρακτης κοινωνικής αλληλεγγύης, δικαιώματος των πολιτών να διαμορφώνουν μέσω αυτής την ασκούμενη κοινωνική πολιτική, τρόπου κοινωνικής παρέμβασης ...*».

Κύριες κοινωνικές ομάδες-αποδέκτες της εθελοντικής εργασίας είναι τρόφιμοι ψυχιατρικών ιδρυμάτων, πρόσφυγες, μετανάστες και εθνοτικές μειονότητες. Οι πρακτικές του συλλόγου είναι προσανατολισμένες κατά κύριο

λόγο προς τον «άλλο», ειδικότερα σε πρόσφυγες και μετανάστες, οι οποίοι αποτελούν τους βασικότερους αποδέκτες. Πρόκειται για μια πολιτική απόφαση: ο «πρόσφυγας» συνιστά μετωνυμία των «κοινωνικά αποκλεισμένων», του «άλλου», των «ξένων», ανθρώπων που στερούνται της ιδιότητας του «πολίτη». Το ζήτημα της μετανάστευσης αποτελεί εξάλλου κομβικό σημείο στην ατζέντα μέρους, τουλάχιστον, της Αριστεράς σήμερα και στο πολιτικό όραμα που αυτή εκφράζει.

Η δράση του σωματείου, εκτός από την άμεση αρωγή προς αυτούς τους πληθυσμούς –ή και περισσότερο από αυτήν– περιλαμβάνει τη δημοσιοποίηση των συνθηκών διαβίωσής τους, τη συμμετοχή σε πολιτικές διαμαρτυρίες και τη δημόσια καταγγελία των κρατικών πολιτικών, ιδιαίτερα σε θέματα μετανάστευσης και ασύλου. Ο «νέος μαχόμενος εθελοντισμός» περιλαμβάνει τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων του «άλλου», τη διατύπωση λόγου «εκ μέρους τους», εκ μέρους εκείνων που στερούνται «φωνής», δηλαδή πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

Σε φυλλάδια, οι συμμετέχοντες χαρακτηρίζονται ως «εθελοντές» αν και οι ίδιοι δεν αποδέχονται τον χαρακτηρισμό και προτιμούν να συστήνονται ως «μέλη» του συλλόγου (παρότι στην πλειονότητα των περιπτώσεων δεν είναι εγγεγραμμένα μέλη) ή ως «ακτιβιστές». Σε αυτή τη στάση τους απέναντι στον όρο «εθελοντής» παίζει οπωσδήποτε ρόλο η χρονική συγκυρία κατά την οποία πραγματοποιήθηκε η έρευνα και ο Ολυμπιακός εθελοντισμός. Για τους ίδιους ο «εθελοντισμός» στο πλαίσιο των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 2004, σημασιοδοτείται σε στενή συνάφεια με το «κράτος» σε ένα πλαίσιο όπου από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, τους εκπροσώπους της διοργανώτριας αρχής αλλά και άλλους φορείς, η Ολυμπιάδα της Αθήνας προβάλλεται ως «εθνική υπόθεση». Παράλληλα η αντίδραση στον χαρακτηρισμό «εθελοντής» και η επιλογή του όρου «ακτιβιστής», επισημαίνει το πολιτικό περιεχόμενο που προσδίδουν οι ίδιοι στη δράση τους.

4. ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ ΜΙΑΣ «ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΤΗΤΑΣ ΠΟΛΙΤΩΝ»

Τη δεκαετία του 1990 πυκνώνουν οι συζητήσεις για την «κοινωνία πολιτών». Ως κομβικό σημείο για την «αναβίωση», την «αναγέννηση» ή την «ανάυρση» της από τη λήθη³⁴ ορίζεται το 1989, η κρίση του υπαρκτού σοσια-

34. E. Gellner, *Η κοινωνία πολιτών και οι αντίπαλοί της. Συνθήκες ελευθερίας*. Παπαζή-
νης, Αθήνα 1996, σ. 43.

λισμού και του μαρξισμού.³⁵ Η «κοινωνία πολιτών» επανασημασιοδοτείται, ενώ αποκτά έντονα κανονιστικό περιεχόμενο και ανάγεται σε αξία· γίνεται δε μέρος διαφορετικών πολιτικών προγραμμάτων. Και στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια έχει αυξηθεί η επιστημονική παραγωγή γύρω από την «κοινωνία πολιτών»³⁶ καθώς και οι σχετικές δημόσιες συζητήσεις. Σε πολιτικά φόρα καθώς και σε ημερίδες για την «κοινωνία πολιτών» και τον «εθελοντισμό», καλούνται να τοποθετηθούν κοινωνικοί και πολιτικοί επιστήμονες, εμπειρογνώμονες, στελέχη υπουργείων αλλά και μέλη (κατά κύριο λόγο ιδρυτές και μέλη των διοικητικών συμβουλίων) οργανώσεων.

Ως μία μορφή τυπικής, δηλαδή θεσμικής, κοινωνικότητας η «κοινωνία πολιτών» συνιστά ένα μοντέλο οργάνωσης των κοινωνικών σχέσεων και μάλιστα ένα μοντέλο που, σε μεγάλο βαθμό, συνδέεται με αντιλήψεις για τον «εκσυγχρονισμό» της ελληνικής κοινωνίας. Κρατικές και κοινοτικές πολιτικές προτείνουν μοντέλα για την οργάνωση των κοινωνικών σχέσεων, εμπιρεύουν και αντανakλούν ένα μοντέλο «κοινωνικότητας πολιτών» [civil sociality] το οποίο προωθείται «από τα πάνω». Ο όρος «κοινωνικότητα πολιτών» αποδίδει τη συσχέτιση της συγκρότησης της κοινωνικότητας με κρατικές και κοινοτικές πολιτικές.³⁷

Στην Ελλάδα οι συζητήσεις για την «κοινωνία πολιτών», όπως και οι αντί-

35. Ενδεικτικά, βλ. V. Havel, «Politics, Morality and Civility», στο D.E. Ederly (επιμ.), *The Essential Civil Society Reader. Classic Essays in the American Civil Society Reader*, Rowman & Littlefield Publishers, Νέα Υόρκη 2000· J. Keane, *Civil Society*, ό.π.

36. Από τις αρχές το 2000, οι εκδόσεις για την «κοινωνία των πολιτών» στην Ελλάδα έχουν σημειώσει μεγάλη αύξηση. Ενδεικτικά αναφέρονται τα έργα: Ν. Μουζέλης, «Τι είναι η κοινωνία των πολιτών;», στο Ν. Μουζέλης, *Από την αλλαγή στον εκσυγχρονισμό: Κριτικές παρεμβάσεις-πολιτική, κοινωνία, πολιτισμός*, Θεμέλιο, Αθήνα 2002, σ. 238- 245· Α. Μακρυδημήτρης (επιμ.), *Κράτος και κοινωνία των πολιτών: Διασταυρώνουν απόψεις για το θέμα ο Νίκος Μουζέλης με το Δημήτρη Δημητράκο*, Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, Αθήνα 2002· Π. Σκλιάς - Α. Χουλιάρης (επιμ.), *Η διπλωματία της κοινωνίας των πολιτών*, Παναζήσιος, Αθήνα 2002· Ν. Σερντεδάκης, «Από τον πολιτικό αλτρουισμό στον εθελοντισμό. Συνέχειες και ασυνέχειες της διαμαρτυρίας», *Εποχή*, τχ. 21, 30/03/08, σ. 4-5· Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, Ποταμός, Αθήνα 2004. Και, βέβαια, πρέπει να αναφερθεί το περιοδικό *Κοινωνία Πολιτών* της Ένωσης Πολιτών για την Παρέμβαση και οι παρεμβάσεις του Ν. Μουζέλη με άρθρα κυρίως στην εφημερίδα *Το Βήμα*.

37. Ο όρος είναι δανεισμένος από τη Sally Anderson και τη δουλειά της για εθελοντικούς αθλητικούς συλλόγους στους οποίους συμμετέχουν παιδιά στη Δανία. Η Anderson συνδέει τις κρατικές πολιτικές για την πρόωθηση της «κοινωνίας πολιτών» με την «από τα πάνω» διάχυση ενός μοντέλου κοινωνικότητας στον δημόσιο χώρο, ενώ αναδεικνύει την εκπαιδευτική διάστασή αυτού του εγχειρήματος. Βλ. S. Anderson, *Civil sociality: Children, sport and cultural policy in Denmark*, Information Age Publishing, 2008.

στοιχες για τον «εθελοντισμό», κυριαρχούνται από τη ρητορική της «νεωτερικότητας»,³⁸ ενώ περιλαμβάνουν αντιλήψεις για το «κράτος» και την «κοινωνία». Ως «ιδέα», η «κοινωνία των πολιτών» αντανακλά διαφορετικά οράματα για την «κοινωνία» και αποτελεί μέρος διαφορετικών φιλοσοφικών «μεταρρυθμίσεων». Έχει συνδεθεί με τον «εκσυγχρονισμό» και τις «μεταρρυθμίσεις» της ελληνικής κοινωνίας, με νέες μορφές διακυβέρνησης και τον νεοφιλελευθερισμό, αλλά και με αντικρατικές ιδεολογίες και πρακτικές.³⁹ Την ίδια ώρα, η «κοινωνία πολιτών» περιλαμβάνεται στο πολιτικό λεξιλόγιο κομμάτων και αποτελεί μέρος διαφορετικών πολιτικών ιδεολογιών.⁴⁰

Η «κοινωνία πολιτών» αποτελεί τμήμα ενός εξελικτικού σχήματος πολιτικής και κοινωνικής οργάνωσης. Αν η «νεωτερικότητα» είναι το «στοιχείο» που πρέπει να κερδηθεί και η «κοινωνία πολιτών» ο μοχλός για τον επίτευξη της «ελληνικής νεωτερικότητας», αυτό αντανακλά την πολιτισμική σπουδαιότητα που αποδίδεται στη συμπίεση της Ελλάδας με την «Ευρώπη». Η «κοινωνία πολιτών» περικλείει ένα όραμα για το κράτος, για το πώς πρέπει να οργανωθεί ένα σύγχρονο ελληνικό και ευρωπαϊκό κράτος. Οι θέσεις αυτές απηχούν τον κυρίαρχο δυϊσμό ανάμεσα στην «παράδοση» και τη «νεωτερικότητα» και την αγωνία για την επίτευξη της «ελληνικής νεωτερικότητας». Στο σημείο αυτό θα μπορούσε να αναφερθεί η απόδοση της «μειωμένης

38. Αντίστοιχα, η επίσημη, θεσμική έκφανση του θεσμού της δωρεάς οργάνων/σώματος και οι σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις που εισάγονται τη δεκαετία του 1990, απηχούν τον λόγο περί «νεωτερικότητας» και «εκσυγχρονισμού», καθώς και το μοντέλο του εξευρωπαϊσμού της ελληνικής κοινωνίας. Βλ. Ε. Παπαγαρουφάλη, *Δώρα Ζωής Μετά Θάνατον: Πολιτισμικές Εμπειρίες*, ό.π.

39. Σε σχέση με τα διαφορετικά θεωρητικά παραδείγματα και κατ' επέκταση με τα διαφορετικά πολιτικά προγράμματα στα οποία έχει ενσωματωθεί η «κοινωνία των πολιτών», βλ. Γ. Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Μια σχέση προς επανεξέταση;», ό.π., σ. 29. Ειδικότερα σχετικά με την «κοινωνία των πολιτών» στο πλαίσιο της σοσιαλδημοκρατίας και του φιλελευθερισμού, βλ. Α. Μακρυδημήτρης (επιμ.), *Κράτος και κοινωνία των πολιτών: Διασταυρώνουν απόψεις για το θέμα ο Νίκος Μουζέλης με το Δημήτρη Δημητράκο*, ό.π. Για την «κοινωνία πολιτών» ως μέρος του πολιτικού προγράμματος του «τρίτου δρόμου της σοσιαλδημοκρατίας», βλ. Ν. Μουζέλης, *Για έναν εναλλακτικό τρίτο δρόμο: Αναστοχαστικός εκσυγχρονισμός και τα αδιέξοδα της πολιτικής οκείνης του Antony Giddens*, Θεμέλιο, Αθήνα 2001.

40. Στην Ελλάδα ο «εθελοντισμός» και η «κοινωνία των πολιτών» εντάσσονται τα τελευταία χρόνια στις ρητορικές των πολιτικών κομμάτων. Πολιτικά κόμματα –όπως το ΠΑΣΟΚ, ο Συνασπισμός της Ριζοσπαστικής Αριστεράς και η Νέα Δημοκρατία– εισέρχονται στη συζήτηση ιδρύοντας «τομείς εθελοντισμού» και συμμετέχοντας στις δημόσιες συζητήσεις μέσα από συνέδρια και την παραγωγή εργασιών.

συμμετοχής» και ενδιαφέροντος των Ελλήνων για τον «εθελοντισμό» μεταξύ άλλων και σε «προ-νεωτερικού» τύπου μορφές συμμετοχής. Αντίστοιχα με τις κυρίαρχες αντιλήψεις για την «κοινωνία πολιτών», η διαπίστωση ότι ο «εθελοντισμός» στην Ελλάδα δεν είναι τόσο αναπτυγμένος όσο σε χώρες του αγγλοσαξονικού κόσμου, παραπέμπει στη θεομοποιημένη έκφραση πρακτικών μονομερούς προσφοράς.⁴¹

Ο «εθελοντής» θεωρείται το πιο απτό, το πιο αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της «κοινωνίας πολιτών» ακριβώς επειδή αντανακλά και εμπεριέχει το νέο περιεχόμενο του «πολίτη», ενώ είναι μπλιασμένος με την αρχή της «ανιδιοτέλειας». Ο «εθελοντής» ως «ενεργός» ή «υπεύθυνος πολίτης» λαμβάνει μέρος σε ανιδιοτελείς πρακτικές «για το καλό της κοινωνίας», σε δράσεις προσφοράς προς το «κοινωνικό σύνολο». Γ' αυτό και ορισμοί του «εθελοντισμού» διακρίνουν την «ανιδιοτελή προσφορά» απέναντι στο κοινωνικό σύνολο ή για «αγαθούς σκοπούς», από την ανιδιοτελή προσφορά προς μέλη της ευρύτερης οικογένειας. Μην ξεχνάμε ότι ένας από τους κυρίαρχους ορισμούς της «κοινωνίας των πολιτών» την τοποθετεί στον ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα στην οικογένεια και το κράτος.⁴²

Η έννοια της «κοινωνίας πολιτών» συνδέεται με την εισαγωγή ενός διεθνούς ευρωπαϊκού λόγου και την «από τα πάνω» εκουγχρονιστική παρέμβαση, όπως φανερώνουν οι κρατικές ρυθμίσεις που πραγματοποιούνται ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1990. Τομείς και διευθύνσεις υπουργείων, νομοθετικές ρυθμίσεις και χρηματοδοτήσεις από το ελληνικό κράτος και την Ευρωπαϊκή Ένωση στοχεύουν στον συντονισμό των δράσεων και αντανακλούν νέους, έμμεσους τρόπους άσκησης εξουσίας και προνοιακής πολιτικής.⁴³ Ταυτόχρονα, το «κράτος» παίζει κεντρικό ρόλο τόσο ως «βασικός «εισαγωγέ-

41. Στο σημείο αυτό γόνιμη είναι η συνεισφορά του Δημήτρη Σωτηρόπουλου σχετικά με «άτυπες μορφές της κοινωνίας των πολιτών». Βλ. Δ. Σωτηρόπουλος, «Η κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Ατροφική ή αφανής», στο Δ. Σωτηρόπουλος (επιμ.), *Η άγνωστη κοινωνία πολιτών*, ό.π., σ. 147.

42. N. Mouzelis, «Modernity, Late Development and Civil Society», ό.π.

43. Ενδεικτικά αναφέρονται το τμήμα Εθελοντισμού του υπουργείου Υγείας και Κοινωνικής Αλληλεγγύης, (ιδρυτικό άρθρο 5, νόμος 2646/98), η Επιτροπή για τις Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις του υπουργείου Εξωτερικών στο πλαίσιο της Υπηρεσίας Διεθνούς Αναπτυξιακής Συνεργασίας (νόμος 2731/99, ΦΕΚ 193 Α'/6/9/1999), ο Οργανισμός «Έργο Πολιτών» του υπουργείου Πολιτισμού (νόμος 3390- ΦΕΚ 233). Σεμινάρια για εθελοντές διοργανώνονται από τη Γενική Γραμματεία Πολιτικής Προστασίας του υπουργείου Εσωτερικών, τη Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς του υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων και άλλους κρατικούς φορείς.

ας» νεωτερισμών και εκσυγχρονισμού»⁴⁴ όσο και κατά την ενίσχυση ή προώθηση της «κοινωνίας πολιτών». Στο επίπεδο της Ευρωπαϊκής Ένωσης ο «εθελοντισμός» αποτελεί αυτόνομο αντικείμενο χρηματοδότησης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η «Ευρωπαϊκή Εθελοντική Υπηρεσία» [European Voluntary Service], ένα διακρατικό «πρόγραμμα» ανταλλαγής εθελοντών το οποίο χρηματοδοτείται από το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά και συγκεκριμένες οδηγίες για τον «εθελοντισμό» που διαχέονται προς τα κράτη-μέλη.

Η ανάπτυξη του «νέου εθελοντισμού» αποτελεί μεταξύ άλλων απόρροια κρατικών πολιτικών και χρηματοδοτικών ροών από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Μάλιστα, δεν είναι τυχαίο ότι χρονικά ο «νέος εθελοντισμός» συμπίπτει με την «κατάρρευση του ελληνικού πράσινου κινήματος».⁴⁵ Η εξέλιξη και ο μετασχηματισμός αυτός έχει συνδεθεί με «από τα πάνω» πολιτικές και συγκεκριμένα με ροές πόρων από το κράτος και την Ευρωπαϊκή Ένωση.⁴⁶ Ωστόσο, δεν εξαντλείται και δεν μπορεί να ερμηνευτεί μόνο με αυτούς τους όρους.

Ας επιστρέψουμε στο εθνογραφικό παράδειγμα που παρουσιάστηκε παραπάνω. Ως μέρος της «γλώσσας της κοινωνίας πολιτών»⁴⁷ θα μπορούσε να αποδοθεί η ρητορική των επίσημων λόγων του συλλόγου η οποία επιπλέον συνδέεται με την επαγγελματοποίηση και τη θεσμοποίηση που διακρίνεται την περίοδο αυτή στις μη κυβερνητικές οργανώσεις και, ειδικότερα, στην περίπτωση που μελετάται εδώ, στον «νέο εθελοντισμό». Στο κείμενο χρησιμοποιείται η έκφραση «νέος εθελοντισμός» καθώς «ειδικοί», εμπειρογνώμονες,

44. Γ. Βούλγαρης, «Κράτος και κοινωνία πολιτών στην Ελλάδα: Μια σχέση προς επανεξέταση», *ό.π.*, σ. 29.

45. Για μία αναλυτική παρουσίαση της ιστορικής εξέλιξης της Ομοσπονδίας Οικολόγων, τις οικολογικές υπο-ομάδες, καθώς και για ένα χρονικό της κατάρρευσης του «ελληνικού πράσινου κινήματος» στις αρχές της δεκαετίας του 1990, βλ. Ι. Μποτετζάγιας, «Η Ομοσπονδία Οικολόγων Εναλλακτικών: το Ελληνικό Πράσινο Πείραμα», *Ελληνικά Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 22, Δεκέμβριος 2003, σ. 69-105.

46. Αντίστοιχες παρατηρήσεις έχουν διατυπωθεί σχετικά με τη θεσμοποίηση και την επαγγελματοποίηση του οικολογικού κινήματος που σμειώνεται προς το τέλος του 20ού αιώνα. Βλ. Σ. Αλεξανδρόπουλος - Ν. Σερντεδάκης - Ι. Μποτετζάγιας, «Το ελληνικό περιβαλλοντικό κίνημα: από τη γένεση στην ενσωμάτωσή του», *Ελληνικά Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 30, Νοέμβριος 2007, σ. 5-31. Μ. Simitis, *New Social Movements in Greece: Aspects of the Feminist and Ecological Projects*, αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή, The London School of Economics and Political Science, Λονδίνο 2001. Μ. Ψημίτης, «Εναλλακτικά κοινωνικά κινήματα: Η αναζήτηση του εφικτού ανάμεσα σε υποκειμενικές ανάγκες και κρατικές πολιτικές», *Ελληνικά Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 8, Νοέμβριος 1996, σ. 17-50.

47. Σύμφωνα με τον όρο του J. Keane, *Civil Society*, *ό.π.*, σ. 23.

εκπαιδευτές αλλά και επιστήμονες-ερευνητές του φαινομένου αναφέρονται συχνά με αυτό τον τρόπο, για να σηματοδοτήσουν τη μετάβαση σε διαφορετικού, σε σχέση με το παρελθόν, τύπου συμμετοχή και δράση. Ο «νέος εθελοντισμός» συγκροτείται σε αντιδιαστολή με τη «φιλανθρωπία» (η οποία θεωρείται παρωχημένη μορφή αρωγής και κοινωνικότητας με ισχυρές ταξικές συνδηλώσεις) και σε συνάφεια με την έννοια της «κοινωνίας πολιτών».

Εκτός από τη θεσμοποίηση, την περίοδο χαρακτηρίζει και η διαφαινόμενη επαγγελματοποίηση του «εθελοντισμού»: σεμινάρια εκπαίδευσης εθελοντών, «ειδικοί» και μελετητές του φαινομένου, απόπειρες προσέγγισης και αποτίμησης του συνυφαίνονται και αποτελούν ένα πλέγμα από συνδεδεμένες διαδικασίες. Ο «νέος εθελοντισμός» οργανώνεται στο πλαίσιο μιας θεσμοποιημένης κοινωνικότητας (μη κυβερνητικές/εθελοντικές οργανώσεις), διέπεται από κανονισμούς και συμβάσεις, είναι συχνά ενταγμένος σε υπαλληλικού τύπου σχέσεις –ιεραρχίες, εποπτεία εργασίας από αρμόδιους «ειδικούς»– και περιλαμβάνει εκπαιδευτικές διαδικασίες –«σεμινάρια εκπαίδευσης εθελοντών»– και βαθμούς εξειδίκευσης ανάλογα με τους διαφορετικούς τομείς στους οποίους επικεντρώνεται. Ο «εθελοντισμός» διδάσκεται. Οι «μέθοδοι» και οι «αρχές» της εθελοντικής εργασίας περιγράφονται μέσα από «σεμινάρια εκπαίδευσης εθελοντών» τα οποία διοργανώνονται από εθελοντικές οργανώσεις, αλλά και από κρατικούς φορείς. Ορίζεται ως «υπηρεσία» και, αντίστοιχα, ο αποδέκτης του ως «εξυπηρετούμενος». Οι όροι αυτοί αποτελούν μέρος της «γλώσσας» του «νέου εθελοντισμού», μεταφέρονται ως «τεχνογνωσία» στο πλαίσιο εκπαιδευτικών σεμιναρίων εθελοντών, συνεδρίων και στο εσωτερικό των εθελοντικών οργανώσεων, ενώ παραπέμπουν σε διεθνείς διαδικασίες και τη μεταφορά γνώσης.

Σε επίπεδο επίπεδο, ο «εθελοντισμός» και το σωματείο παρουσιάζεται ως τμήμα της «κοινωνίας πολιτών». Εκπρόσωποι του σωματείου υποστηρίζουν ότι ως «μέρος της κοινωνίας πολιτών» «ο σύλλογος» (μια αόριστη και αυθύπαρκτη οντότητα, μια έννοια υποστασιοποιημένη) «δικαιούται να εκφέρει λόγο», να ασκεί κριτική στις κρατικές και κοινοτικές πολιτικές και να αποτελεί έναν «θεσμό» με πολιτική βαρύτητα. Ο «σύλλογος» συμμετέχει σε δημόσιες συζητήσεις γύρω από τον «ρόλο», το «περιεχόμενο» και τον «χαρακτήρα» του «εθελοντισμού», μαζί με επιστήμονες αλλά και μέλη άλλων μη κυβερνητικών οργανώσεων. Σε επίπεδο διεθνών οργανώσεων-ομπρέλα στις οποίες συμμετέχει το σωματείο και στους λόγους που εκφέρονται μέσα από φόρα, καταστατικά κείμενα και διακηρύξεις, η αναφορά σε μια διεθνή «κοινωνία των πολιτών» γίνεται με ακόμη πιο ρητό τρόπο.

Είναι σημαντικό ωστόσο να διευκρινίσουμε την προέλευση και τις πηγές αυτού του επίσημου λόγου, ειδικά αφού πρόκειται για ένα σωματείο που δεν παρουσιάζει συμπαγή δομή και διακριτούς ρόλους και όπου το γραφειοκρατικό πλαίσιο είναι πρακτικά ασθενές. Οι επίσημοι λόγοι αναφέρονται στα καταστατικά κείμενα και τα φυλλάδια του σωματείου, καθώς και στις θέσεις που διατυπώνονται σε σχέση με την οργάνωση, λειτουργία και δράση στο πλαίσιο των σεμιναρίων για εθελοντές που διοργανώνονται. Κύριοι εκφραστές τους είναι κατά καιρούς μέλη του διοικητικού συμβουλίου, μερικοί από τους οποίους αποτελούν και ιδρυτικά μέλη της οργάνωσης. Κάποιοι δραστηριοποιούνται πλέον στο πλαίσιο άλλων σωματείων που οι ίδιοι έχουν ιδρύσει ή «επαγγελματικά» με τον «εθελοντισμό» ως «ειδικοί» και «εμπειρογνώμονες» σε ζητήματα «εθελοντισμού», εκπαιδευτές ή υπεύθυνοι εθελοντικών ομάδων.

Οι εθελοντές, από την άλλη, διαφοροποιούνται και είναι διστακτικοί απέναντι στην έννοια της «κοινωνίας πολιτών», το περιεχόμενο, τις σχέσεις της με το κράτος και την προοπτική που ενσωματώνει. Η εναντίωσή τους σε κρατικές και κοινοτικές επιχορηγήσεις ή χρηματοδοτήσεις από ιδιωτικούς φορείς, συνοψίζει την επιδίωξη μιας αδιαμεσολάβητης δράσης.

5. ΜΙΑ «ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΑΛΛΗΛΕΓΓΥΗΣ»

Η συνάφεια στο πλαίσιο του «εθελοντισμού» εδράζεται σε μια «ιδεολογία καθαρού δώρου», δηλαδή στην προσφορά που δεν εμπεριέχει την προσδοκία ανταπόδοσης. Η συλλογικότητα στηρίζεται σε μια ιδεολογία ανιδιοτέλει-ας, ενώ το πολιτικό περιεχόμενο της κοινωνικότητας συνίσταται στη διαμόρφωση ενός εναλλακτικού, ουτοπικού οράματος για την «κοινωνία», για «μια κοινωνία αλληλεγγύης» η οποία περιλαμβάνει και τους πρόσφυγες. Τα μέλη του σωματείου επιδίδονται σε πρακτικές γενικευμένης αμοιβαιότητας: προσεγγίζουν τους πρόσφυγες, θέτουν τους εαυτούς στη διάθεσή τους, τους προσφέρουν υλικά και άυλα αγαθά χωρίς να επιδιώκουν αντιδώρημα. Οι πρακτικές τους συνιστούν υπέρβαση του κώδικα της ανταλλαγής και δεν κινητοποιούνται από το συμφέρον.

Το σωματείο ιδρύθηκε από «μια παρέα συντρόφων και φίλων», όπως λέει χαρακτηριστικά ένας από τους ιδρυτές. Σταδιακά η «παρέα» απέκτησε «τυπικό», «θεσμικό» πρόσωπο και οι δραστηριότητες μετατράπηκαν σε «προγράμ-

ματα». ⁴⁸ Η έννοια της «παρέας» ⁴⁹ έρχεται να αντιπαραβληθεί στην έννοια της «οργάνωσης» ή στην έννοια της «ομάδας». ⁵⁰ Τα τελευταία χρόνια γίνονται προσπάθειες να αντικατασταθεί η –λεγόμενη– «εξαρχειώτικη παρέα» από σχέσεις και τρόπο δράσης περισσότερο «οργανωμένο». Όπως χαρακτηριστικά ειπώθηκε

«ο κόσμος της... [οργάνωσης] είχε για αρκετά χρόνια τη λογική της παρέας η οποία κάνει πράγματα, αλλά συναρτά την πορεία του φορέα από την πορεία των καλών σχέσεων [...] και όχι από την οργάνωση των προγραμμάτων, την κατανομή ρόλων...».

Ο όρος «εξαρχειώτικη παρέα» δεν αναφέρεται μόνο στη γεωγραφική τοποθέτηση του σωματίου –τα γραφεία του βρίσκονται στην περιοχή των Εξαρχείων. Παραπέμπει παράλληλα σε μία αδιαφοροποίητη συλλογικότητα, η οποία αντλεί την πολιτισμική της σημασία από τον χώρο. Ο γεωγραφικός χώρος είναι πολιτισμικά συγκροτημένος, ενώ τα υποκείμενα που κατοικούν ή δραστηριοποιούνται σε αυτόν, φέρουν τις ιδιότητές του. Όπως η έννοια του «στεκιού» έχει ισχυρές πολιτισμικές συνδηλώσεις που παραπέμπουν στην εδαφικότητα της «παρέας», ⁵¹ έτσι και η «εξαρχειώτικη παρέα» παραπέμπει συμβολικά στα Εξάρχεια και στη σημασία που αποδίδεται στην περιοχή από τα υποκείμενα. Η «εξαρχειώτικη παρέα» εκφράζει τις συνθήκες της μεταδικτατορικής Ελλάδας, όπου τα «Εξάρχεια» αποτελούν σύμβολο και μεταφορά μιας πολιτικής δράσης που τοποθετείται στον αντιεξουσιαστικό χώρο και σε ένα μέρος της Αριστεράς, αλλά και γενικότερα ενός τρόπου ζωής. Αντίθετα από ένα σύστημα ιεραρχημένων θέσεων, η «παρέα» αναφέρεται σε μια αδιαφοροποίητη συλλογικότητα ομοίων η οποία χαρακτηρίζεται από εξισωτικές σχέσεις ανάμεσα στα μέλη και την έλλειψη ιεραρχίας. Η «παρέα» χαρακτηρί-

48. Ο όρος «πρόγραμμα» παραπέμπει στην «γλώσσα των προγραμμάτων» και σχετίζεται με τη δράση και την οργάνωση των μη κυβερνητικών οργανώσεων παγκοσμίως. Βλ. S. Sampson, «The social life of projects: Importing civil society to Albania», στο C. Hann - E. Dunn (επιμ.), *Civil Society: Challenging Western Models*, ό.π.

49. Σχετικά με το περιεχόμενο της έννοιας της «παρέας», βλ. την εισαγωγή του παρόντος κειμένου.

50. Στο σημείο αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία η παρατήρηση που κάνει και ο Μποτετζάγιας σε σχέση με την Ομοσπονδία Οικολόγων Εναλλακτικών ότι «ήταν περισσότερο φιλικές παρέες ομοϊδεατών παρά δομημένοι οργανισμοί». Βλ. Ι. Μποτετζάγιας, «Η Ομοσπονδία Οικολόγων Εναλλακτικών: το Ελληνικό Πράσινο Πείραμα», ό.π., σ. 79.

51. Βλ. και Ε. Παπαταξιάρχης, «Ο κόσμος του καφειείου: ταυτότητα και ανταλλαγή στον ανδρικό συμποσιασμό», ό.π.

ζεται από ισότητα και την έλλειψη ιεραρχίας. Αποτελεί ουσιαστικά μια ανοιχτή συνάθροιση ανθρώπων η οποία διαφοροποιείται ή έρχεται σε αντίθεση με την έννοια της «οργάνωσης».

Ο «*σύλλογος* λειτουργεί βάσει *προσωπικών σχέσεων* και όχι χάρη στην συλλογική δουλειά των εθελοντών και τις *δομές-θεσμούς* που παράγει», παρατηρεί μέλος του διοικητικού συμβουλίου σε γραπτό κείμενο-πρόταση για τη λειτουργία του σωματείου. Η κριτική του παραπέμπει στην «έλλειψη οργάνωσης» και στη διαμόρφωση μιας δράσης αδιαμεσολάβητης από κανονισμούς, η οποία έρχεται σε σύγκρουση με τις απόπειρες επαγγελματικοποίησης και θεομοθέτησης της δράσης και την προσπάθεια καθιέρωσης μιας οργανωμένης, δηλαδή δομημένης, κοινωνικότητας. Στο επίπεδο των συμμετεχόντων, οι αντιδράσεις απέναντι στην τάση επαγγελματικοποίησης είναι συχνές. Τα ενεργά μέλη δεν ταυτίζονται με τους επίσημους λόγους, δεν προσδιορίζουν τη δράση τους με τους ίδιους όρους, ενώ οι εννοιολογήσεις τους έρχονται πολλές φορές σε ανοιχτή σύγκρουση με τις θέσεις περί ενός «επαγγελματικού εθελοντισμού» και μιας θεομοποιημένης δράσης.

Στα «σεμινάρια εκπαίδευσης εθελοντών» που διοργανώνει το διοικητικό συμβούλιο της οργάνωσης, κεντρική θέση κατέχει η ίδια η έννοια του «εθελοντισμού» και των αρχών πραγματοποίησης της πρακτικής. Ο εισηγητής (μέλος του διοικητικού συμβουλίου, ειδικός επί θεμάτων «εθελοντισμού», εισηγητής σεμιναρίων, αλλά και πολιτικοποιημένος κατά το παρελθόν στον χώρο του οικολογικού κινήματος) μάς μοιράζει κόλλες χαρτί στις οποίες είναι γραμμένες κατηγορίες θεμάτων και ερωτήσεις τις οποίες συζητάμε: «Τι είναι εθελοντισμός;» «Η εθελοντική εργασία στοχεύει στο κέρδος;» «Εθελοντής σημαίνει κάνω ό,τι θέλω;». Οι συμμετέχοντες στο σεμινάριο παίρνουν τον λόγο και καταθέτουν τις απόψεις τους. Ο εισηγητής παρεμβαίνει, θέτοντας νέα ζητήματα και προωθώντας τον προβληματισμό σε σχέση με το περιεχόμενο του «εθελοντισμού» ως μια νέα μορφή θεομοποιημένης παρέμβασης.

Οι εθελοντές που παρίστανται, δεν είναι απαραίτητα σύμφωνοι με τις θέσεις αυτές και τη γενικότερη ρητορική γύρω από τον «εθελοντισμό». Αντίθετα, διατυπώνουν κριτικές με περισσότερο ή λιγότερο άμεσο τρόπο. Στην ερώτηση «τι προσδοκίες έχετε από αυτό το σεμινάριο;», ένα από τα μέλη σημειώνει στον πίνακα με κιμωλία «να γίνω μια ταπεινή και καλή εθελόντρια». Η φράση αυτή συνιστά μια σαρκαστική κριτική στην έννοια μιας θεομοποιημένης δράσης και στη μετατροπή της δράσης σε «υπηρεσία». Οι εθελοντές-συμμετέχοντες αρνούνται να συμμετάσχουν σε «συνεδρίες εποπτείας» με ψυχολόγους, αρνούνται ακόμη και να εκλέξουν ανάμεσά τους «συντονιστή».

Αντιτίθενται στην υποστασιοποίηση του σωματείου, γεγονός που προκαλεί την αγανάκτηση μελών του διοικητικού συμβουλίου που διαπιστώνουν ότι «επικρατεί αδιαφορία απέναντι στον φορέα», θεωρώντας με αυτή τους τη διατύπωση τον «φορέα» ως μία υπαρκτή και αυτόνομη οντότητα.

Το υπό μελέτη πεδίο κοινωνικότητας συγκροτείται γύρω από έναν κοινό σκοπό και ως προς τον «άλλο», τον «πρόσφυγα» στη συγκεκριμένη περίπτωση, που αποτελεί τον αποδέκτη της εθελοντικής δράσης. Η κοινωνικότητα με τον «άλλο» αποτελεί μέρος ενός εμπρόθετου σχεδίου το οποίο είναι προσανατολισμένο σε ανθρώπους που βρίσκονται στο «περιθώριο του ελληνικού κράτους», όπως καταστατικά περιγράφεται, με σκοπό την ενσωμάτωσή τους. Οι εθελοντές επιδιώκουν να διαμορφώσουν με τους πρόσφυγες σχέσεις αδιαμεσολάβητες και παράλληλα ισότιμες. Κατά τη διάρκεια των κυριακάτικων επισκέψεων, αλλά και σε εκδηλώσεις του συλλόγου, επιχειρούν να «γίνουν μια παρέα». Θα τους ακούσει κανείς να εξηγούν ότι «βγαίνουμε έξω για κοινωνική αλληλεγγύη» ή πως «εμείς θέλουμε να έχουμε επαφή με αυτούς τους ανθρώπους», «η επαφή και μόνο αυτή σου λείπει “δεν είσαι μόνος σου, ζεις μαζί μας”» ή «κοινωνική αλληλεγγύη [...] ότι, “ξέρεις, δεν έχουμε διαφορά εμείς οι δύο, μπορούμε να συνυπάρξουμε”». Όπως γράφει μία εθελόντρια σε ένα κείμενο-απολογισμό της δράσης:

«Αυτό που κάνουμε είναι να διαμορφώνουμε σχέσεις με τους πρόσφυγες που συστηματικά και με συνέπεια επισκεπτόμαστε [...] μία φορά την εβδομάδα. Η σχέση ανάμεσά μας δεν παραμένει στο επίπεδο της εξυπηρέτησης των αναγκών τους. Ο εθελοντής δεν πάει στα σπίτια σαν κοινωνικός λειτουργός που προσφέρει υπηρεσίες, η σχέση του με τον πρόσφυγα είναι ισότιμη. Είναι βαθιά και αμφίδρομη, είτε πρόκειται για μια φιλική συζήτηση, κουβέντες και πλάκα, είτε μιλάμε για πιο προσωπικά θέματα. Ακόμα και εάν δε γινόμαστε φίλοι, υπάρχει ανάμεσά μας αλληλεγγύη φιλική».

Έχει ενδιαφέρον να σταθούμε σε δύο αποσπάσματα από τα παραπάνω παραθέματα: «δεν έχουμε διαφορά εμείς οι δύο» και «ακόμα και εάν δε γινόμαστε φίλοι, υπάρχει ανάμεσά μας αλληλεγγύη φιλική». Οι φράσεις αυτές συνοψίζουν θεμελιώδη ζητήματα της κοινωνικότητας και τις αντιφάσεις του εγχειρήματος των εθελοντών. Το ζήτημα της διαφοράς ανακύπτει καθιστώντας προβληματική την εξισωτική προοπτική και τη διαμόρφωση σχέσεων «φιλίας».

Στην περίπτωση που εξετάζεται εδώ, η «ιδεολογία του αμιγούς δώρου»

που αποτελεί τη βάση της κοινωνικότητας συνδέεται με την αξία της «αλληλεγγύης», απηχεί την πολιτική πρόθεση ενσωμάτωσής του «άλλου». Μέσα από την κοινωνικότητα, στόχος είναι η εξισωτική προοπτική. Ωστόσο, επιχειρώντας να αναπτύξουν συνάφεια με τους πρόσφυγες, οι εθελοντές έρχονται αντιμέτωποι με το κυρίαρχο μοντέλο κοινωνικότητας και την αρχή της ομοιότητας. Αποτέλεσμα είναι συχνά οι απόπειρες των εθελοντών να ενοκήπουν στη διαφορά, αποκαλύπτοντας τις πολλαπλές αντιφάσεις του εγχειρήματός τους. Η εξισωτική προοπτική ενοκήπει στην εθνο-πολιτισμική διαφορά και οι εθελοντές έρχονται αντιμέτωποι με τις ιεραρχικές προεκτάσεις της πρακτικής τους.⁵²

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Το άρθρο πραγματεύτηκε από ανθρωπολογική σκοπιά ένα φαινόμενο το οποίο, τόσο από κοινωνικούς και πολιτικούς επιστήμονες όσο και στο πλαίσιο δημόσιων συζητήσεων, τοποθετείται συνήθως αυτομάτως στη σφαίρα της «κοινωνίας πολιτών». Η «κοινωνία πολιτών» προσεγγίστηκε εδώ ως αντικείμενο μελέτης, ως πολιτισμική κατασκευή. Διακρίνοντας το κανονιστικό περιεχόμενο της έννοιας, μπορούμε να αναζητήσουμε και να επεξεργαστούμε το περιεχόμενο «από τα πάνω» σχεδίων για μια «κοινωνικότητα πολιτών».

Επιπλέον, μέσα από τη χρήση μιας ευρύτερης αναλυτικής έννοιας –αυτής της κοινωνικότητας– και την αναζήτηση των πολιτισμικών όρων συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων από τα ίδια τα υποκείμενα, το φαινόμενο συνδέθηκε με άλλες μορφές κοινωνικότητας και το πολιτισμικό τους νόημα. Η συλλογικότητα που παρουσιάστηκε στο κείμενο, δεν μελετάται ως αυτόνομο φαινόμενο που συνιστά τομή στην ιστορική πραγματικότητα, αλλά αποτελεί μετασηματισμό πολιτισμικών σχημάτων γύρω από τη συνάφεια. Ο «εθελοντισμός», ως πρακτική υπέρβασης του κώδικα της ανταλλαγής, συνδέεται στο πλαίσιο που μελετάται εδώ με «ιδεολογίες του αμιγούς δώρου» και την

52. Όπως δείχνουν οι προσπάθειες των εθελοντών να επιβάλλουν στους πρόσφυγες μία εύτακτη οικιακότητα, το αποτέλεσμα είναι η παραγωγή σχέσεων εξουσίας. Οι εθελοντές αναμετρίονται με τις ιεραρχικές προεκτάσεις της δράσης τους και με τις αντιφάσεις με τις προγραμματικές τους αρχές. Για μια διεξοδικότερη παρουσίαση της θέσης αυτής, βλ. Κ. Ροζάκου, «Street-work: Όρια και αντιφάσεις των συναντήσεων ελλήνων εθελοντών και προσφύγων», στο Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Περιπέτειες της ετερότητας: Η παραγωγή της πολιτισμικής διαφοράς στη σημερινή Ελλάδα*, ό.π.

οργάνωση της κοινωνικότητας στη βάση της ανιδιοτέλειας. Περιλαμβάνει το όραμα για μια «κοινωνία αλληλεγγύης», βασισμένη στην ισότητα και σε αδιαμεσολάβητες σχέσεις. Επιπλέον, ο «εθελοντισμός» στο υπό μελέτη σωματείο, έχει πολιτικό περιεχόμενο και τοποθετείται απέναντι στο κράτος.

Ωστόσο, στόχος της ανάδειξης των πολιτισμικών όρων γύρω από τους οποίους συγκροτείται η κοινωνικότητα, δεν είναι η παραγωγή μιας στατικής θέασης της «παράδοσης» ή του «πολιτισμού» και η αναγωγή τους σε αναλυτικό πασπαρτού, στη θέση της «κοινωνίας». Με άλλα λόγια, σκοπός δεν είναι να αντικατασταθεί μία υποστασιοποιημένη κατηγορία από μία άλλη, με σχεδόν μαγική αναλυτική χρησιμότητα. Ο σκοπός, αντίθετα, είναι να τονιστεί πως το υπό μελέτη φαινόμενο δεν μπορεί να ιδωθεί αποκλειστικά με όρους «έξωθεν» και «από τα πάνω» (πολιτικές θεσμοθέτησης και επαγγελματοποίησης, χρηματοδοτικές ροές από το ελληνικό κράτος και την Ευρωπαϊκή Ένωση) διαδικασιών ή με όρους διάχυσης ενός φαινομένου («κοινωνία πολιτών»). Η συλλογικότητα που παρουσιάστηκε εδώ, ως μία μορφή οργανωμένης κοινωνικότητας επενδύεται με πολιτισμικά νοήματα και με το ιδίωμα της «κοινωνικής αλληλεγγύης», τα οποία δεν εμφανίζονται εν κενώ ή ξαφνικά από τη δεκαετία του 1990, αλλά συνδέονται με εκδοχές «ιδεολογιών ανιδιοτέλειας» και με πολιτισμικά σχήματα που ιστορικά οργανώνουν την κοινωνικότητα.

ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΕΣ ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΤΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΣΤΟΝ ΝΟΜΟ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ*

Ραϋμόνδος Αλβανός**

Στόχος του άρθρου είναι να παρουσιάσει και να εξηγήσει τις πολιτικές επιλογές των κατοίκων της περιοχής της Καστοριάς κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο. Μέσω της μελέτης των εκλογικών αποτελεσμάτων, του τοπικού Τύπου, αρχειακού υλικού και συνεντεύξεων με κατοίκους της περιοχής, διερευνάται το «βάρος» των εμπειριών του Μεσοπολέμου και της δεκαετίας του 1940 πάνω στις πολιτικές συμπεριφορές των δύο βασικότερων εθνοτικών ομάδων του νομού, των «Ντόπιων» και των Ποντίων. Το βασικό επιχείρημα αυτής της εργασίας είναι ότι οι κοινωνικές και οικονομικές παράμετροι (ιδίως σχετικά με τον ανταγωνισμό για τη γη) της ρήξης των δύο εθνοτικών ομάδων σε συνδυασμό με τη μνήμη του πρόσφατου παρελθόντος (ιδίως της έντονης ανασφάλειας που βίωσαν κατά τη δεκαετία του 1940) ήταν αποφασιστικής σημασίας για τον πολιτικό προσανατολισμό τους κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο.

---

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η σχέση μεταξύ πολιτικής συμπεριφοράς και εθνοτικής ένταξης έχει απασχολήσει έλληνες πολιτικούς επιστήμονες αναφορικά με ομάδες όπως οι εβραίοι, οι μουσουλμάνοι της Θράκης και οι τουρκόφωνοι Πόντιοι.¹ Αντίθετα, η ο-

* Το άρθρο βασίζεται σε ανακοίνωση που έγινε στο Ζ' συνέδριο της ΕΕΠΕ: *Η «σύντομη» δεκαετία του '60. Θεσμικό πλαίσιο, Κομματικές στρατηγικές, Κοινωνικές συγκρούσεις, Πολιτισμικές διεργασίες*. Πάντειος, 30 Νοεμβρίου-3 Δεκεμβρίου 2005.

** Ο Ραϋμόνδος Αλβανός είναι Επιστημονικός Συνεργάτης στο ΤΕΙ Δυτικής Μακεδονίας (Καστοριά).

1. Ενδεικτικά, Δ. Δώδος, *Οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης στις εκλογές του ελληνικού κράτους 1915-1936*, Σαββάλας, Αθήνα 2005· Ηλ. Νικολακόπουλος, «Η εκλογική συμπεριφορά της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη», στο *Μειονότητες στην Ελλάδα (7-9 Νοεμβρίου 2002)*, Εταιρία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, Αθήνα 2002· Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ, Ζήτω το έθνος. Προσφυγιά, κατοχή και εμφύλιος: Εθνοτική ταυτότητα και πολιτική συμπεριφορά στους τουρκόφωνους ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001.

μάδα των ολαβόφωνων χωρικών της Μακεδονίας, παρά την πληθώρα των μελετών (κυρίως από ιστορικούς και κοινωνικούς ανθρωπολόγους) για την κοινωνική οργάνωση και την ιστορία της, ελάχιστα έχει μελετηθεί σε σχέση με την πολιτική της συμπεριφορά. Επίσης, πέρα από ορισμένες σημαντικές εξαιρέσεις,² σχεδόν ανύπαρκτες είναι οι μελέτες που ερευνούν τις εθνοτικές ομάδες συγκριτικά έτσι ώστε να ανιχνευθεί η δυναμική που αναπτύσσεται από τη μεταξύ τους τριβή και η επίδραση που αυτή έχει στις πολιτικές συμπεριφορές. Το παρόν άρθρο θα παρουσιάσει και θα επιχειρήσει να ερμηνεύσει τις πολιτικές επιλογές των «ντόπιων Μακεδόνων» της Ελλάδας, κατά τη μετεμφυλιακή περίοδο, παρουσιάζοντάς τις συγκριτικά με τις επιλογές των προσφυγικής καταγωγής συντοπιτών τους. Η διερεύνηση της διαμόρφωσης της εκλογικής συμπεριφοράς ομάδων ανθρώπων με κοινά γεωγραφικά, κοινωνικά και ιστορικά χαρακτηριστικά καθίσταται αποτελεσματικότερη όταν αναλύεται η κοινωνική δομή της συγκεκριμένης χωρικής ενότητας (περιοχής) στην οποία ανήκουν και του συστήματος των κοινωνικών σχέσεων και των υλικών δομών που χαρακτηρίζουν τη συγκεκριμένη περιοχή.³

Προκειμένου να κερδίσει η ανάλυση σε βάθος, θα εστιάσει στα όρια της εκλογικής περιφέρειας της Καστοριάς, περιοχή που δοκιμάστηκε έντονα από τα γεγονότα της δεκαετίας του 1940 και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί άπαρτο «κάστρο της Δεξιάς» από τον Εμφύλιο και μετά, δίνοντας σταθερά σε αυτή την παράταξη το υψηλότερο (ή ένα από τα δύο-τρία υψηλότερα) ποσοστά της σε όλη την Ελλάδα.

Πέρα από τη μελέτη των εκλογικών αποτελεσμάτων, που μας δίνουν χρησιμότητα μετρήσιμα και «αντικειμενικά» στοιχεία για τις πολιτικές ταυτίσεις των ανθρώπων, θα αξιοποιηθεί ο τοπικός Τύπος και ένα υλικό περίπου 100 ηχογραφημένων συνεντεύξεων που έγιναν στα πλαίσια εκπόνησης της διδακτορικής εργασίας του γράφοντος (η οποία εστίαζε στην περίοδο 1922-1949), καθώς και γραπτό υλικό από σημειώσεις πεδίου που προέκυψε από εκατοντάδες συζητήσεις με κατοίκους του νομού κατά τη δωδεκάχρονη διαμονή του στην περιοχή. Βασικό επιχείρημα αυτής της εργασίας είναι ότι η αντίθεση των δύο βασικών εθνοτικών ομάδων της περιοχής, των ντόπιων και των προσφύγων, παρήγαγε συγκεκριμένα πολιτικά αποτελέσματα όχι μόνο κατά τον Μεσοπόλεμο και τη δεκαετία του 1940 αλλά και κατά τη μετεμφυ-

2. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic, Social coalitions and party strategies in Greece, 1922-1936*, University of California Press, 1983.

3. N. Mayer, *Εκλογική συμπεριφορά. Ιστορικές διαδρομές και μοντέλα ανάλυσης*, Σαββάλας, Αθήνα 2005, σ. 27-33.

λιακή και μεταδικτατορική περίοδο, αντίθετα δηλαδή από την υπόλοιπη Ελλάδα όπου η διαιρετική τομή ντόπιοι/πρόσφυγες που αντιστοιχούσε στην τομή αντιβενιζελικοί/βενιζελικοί φαίνεται ότι έπαψε να έχει σημασία στα πλαίσια του μετεμφυλιακού πολιτικού καθεστώτος.

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΘΝΟΤΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ

Ο όρος εθνοτική ομάδα, κατά τον γνωστό ορισμό του Smith, δηλώνει μια ομάδα ανθρώπων οι οποίοι μοιράζονται ένα συλλογικό όνομα, έναν κοινό μύθο καταγωγής, κοινή ιστορία, μια διακριτή κουλτούρα, αισθήματα αλληλεγγύης και συνδέονται με ορισμένη γεωγραφική περιοχή.⁴ Ο όρος πολλές φορές συνδέεται με τις επιδιώξεις μιας πολιτισμικής ομάδας για πολιτική χειραφέτηση, κάτι που συνιστά συνήθη σύγχυση του όρου εθνοτική με τον όρο εθνική ομάδα ή εθνική μειονότητα. Ο τελευταίος όρος συνδέεται με την επιθυμία μιας εθνοτικής ομάδας να αυτοδιοικηθεί πολιτικά ή να επιθυμεί την ταύτιση με την εθνική ομάδα κάποιου άλλου κράτους, κάτι που δεν φαίνεται να ισχύει για τη συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων του νομού Καστοριάς.

Ο όρος εθνοτική ομάδα γίνεται πολύ χρησιμότερος ως εννοιολογική κατηγορία αν προσθέσουμε στον ορισμό του Smith την αξία χρήσης που μπορεί να έχει η εθνοτική ταυτότητα. Σύμφωνα με αυτή την οπτική, οι εθνοτικές ομάδες ορίζονται ως ομάδες ανθρώπων που συμμερίζονται κοινά συμφέροντα και «συντονίζουν τις δραστηριότητες τους για την προώθηση και υπεράσπιση αυτών των συμφερόντων, χρησιμοποιώντας κοινοτικού τύπου οργάνωση και εμπλέκοντας σ' αυτή τη διαδικασία πολιτισμικές μορφές, όπως η συγγένεια, οι μύθοι προέλευσης, οι τελετές και οι εθιμοτυπίες».⁵

Πρέπει, βεβαίως, να τονιστεί ότι δεν είναι τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά αυτά που καθορίζουν μια εθνοτική ομάδα, η οποία τελικά συγκροτείται ως αποτέλεσμα της αλληλόδρασης [interaction] μεταξύ των ατόμων της ομάδας και του κοινωνικού περιβάλλοντος. Η συμμετοχή σε αυτή προϋποθέτει την υιοθέτηση κριτηρίων που προσδιορίζουν τη συμπερίληψη και (το κυριότερο) σημασιοδοτούν τον αποκλεισμό εκείνων που δεν ανήκουν στην ομάδα.⁶ Για την ακρίβεια, η εθνοτική ταυτότητα «συνίσταται στην πρωταρχική διχοτόμηση

4. A. Smith, *Nations and Nationalism in a global era*, Polity Press, Cornwall 1995, σ. 57.

5. C. Abner, αναφέρεται στο Av. Καρακασίδου, *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη (1870-1990)*, Οδυσσοέας, Αθήνα 2000, σ. 64.

6. Fr. Barth, (επιμ.), *Ethnic groups and boundaries*, Waveland Press, Illinois 1969, σ. 15.

του κοινωνικού χώρου ανάμεσα στο Εμείς και στο Αυτοί δίχως αυτό να σημαίνει ότι δεν υπάρχουν σχέσεις και ανταλλαγές ανάμεσα στα δύο μέρη».⁷

Οι εθνοτικές ταυτότητες περιλαμβάνουν οροθεσίες, σχέσεις (συνήθως αλληλεγγύης) στο εσωτερικό του «εμείς» και του «αυτοί» και συγκροτούνται πάντοτε ως εναντίωση προς άλλους. Η σύνδεση αυτή των ταυτοτήτων με τα όριά τους τις καθιστά κάτι παραπάνω από ένα (πολιτιστικό ή άλλο) γνώρισμα ατόμων ή ομάδων: τις κάνει σχεσιακές. Οι ταυτότητες «διαμορφώνονται σε σχέση με σημαντικούς “άλλους”, με αντιπάλους στην άλλη πλευρά των κατασκευασμένων ορίων και με τις πολιτικές ευκαιρίες και απειλές που ενέχουν τα καθεστώτα εντός των οποίων συγκροτούνται και αναπαράγονται».⁸

Προκειμένου να κατανοηθεί η σχεσιακή οικοδόμηση των πολιτικών και των εθνοτικών ταυτοτήτων και οι σημερινές πολιτικές διαιρέσεις απαραίτητη είναι η αναζήτηση του παρελθόντος τους έτσι ώστε να κατανοηθεί το πώς «μέσα σε λίγα χρόνια, ένα φευγαλέο γεγονός δημιούργησε μια ιδεολογία με διάρκεια» και πώς «ο σύντομος χρόνος έδωσε τη θέση του στον διαρκή χρόνο».⁹

Προτού όμως ανατρέξουμε στην ιστορική βάση των πολιτικών και κοινωνικών ρήξεων που διαμόρφωσαν τις ομάδες τις οποίες θα εξετάσει αυτή η εργασία, είναι απαραίτητο να διευκρινιστούν οι λόγοι πίσω από τους χαρακτηρισμούς που επιλέγονται για να περιγραφούν οι εθνοτικές ομάδες της περιοχής. Αν και ο όρος «σλαβόφωνοι» (ως ένας αντικειμενικός τρόπος περιγραφής ατόμων που η μητρική τους γλώσσα ήταν σλαβική) μπορεί να είναι λειτουργικός για την περίοδο μέχρι τον Εμφύλιο Πόλεμο, παύει να είναι χρήσιμος για τη μετεμφυλιακή, όπου η σλαβική γλώσσα αντικαθίσταται σταδιακά από την ελληνική η οποία γίνεται κυρίαρχη όχι μόνο στον δημόσιο αλλά και στον ιδιωτικό χώρο. Ο όρος «ντόπιος» είναι ίσως η προσφορότερη ονομασία για ανθρώπους που αυτοπροσδιορίζονται με αυτόν τον όρο και μιλούν ή/και καταλαβαίνουν τα σλαβομακεδονικά ως δεύτερη γλώσσα. Πρέπει όμως να επισημανθεί ότι οι ντόπιοι που προέρχονται από τα πρώην σλαβόφωνα χωριά δεν είναι οι μόνοι ντόπιοι στην περιοχή, καθώς οι ελληνόφωνοι κάτοικοι της πόλης καθώς και αρκετών χωριών της Καστοριάς επίσης αυτοχαρακτηρίζονται ντόπιοι και δεν επιθυμούν να συγχέονται με τους σλαβόφωνους. Για λόγους ευκολίας, σε αυτό το κείμενο θα αναφέρονται ως ντόπιοι

7. Γ. Αγγελόπουλος, «Εθνοτικές ομάδες και ταυτότητες. Οι όροι, η εξέλιξη της σημασίας και του περιεχομένου τους», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 63, 1997, σ. 19.

8. Ch. Tilly - S. Tarrow, «Πολιτικές ταυτότητες: πώς λειτουργούν;», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 27, 2006, σ. 46.

9. Leroy-Ladurie, αναφέρεται στο N. Mayer, *Εκλογική συμπεριφορά...*, ό.π., σ. 35.

οι οι κάτοικοι των πρώην σλαβόφωνων χωριών και ως «ελληνόφωνοι ντόπιοι» οι υπόλοιποι ώστε να υπάρξει διάκριση μεταξύ των δύο ομάδων.

Όπως και για τον όρο σλαβόφωνοι, ο όρος «πρόσφυγες» μπορεί να είναι χρήσιμος για την περίοδο μέχρι τη δεκαετία του 1940 αλλά κατόπιν είναι μάλλον παραπλανητικός, καθώς όσο περνάνε τα χρόνια αφορά όλο και περισσότερο άτομα που δεν έζησαν την εμπειρία της προσφυγιάς. Προκρίνεται η χρήση του όρου «Πόντιοι» προκειμένου να περιγραφούν τα άτομα προσφυγικής καταγωγής ακόμη και αν δεν είναι ποντιακής. Οι Πόντιοι είναι η μεγάλη πλειοψηφία των προσφύγων ή των προσφυγικής καταγωγής κατοίκων της περιοχής και (όπως συμβαίνει και σε άλλα μέρη της Ελλάδας) καλλιεργούν και αναπαράγουν την κουλτούρα τους και την ταυτότητά τους με μια σειρά πρακτικών (συμμετοχή σε πολιτιστικούς συλλόγους, εκδηλώσεις για τον ποντιακό ελληνισμό, εκπομπές στην τοπική τηλεόραση και στο τοπικό ραδιόφωνο κ.λπ.).

3. ΣΛΑΒΟΦΩΝΟΙ ΚΑΙ ΠΡΟΣΦΥΓΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1925-1949

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1920 όταν εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες στην περιοχή, οι δύο εθνοτικές ομάδες (σλαβόφωνοι και πρόσφυγες) πολώθηκαν με τη γλώσσα να αποτελεί το αντικειμενικό κριτήριο διαχωρισμού το οποίο λειτούργησε ως «σύνορο» μεταξύ τους. Στη βάση όμως της ρήξης υπήρχε η διεκδίκηση για συγκεκριμένους υλικούς πόρους, βασικά τη γη η οποία, μετά την αποχώρηση των μουσουλμάνων, αποτέλεσε κρίσιμο διακύβευμα μεταξύ των ντόπιων και των προσφύγων. Η διαμάχη για τη γη ξεπερνούσε τα όρια μιας απλής οικονομικής σύγκρουσης. Συνδέθηκε με την παραγωγή αλληλοαποκλειόμενων λόγων, επιβιώσεις των οποίων διατηρούνται ακόμη. Για τους ντόπιους, οι πρόσφυγες ως ξένοι δεν είχαν δικαίωμα να διεκδικούν γη σε μια περιοχή όπου εκείνοι κατοικούσαν για αιώνες. Για τους πρόσφυγες (καθώς και για πολλούς έλληνες εθνικιστές), οι σλαβόφωνοι δεν είχαν δικαίωμα ως μη Έλληνες (με την έννοια ότι δεν αναγνωρίζονταν ως Έλληνες) να παραμείνουν στην Ελλάδα –έπρεπε να εκδιωχθούν, όπως και εκείνοι είχαν αναγκαστεί να φύγουν από την Τουρκία. Ταυτόχρονα, οι πρόσφυγες αισθάνονταν ότι δεν πήραν όσα δικαιούνταν για τις περιουσίες που είχαν χάσει στην Τουρκία και, επικαλούμενοι τη συνθήκη της Λωζάννης (η οποία στο άρθρο 14 προέβλεπε ότι κάθε πρόσφυγας δικαιούται να λάβει περιουσία ίσης αξίας και παρόμοιας φύσης με αυτή που αναγκάστηκε να εγκα-

ταλείψει), αξίωσαν την απόκτηση του συνόλου των εκτάσεων των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων.¹⁰

Παρά τις αντιδράσεις των προσφύγων και άλλων εθνικιστών, συνθήως κρατικών υπαλλήλων (οπαδών της ανάγκης για «εθνική καθαρότητα» στην περιοχή), οι ελληνικές κυβερνήσεις εκείνων των ετών θεώρησαν ότι οι ολαβόφωνοι είχαν δικαίωμα παραμονής στο ελληνικό κράτος και τους παραχωρήθηκε σημαντικό μερίδιο από την οθωμανική κληρονομιά. Έτσι, μεγάλο μέρος της πρώην μουσουλμανικής γης έμεινε στα δικά τους χέρια αν και, σε πολλές περιπτώσεις, αυτή είχε αγοραστεί από τους αποχωρούντες μουσουλμάνους με τίτλους ιδιοκτησίας που δεν αναγνώριζε το ελληνικό κράτος.¹¹

Το ζήτημα της γης αποτέλεσε καθ' όλο τον Μεσοπόλεμο το κύριο διακύβευμα στο πολιτικό πεδίο που αφορούσε άμεσα τους χωρικούς, δηλαδή τη συντριπτική πλειοψηφία των κατοίκων της περιοχής Καστοριάς. Όλοι οι γεωργοί, ολαβόφωνοι και πρόσφυγες, ήταν κατά κάποιο τρόπο αιχμάλωτοι του πελατειακού και κατ' επέκταση του πολιτικού συστήματος. Τα όρια της γης δεν ήταν σταθερά και μπορούσαν να αλλάξουν ανάλογα με τις αλλαγές στην πολιτική εξουσία. Το πόσα (και κυρίως ποιας ποιότητας) στρέμματα θα τους έμεναν τελικά, ύστερα από τη διανομή, με οριστικούς τίτλους ιδιοκτησίας ήταν πολύ καλός λόγος για να ενδιαφερθούν για τα κοινά και να θέλουν να είναι οι «δικοί τους άνθρωποι» στην εξουσία.¹² Έτσι, οι ολαβόφωνοι κινητοποιήθηκαν πολιτικά και ταυτίστηκαν στην πλειοψηφία τους με το αντιβενιζελικό στρατόπεδο, βασικοί εκπρόσωποι των οποίων στην περιοχή ήταν ο ελληνόφωνος ντόπιος από το Βογατσικό Φίλιππος Δραγούμης, ο ντόπιος από το ολαβόφωνο χωριό Γαύρος Αναστάσιος Νταλίπης και ο πρώην μακεδονομάχος από την Κρήτη Τσόντος Βάρδας. Αντίθετα οι πρόσφυγες (όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα) ταυτίστηκαν κατά τον Μεσοπόλεμο με τον βενιζελισμό καθώς θεωρούσαν υπεύθυνους για τη Μικρασιατική Καταστροφή τους Λαϊκούς και τον Βενιζέλο εγγυητή για την ομαλή αποκατάστασή τους ύστερα από τον ξεριζωμό.¹³

10. Ι. Μιχαλίδης, «Σλαβόφωνοι και Πρόσφυγες, πολιτικές συνιστώσες μιας οικονομικής διαμάχης», στο Β. Γούναρης - Ι. Μιχαλίδης - Γ. Αγγελόπουλος (επιμ.), *Ταυτότητες στη Μακεδονία*, Παπαζήσης, Αθήνα 1997, σ. 127.

11. Ι. Μιχαλίδης, *Μετακινήσεις ολαβόφωνων πληθυσμών (1912-1930). Ο πόλεμος των στατιστικών*, Κριτική, Αθήνα 2003, και Ρ. Αλβανός, «Κοινωνικές συγκρούσεις και πολιτικές συμπεριφορές στην περιοχή της Καστοριάς (1922-1949)», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Τμήμα Πολιτικών Επιστημών ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2005, σ. 36-44.

12. Ρ. Αλβανός, «Κοινωνικές συγκρούσεις...», ό.π., σ. 66-68.

13. G. Mavrogordatos, ό.π., σ. 201-206, και Ν. Μαραντζίδης, ό.π., σ. 100-106.

Η αγροτική αποκατάσταση των ολαβόφωνων και η μετατροπή τους σε μικροϊδιοκτήτες γης, η ένταξή τους στο πολιτικό και πελατειακό σύστημα, η σύνδεσή τους με τους πιο εθνικιστές πολιτευτές (όπως ήταν οι αντιβενιζελικοί Βάρδας και Νταλίπης), η πενιχρή εκλογική δύναμη του ΚΚΕ και η έλλειψη υποστήριξης στην εθνικιστική οργάνωση ΕΜΕΟ [Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση] αποτελούν ενδείξεις της επιθυμίας τους για ειρηνική ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος.¹⁴

Από το 1936, όμως, και μετά η εξάλειψη των κοινοβουλευτικών δομών είχε σημαντικές επιπτώσεις στις διαδικασίες διαμεσολάβησης μεταξύ κράτους και ολαβόφωνης μειονότητας. Ενώ με το κοινοβουλευτικό καθεστώς οι ολαβόφωνοι είχαν τη δυνατότητα να αισθάνονται ότι βρίσκονται μέσα στο πολιτικό παιχνίδι, μέσω του πελατειακού συστήματος και της σύνδεσης με τους ντόπιους πάτρωνές τους, με την άνοδο του Μεταξά στην εξουσία η διαδικασία ενσωμάτωσης στην ελληνική κοινωνία τερματίστηκε βίαια και απότομα με σημαντικές συνέπειες για τα επόμενα χρόνια. Ταυτόχρονα επικράτησαν οι εθνικιστές που, από την έλευση κιάλας των προσφύγων στην περιοχή, υποστήριζαν την ανάγκη είτε άμεσου εξελληνισμού των ολαβόφωνων είτε εκδίωξής τους από τη χώρα. Η έντονη επέμβαση του κράτους στην καθημερινότητα των τελευταίων με σκοπό τον βίαιο εξελληνισμό τους δημιούργησε σε μεγάλη μερίδα τους εχθρότητα η οποία δεν απευθυνόταν απλώς στη νέα κυβέρνηση αλλά συνολικά στο ελληνικό κράτος. Ο οικονομικός και κοινωνικός αποκλεισμός που βίωναν από το μεταξικό καθεστώς δημιουργούσε τις συνθήκες για προσφυγή σε βίαιες επιλογές όταν θα παρουσιαζόταν η ευκαιρία.¹⁵

Έτσι, δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι τον Μάρτιο του 1943, σημαντικό μέρος των ολαβόφωνων του νομού (σε ποσοστό που φαίνεται να πλησιάζει το 50%) συντάχτηκε με τους Ιταλούς, επιλογή που είχε τη βάση της στην απέχθειά τους για το ενδεχόμενο επιστροφής στο μεταξικό καθεστώς. Οι ολαβόφωνοι κοιμητζήδες στράφηκαν κυρίως εναντίον των

14. Ρ. Αλβανός, «Κοινωνικές συγκρούσεις...», ό.π., σ. 149. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τη μικρή υποστήριξη των ελλήνων ολαβόφωνων στην ΕΜΕΟ την περίοδο του Μεσοπολέμου (εποχή που είχε μεγάλη δράση και παρουσία στη γιουγκοσλαβική Μακεδονία), βλ. Βλάσης Βλασίδης, «Η Εσωτερική Μακεδονική Επαναστατική Οργάνωση και η δράση της στην ελληνική Μακεδονία στον Μεσοπόλεμο (1919-1928)», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη, 1996.

15. Ρ. Carabott, «The Slavo-Macedonian minority of Inter-war Greece», στο Ρ. Mackridge - Ε. Yannakakis (επιμ.), *Ourselves and Others, the development of a Greek Macedonian cultural identity since 1912*, Berg, Oxford 1997, και Ρ. Αλβανός, «Κοινωνικές συγκρούσεις...», ό.π., σ. 184.

παραδοσιακών αντιπάλων τους, των προσφύγων. Η δράση τους ήταν ένα κρίσιμο σκαλοπάτι στην κλίμακα της βίας που θα ακολουθούσε. Ο αγώνας των χωρικών (είτε προσφύγων είτε ολαβόφωνων) που κατά τον Μεσοπόλεμο ήταν αγώνας για τη βελτίωση του επιπέδου ζωής και για ευημερία αντικαταστάθηκε από τον αγώνα για επιβίωση. Η κατάσταση θύμιζε περισσότερο την εκτεταμένη ανασφάλεια των αρχών του αιώνα, κάτι που δεν θα μπορούσε παρά να οδηγήσει σε λογικές βίας και αποκλεισμού του «άλλου». Κατά την Κατοχή, το σύνολο των ολαβόφωνων βρέθηκε να είναι αντικείμενο διεκδίκησης τόσο από τις δυνάμεις κατοχής, όσο και από τον ανερχόμενο πολιτικό παράγοντα που μέχρι τότε δεν είχε καταφέρει να τους προσελκύσει, το ΚΚΕ. Το τελευταίο, διαμέσου του ΕΑΜ και της ίδρυσης του ΣΝΟΦ προσπάθησε (και σε μεγάλο βαθμό κατάφερε) να απαγκιστρώσει τους ολαβόφωνους που είχαν συνταχθεί με τους Γερμανούς και ταυτόχρονα να τους «διαφυλάξει» από την προπαγάνδα του «μακεδονικού» αποσχιστικού εθνικού λόγου που τους απνήθηναν οι γιουγκοσλάβοι μακεδόνες κομμουνιστές.¹⁶

Η μεταστροφή των πολιτικών ταυτοτήτων προσφύγων και ολαβόφωνων μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας είχε τις ρίζες της στη ρήξη μεταξύ των δύο ομάδων, ρήξη που κατά την Κατοχή μετατράπηκε σε ανυπέρβλητο χάσμα. Η προσπάθεια του ΚΚΕ να πετύχει τη συμφιλίωση Ελλήνων και Σλαβομακεδόνων (όπως θεωρούσε ότι ήταν όλοι οι ολαβόφωνοι) αντιμετωπίστηκε από τους πρόσφυγες ως κοροϊδία και ενίσχυσε την εκτεταμένη διαρροή φημών για την «προδοτική πολιτική» του ΚΚΕ και την πρόθεσή του να παραχωρήσει εδάφη της Μακεδονίας στη Γιουγκοσλαβία. Η μεταστροφή των προσφύγων διαφάνηκε ξεκάθαρα στις εκλογές του Μαρτίου του 1946, οπότε η πλειοψηφία τους συντάχθηκε με τη Δεξιά και ταυτίστηκε με αυτό που μισούσε κατά τον Μεσοπόλεμο, τον βασιλικό θεσμό.¹⁷

Στα πλαίσια του καθεστώτος μετά τη Βάρκιζα, η λογική των εθνικιστών για δίωξη των ολαβόφωνων από τη χώρα ισχυροποιήθηκε. Το γεγονός ότι μερίδα τους είχε συνεργαστεί με τις δυνάμεις Κατοχής και είχε εργαστεί είτε για την αυτονόμηση είτε για την απόσχιση της ελληνικής Μακεδονίας φάνηκε ως νόμιμη δικαιολογία για να επιτευχθεί ο διακηρυγμένος από την εποχή της έλευσης των προσφύγων στόχος για «εθνικά καθαρό» κράτος διαμέσου της δίωξης των ολαβόφωνων από τη χώρα. Το αίτημα των σκληρών εθνικισ-

16. R. Van Boeschoten, «Russian Dolls: the civil war in the slavophone area», ανακοίνωση στο συνέδριο: «Domestic and international aspects of the Greek civil war», Λονδίνο 18-20 Απριλίου 1999, και Ρ. Αλβανός, «Κοινωνικές συγκρούσεις...», ό.π., σ. 220-264.

17. Ρ. Αλβανός, ό.π., σ. 304-324.

στών γενικεύτηκε και έγινε αίτημα όλων αυτών που είχαν πράγματι υποφέρει από μερίδα των ολαβόφωνων κατά την Κατοχή. Οι ολαβόφωνοι βρέθηκαν στη δίνη ενός πλέγματος διώξεων που στρέφονταν μαζικά εναντίον τους ανεξάρτητα από τη στάση τους κατά την Κατοχή. Στις διώσεις συμπεριλαμβάνονταν επιδρομές παρακρατικών ομάδων, συνήθως προσφύγων, στα χωριά τους στο πλαίσιο αντεκδίκησης για όσα εκείνοι είχαν τραβήξει από τους κομιτατζήδες ή από τις δυνάμεις κατοχής γενικότερα και ως αποτέλεσμα είχαν τη φυγή πολλών από αυτούς στη Γιουγκοσλαβία.¹⁸

Ο πολλαπλός αποκλεισμός που αντιμετώπισαν οι ολαβόφωνοι χωρικοί στάθηκε αποφασιστικός παράγοντας στο να προσανατολιστούν, στην πλειοψηφία τους, στο πλευρό του ΚΚΕ. Η εντυπωσιακή αποχή τους στις εκλογές του 1946, η οποία στον νομό Καστοριάς κυμάνθηκε μεταξύ 70-80%, δείχνει με τον εναργέστερο τρόπο την αντίθεσή τους στο μετά τη Βάρκιζα καθεστώς.¹⁹ Η ενεργός συμμετοχή τους στο πλευρό του ΚΚΕ κατά τον Εμφύλιο ήταν περισσότερο αποτέλεσμα του οικονομικού και κοινωνικού αποκλεισμού που αντιμετώπισαν παρά της πολιτικής σεβασμού και αναγνώρισης της κουλτούρας τους και της «ολαβομακεδονικής» τους ταυτότητας από το Κομμουνιστικό Κόμμα. Σε μια διαπλοκή της τοπικής με τη γενικότερη ελληνική ιστορία, οι ολαβόφωνοι έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στον Εμφύλιο Πόλεμο καθώς απάρτιζαν μεγάλο μέρος του ΔΣΕ.²⁰

Σε επίπεδο αριθμητικών συσχετισμών μπορούμε σχηματικά να πούμε ότι μετά τον ερχομό των προσφύγων, το 1925, περίπου ο μισός πληθυσμός του νομού αποτελούνταν από ολαβόφωνους, οι οποίοι ζούσαν κυρίως σε οικισμούς βόρεια, ανατολικά και δυτικά της πόλης της Καστοριάς. Το 30% περίπου των κατοίκων του νομού ήταν ελληνόφωνοι ντόπιοι, η πλειοψηφία των οποίων ζούσε στην πόλη της Καστοριάς καθώς και σε οικισμούς στα νότια της και, τέλος, το υπόλοιπο 20% αποτελούνταν από πρόσφυγες οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σε χωριά από τα οποία είχαν βίαια μετακινηθεί οι μουσουλμάνοι το 1925. Τα δραματικά γεγονότα της δεκαετίας του 1940 οδήγησαν σε μια θεαματική ανατροπή των δημογραφικών δεδομένων όπως φαίνεται από

18. Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα, Κρατική καταστολή των ολαβικών διαλέκτων στην ελληνική Μακεδονία*, Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2000, σ. 200-201.

19. Ρ. Αλβανός, «Κοινωνικές συγκρούσεις...», ό.π., σ. 359. Γενικότερα για την εκλογική συμπεριφορά των ολαβόφωνων στις εκλογές του 1946, βλ. και Ι. Μιχαλίδης, «Οι Σλαβόφωνοι στις εκλογές του 1946», στο Γρ. Ψαλίδας (επιμ.), *Οι εκλογές του 1946: σταθμός στην πολιτική ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας*, Πατάκης, Αθήνα 2008.

20. Ρ. Αλβανός, «Κοινωνικές συγκρούσεις...», ό.π., σ. 350-452.

τον παρακάτω πίνακα ο οποίος δείχνει τη σημαντική μεταβολή της πληθυσμιακής σύνθεσης στον νομό κατά την περίοδο της ειρήνης και κατά την ταραγμένη περίοδο της δεκαετίας του 1940.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Πληθυσμός χωριών της περιφέρειας Καστοριάς ανά εθνοτική ομάδα*

Έτη	1928	1940	Μεταβολή	Μεταβολή %
Μικτά	22.914	26.585	3.671	16,02%
Σλαβόφωνα	15.634	18.871	3.237	20,70%
Ελληνόφωνα	20.669	22.111	1.442	6,98%
Προσφυγικά	2.933	4.588	1.655	56,43%
Σύνολο	62.150	72.155	10.005	16,10%
Έτη	1940	1951	Μεταβολή	Μεταβολή %
Μικτά	26.585	23.278	-3.307	-12,44%
Σλαβόφωνα	18.871	9.889	-8.982	-47,60%
Ελληνόφωνα	22.111	18.318	-3.793	-17,15%
Προσφυγικά	4.588	3.722	-866	-18,88%
Σύνολο	72.155	55.207	-16.948	-23,49%

* Τα στοιχεία για τις απογραφές των χωριών προέρχονται από τη Βάση Δεδομένων του Κέντρου Έρευνας Μουσείου Μακεδονικού Αγώνα. Η ομαδοποίηση των χωριών έγινε από τον γράφοντα ύστερα από αξιοποίηση της μελέτης του Ευ. Πελαγίδη (*Η αποκατάσταση των Προσφύγων στη δυτική Μακεδονία 1923-1930*, Κυριακίδης, Θεσσαλονίκη 1994, όπου παρατίθενται και πίνακες με τους αριθμούς των εγκατασταθέντων προσφύγων σε κάθε χωριό και των αποχωρούντων μουσουλμάνων) και από επιτόπια έρευνα στα χωριά του νομού.

Από τον παραπάνω πίνακα προκύπτει η ευημερία των αριθμών (και, παρά τις δυσκολίες, και των ανθρώπων) κατά τον Μεσοπόλεμο και η σημαντική μείωση του πληθυσμού σε όλες τις κατηγορίες τη δεκαετία του 1940. Το πιο σημαντικό στοιχείο είναι η εντυπωσιακή μείωση που παρατηρείται στα σλαβόφωνα χωριά. Ουσιαστικά, βλέπουμε ότι ένας στους δύο σλαβόφωνους έφυγε από τον τόπο του λόγω της Κατοχής και, κυρίως, του Εμφυλίου. Αντίθετα, ιδιαίτερα μικρή ήταν η μείωση του προσφυγικού πληθυσμού ο οποίος, κατά τον Εμφύλιο, στήριξε στη συντριπτική του πλειοψηφία το κυβερνητικό στρατόπεδο. Οι Πόντιοι οι οποίοι, σύμφωνα με μια εκτίμηση,²¹ συντάχτη-

21. *Φωνή της Καστοριάς*, 23 Νοεμβρίου 1947.

καν κατά 98% με τον κυβερνητικό στρατό και συνεπώς συγκαταλέγονται στους νικητές του Εμφυλίου, αύξησαν σημαντικά το ποσοστό τους στον πληθυσμό του νομού σε τέτοιο βαθμό ώστε η τοπική εφημερίδα²² να υποστηρίξει ότι πλέον οι μισοί κάτοικοι του νομού είναι πρόσφυγες.

4. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΗΣ ΓΗΣ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΕΜΦΥΛΙΟ

Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, η περιουσία όσων έχασαν την ελληνική υπηκοότητα επειδή πολέμησαν με τους κομμουνιστές κατά τον Εμφύλιο, κατασχέθηκε. Για να χρησιμοποιήσουμε το λεξιλόγιο της τοπικής εφημερίδας *Ορεισιάς*: «Και ο αρνηθείς την Πατρίδα ηρνήθη και το χωράφι του. Άλλωστε αυτοί έχασαν την ελληνικήν υπηκοότητα και κατ' ακολουθίαν τα ιδιοκτησίας δικαιώματα των επί ακινήτων κειμένων εις την προδοθείσαν υπ' αυτών Ελλάδα».²³

Αυτές οι περιουσίες (όπως η οθωμανική γη τη δεκαετία του 1920) αποτέλεσαν το νέο διακύβευμα για τις εθνοτικές ομάδες της περιοχής. Πολύ σημαντική πηγή προκειμένου να κατανοήσουμε την οπτική των Ποντίων αποτελεί η εφημερίδα *Φωνή της Καστοριάς* η οποία, από το 1946 που άρχισε την έκδοση της, ζητούσε την εκδίωξη του σλαβόφωνου πληθυσμού από τη Μακεδονία και με συνεχή δημοσιεύματα εξέφραζε το αίτημα για την απόδοση των περιουσιών των φυγάδων σλαβόφωνων στους πρόσφυγες. Είναι ενδεικτικό το δημοσίευμα της εφημερίδας, τον Ιούνιο του 1951, σχετικά με το τουρκόφωνο ποντιακό χωριό Άγιος Αντώνιος και τις διεκδικήσεις εκ μέρους των κατοίκων του κτημάτων από το γειτονικό σλαβόφωνο χωριό Χαλάρα. Ο αρθρογράφος επισημαίνει ότι από τους 1.000 κατοίκους που είχε προπολεμικά η Χαλάρα, έφυγαν πάνω από 400 στους «σλαυικούς παραδείσους». Κατά συνέπεια μπορεί

«κάλλιστα να χωρέση η Χαλάρα όλο τον Άγιο Αντώνιο και να τον χορτάση ψωμί με την ευρύτατη και εύφορη γη της. Άλλωστε με αυτή την ελπίδα είχαν εγκατασταθή εκεί οι ατυχείς Απαντωνίται. Μα το κράτος με τα στραβά μάτια και τα κουφά του αυτιά, ως τώρα σε κανέναν Απαντωνίτη δεν έδωσε κτήματα από την Χαλάρα. Και κρατά τους Απαντωνίτες μετέωρους, σ' αγωνία και αγανάκτηση, διότι τα χτήματα των κομιτατζήδων, των

22. *Φωνή της Καστοριάς*, 9 Νοεμβρίου 1952.

23. *Ορεισιάς*, 11 Μαΐου 1952.

δοσιλόγων και των φυγάδων από τη Χαλάρα, τα δίνει στους εναπομείναντες εκεί συγγενείς και πεμπτεξάδελφους των, που έχουν άλλωστε και μπόλικα δικά των και καταδικάζει στο άγνωστον και την απελπισία τους Πρόσφυγες που κατεστράφησαν για την Ελλάδα». ²⁴

Η ανάγκη «επανεποικισμού» συνδέθηκε στα μετεμφυλιακά χρόνια με την πρόσφατη εμπειρία του «εποικισμού» που σημειώθηκε στη δεκαετία του 1920. Όμως τότε οι ολαβόφωνοι πέτυχαν, όπως αναφέρθηκε, να κρατήσουν μεγάλο μέρος της οθωμανικής περιουσίας και οι πρόσφυγες περιορίστηκαν σε οριακά βιώσιμους κλήρους (με μέσο όρο, για κάθε οικογένεια, τα 35 στρέμματα) και πάλειαν για την επιβίωση. Οι νέες συνθήκες (σύμφωνα με την οπτική των προσφύγων) θεωρήθηκαν ιδανικές για την αποκατάσταση των αδικιών του Μεσοπολέμου. Όπως έγραφε αρθρογράφος της *Φωνής της Καστοριάς*, τους «μάρτυρες του έθνους», τους Πόντιους, το κράτος τους εγκατέστησε σε ορεινά και άγονα εδάφη όπου «δεν γνώρισαν όση δικαιούνταν στοργή και περιθαλψη». «Υπάρχουν στην επαρχία μας δυνατότητες», συνεχίζει, να ανταμειφθούν οι εθνικοί αγώνες των Προσφύγων (στους οποίους «τα κηρύγματα των κομμουνιστών δεν βρήκαν καμία απήχηση») με μια «δικαιότερη ανακατανομή της καλλιεργήσιμης γης» καθώς «έμεινε το στοιχείο των Ποντίων τιμημένο κι' ένδοξο για ν' αποτελή τώρα το καλύτερο αλλά κι' αγνότερο μέρος της επαρχίας μας». ²⁵

Η πίεση των «εθνικοφρόνων» της εποχής φαίνεται ότι έφερε αποτέλεσμα και το αίτημα τους ικανοποιήθηκε τον Αύγουστο του 1953, με τη ψήφιση του νομοθετικού διατάγματος 2536 «περί επανεποικισμού των παραμεθωρίων περιοχών και ενισχύσεως του πληθυσμού αυτών». Όλα τα ακίνητα των οποίων οι ιδιοκτήτες είχαν «μεταναστεύσει λάθρα εις το εξωτερικόν, άνευ αδείας ή διαβατηρίου εκδιδομένου παρά των αρμοδίων Αρχών» θεωρήθηκαν βάσει αυτού του νόμου «εγκαταλελειμμένα» και «τελούντα υπό νόμιμον επίταξιν και αναγκαστικίν απαλλοτριώσιν δια δημοσίαν ωφέλειαν, έστω και αν διαχειρίζωνται ταύτα συγγενείς, αντιπρόσωποι ή μισθωταί του ιδιοκτήτου». Ύστερα από μια συνοπτική διαδικασία, οι ειδικές επιτροπές εξουσιοδοτούνταν να εγκαταστήσουν εκεί «νέους επόικους εμφορούμενους με υγιά εθνικίν συνείδησιν» (κατά την εισηγητική έκθεση που υπογράφεται από τους

24. *Φωνή της Καστοριάς*, 17/2/51. Πολλά ήταν τα παρόμοια δημοσιεύματα της *Φωνής*, βλ. ενδεικτικά τα φύλλα της 9ης Απριλίου 1950, της 1ης Απριλίου 1951, της 17ης Ιουνίου 1951 καθώς και της 2ας Ιουλίου 1950.

25. *Φωνή της Καστοριάς*, 22 Οκτωβρίου 1950.

τότε υπουργούς Σπύρο Μαρκεζίνη και Α. Αποστολίδη), δηλαδή «πολίτες “η-λεγγμένης ελληνικότητας”». ²⁶

Η μεγάλη αναδιανομή της γης ολοκληρώθηκε το 1962. Δεκάδες μεγάλα βιβλία στην Τοπογραφική Υπηρεσία της Καστοριάς αποτυπώνουν, τετραγωνικό προς τετραγωνικό, όχι τόσο την οικονομική αλλά κυρίως την πολιτική συγκυρία και τις χιλιάδες μικροϊστορίες που συνδέθηκαν με αυτήν. Εκατοστάδες ονόματα ανθρώπων που έχασαν την ελληνική ιθαγένεια λόγω εξόδου από τη χώρα κατά τον Εμφύλιο, αναφέρονται δίπλα σε (σλαβικά ως επί το πλείστον) τοπωνύμια, που αντιπροσωπεύουν κάποιο μικρό ή μεγαλύτερο χωράφι που κατασχέθηκε από το ελληνικό κράτος. Αντίστοιχα, δίπλα σχεδόν σε κάθε ποντιακό όνομα εγγράφεται κάποιο μικρό ή μεγάλο κτήμα που του αποδίδεται από τα κατασχεμένα. Βέβαια υπήρχαν και πολλοί ντόπιοι που πήραν περιουσίες. Πολλοί από αυτούς ήταν πράγματι συγγενείς των προηγούμενων ιδιοκτητών και με μια δήλωση νομιμοφροσύνης και αποκήρυξης του κομμουνισμού έπαιρναν κτήματα για να μπορέσουν να ζήσουν αυτοί και οι οικογένειές τους. Αξίζει, όμως, να σημειωθεί ότι πολλοί ντόπιοι (ακόμη και αν είχαν ταυτιστεί μετεμφυλιακά με τη Δεξιά) που είχαν το δικαίωμα να διεκδικήσουν μέρος των κατασχεθέντων περιουσιών, δεν το έκαναν γιατί το θεωρούσαν ανήθικο. ²⁷ Αυτό βέβαια δεν ίσχυε για όλους – αρκετοί πήραν κτήματα συγχωριανών τους και επιπλέον προσπαθούσαν να επιδείξουν σε κάθε ευκαιρία την ελληνικότητά τους ταυτιζόμενοι συνήθως με τον χώρο της Δεξιάς. ²⁸

Εκείνοι όμως που επωφεληθήκαν στον μεγαλύτερο βαθμό από τις πολλές περιουσίες που άλλαξαν χέρια ήταν οι Πόντιοι. Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά η (αυτοπροσδιοριζόμενη ως δεξιά) Β.Δ.: «Όταν ήρθα στο χωριό μετά τον πόλεμο όλο μου λέγανε αυτό το πήρε Πόντιος, το άλλο το πήρε Πόντιος». ²⁹

26. ΦΕΚ 1953/Α/225, αναφέρεται στο Τ. Κωστόπουλος, *Η απαγορευμένη γλώσσα*, ό.π., σ. 220. Πρβλ. *Φωνή της Καστοριάς*, 16 Αυγούστου 1953, δημοσίευμα που επιχαιρεί για τον νέο νόμο, καθώς ουσιαστικά αυτός ικανοποιεί το χρόνιο αίτημα της εφημερίδας.

27. Όπως είπε χαρακτηριστικά ένας ηλικιωμένος ντόπιος, που είχε δικαίωμα να διεκδικήσει χωράφια από τα λεγόμενα «δεσμευμένα», δεν το έκανε γιατί «δεν θα μπορούσε μετά να αντικρίσει τα παιδιά» του πρώην ιδιοκτήτη τους που ήταν ακόμη στο χωριό [Β.Π. 20/3/1999]. Αντίστοιχα ο Η.Κ., τόνισε ότι χρειαζόταν κάποια χωράφια γιατί ήταν ακτίμονας και πολύ φτωχός, αλλά μου είπε με έντονο ύφος «τέτοια χωράφια δεν τα θέλω» [Η.Κ. 23/6/99]. Είναι αξιοσημείωτο ότι ήταν αρκετές οι περιπτώσεις όπου οι εθνοτικοί δεσμοί βρέθηκαν να είναι πάνω από τα προσωπικά οικονομικά συμφέροντα.

28. Ρ. Αλβανός, «Κοινωνικές συγκρούσεις...», ό.π., σ. 471-477.

29. Β.Δ. 21/6/99. Τόνισε όμως ότι υπήρχαν και «δικοί μας» (ντόπιοι δηλαδή) που πήρανε αλλά το καταδίκασε: «Να είσαι τώρα εσύ στο χωριό, να έχει φύγει ο πατέρας σου [ως πολιτικός πρόσφυγας] και να σου παίρνει το χωράφι και το σπίτι άλλος; Δεν είναι σωστό».

Η οικονομική θέση των Ποντίων φαίνεται ότι βελτιώθηκε σημαντικά σε σχέση με την προπολεμική περίοδο καθώς σύμφωνα με τον ντόπιο Σ.Μ. (12/11/01): «Πιο φτωχοί ήταν από εμάς. Τώρα έγιναν πλούσιοι αυτοί ρε. Με την Κατοχή έγιναν πλούσιοι αυτοί. Με την Κατοχή πήραν χωράφια. Το κομιτάτο τους έκανε ανθρώπους αυτούς. Πήραν χωράφια, πήραν οικοπέδα, πήραν...». Η παραπάνω φράση συνοψίζει το αίσθημα πολλών ντόπιων ότι εκείνοι ήταν που έκαναν τις λάθος επιλογές, αντίθετα από τους Πόντιους που βρέθηκαν τελικά με τους νικητές και ανταμείφθηκαν ανάλογα. Ειδικά η φράση «το κομιτάτο τους έκανε ανθρώπους αυτούς», προερχόμενη από έναν πρώην κομιτατζή ο οποίος φυλακίστηκε κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου, δείχνει την καθοριστική σημασία των επιλογών των ντόπιων κατά την Κατοχή.³⁰

5. ΟΙ ΕΚΛΟΓΙΚΕΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΕΣ

Προκειμένου να διερευνηθεί η πολιτική συμπεριφορά των δύο εθνοτικών ομάδων του νομού επιλέχτηκε να μελετηθούν τα εκλογικά αποτελέσματα των εκλογικών περιόδων μετά το 1956, κυρίως γιατί τότε αυξάνονται θεαματικά (λόγω της απόδοσης δικαιώματος ψήφου στις γυναίκες) τα εκλογικά κέντρα στον νομό άρα μειώνονται τα μικτά εκλογικά τμήματα και αυξάνεται το δείγμα των αμιγώς ντόπιων ή ποντιακών χωριών από τα οποία μπορούμε να έχουμε μια πληρέστερη εικόνα των επιλογών των δύο ομάδων. Επιπλέον, στα μέσα της δεκαετίας του 1950, αρχίζει να σταθεροποιείται το πολιτικό τοπίο αποδίδοντας τρεις βασικές επιλογές στους εκλογείς μεταξύ Δεξιάς, Κέντρου και Αριστεράς.

Από τον παρακάτω πίνακα που συνοψίζει τις εκλογικές επιλογές των δύο ομάδων προκύπτουν σαφείς διαφορές στις προτιμήσεις τους. Οι ολαβόφωνοι εμφανίζονται διχασμένοι με μια ελαφρά πλειοψηφία στήριξης στην ΕΡΕ, από την οποία όμως απομακρύνονται στις εκλογικές αναμετρήσεις του 1963 και του 1964 (μόλις 37% των εγκύρων το 1964). Αντίθετα οι Πόντιοι διαφοροποιούνται κατά το ότι ψηφίζουν με συνέπεια και κατά μεγάλη πλειοψηφία τη δεξιά παράταξη με ποσοστά μεταξύ 75% και 85%. Αξίζει να αναφερθεί το ιδιαίτερα εντυπωσιακό ποσοστό ψήφων που πήρε στα προσφυγικά χωριά η ΕΡΕ στις εκλογές του 1956 όταν έφτασε στο 88%. Ειδικά στο προσφυγικό χωριό Μελάνθιο πήρε 99% (336 ψήφους έναντι 5 της Δημοκρατικής Ένωσης).

30. Ρ. Αλβανός, «Κοινωνικές συγκρούσεις...», ό.π., σ. 477-478.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Εκλογικά αποτελέσματα στο νομό Καστοριάς ανά παράταξη και εθνοτική ομάδα*

	1956 έγκυρα	1956	1958	1961	1963	1964
ΕΡΕ						
Ντόπια χωριά	3.931	51,90%	51,99%	59,82%	42,60%	37,19%
Ποντιακά χωριά	1.638	87,85%	75,83%	83,75%	74,86%	73,42%
Σύνολο νομού	18.764	68,70%	62,91%	68,77%	55,46%	54,13%
Σύνολο Ελλάδας		47,38%	41,16%	50,81%	39,37%	35,26%
ΚΕΝΤΡΟ						
Ντόπια χωριά	3.931	47,55%	33,64%	36,85%	52,27%	62,81%
Ποντιακά χωριά	1.638	12,09%	17,89%	15,94%	22,82%	26,58%
Σύνολο νομού	18.764	30,98%	25,03%	28,10%	38,56%	45,87%
Σύνολο Ελλάδας		48,15%	31,29%	33,65%	42,40%	52,72%

* Τα εκλογικά αποτελέσματα που χρησιμοποιούνται σε αυτό το άρθρο βασίζονται στα επίσημα εκλογικά αποτελέσματα που εκδόθηκαν από το υπουργείο Εσωτερικών. Για τα ονόματα των χωριών που συμπεριλήφθηκαν στα ντόπια και ποντιακά χωριά, βλ. πίνακες 3 και 4.

Σύμφωνα με την έρευνα του Νίκου Μαραντζίδου, παρόμοια πολιτική συμπεριφορά ταύτισης με τη Δεξιά επέδειξαν οι τουρκόφωνοι Πόντιοι της Μακεδονίας καθ' όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Οι εκλογές, όπως επισημαίνει, λειτουργούσαν ως «μνημόσυνο» και η μνήμη των νεκρών που τους προξένησαν οι κομμουνιστές έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην εκλογική συμπεριφορά τους. Η στράτευση των Ποντίων «αποτέλεσε για τους τουρκόφωνους Πόντιους έναν τρόπο εκδίκησης και ανάμνησης των θυμάτων που θρήνησαν στον Εμφύλιο Πόλεμο και όχι μέσο διαπραγμάτευσης υλικών πλεονεκτημάτων». ³¹ Όμως ο Μαραντζίδου δεν μελέτησε την κοινωνικοοικονομική διάσταση των επιλογών των τουρκόφωνων κατά τη δεκαετία του 1940· έδωσε το μεγαλύτερο βάρος στην εξέταση της τραυματικής παραγωγής και αναπαραγωγής της μνήμης των γεγονότων της δεκαετίας εκείνης, αφήνοντας μας να αμφιβάλλουμε για το αν από μόνη της αυτή ήταν η καθοριστική ανεξάρτητη μεταβλητή που διαμόρφωνε τις πολιτικές επιλογές των Ποντίων. ³²

Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι η μνήμη είχε μικρή σημασία. Ειδικά στην περιοχή της Καστοριάς, όπου συνυπήρχαν οι πρόσφυγες με τους ολαβόφω-

31. Ν. Μαραντζίδου, *Γιασασίν Μιλλέτ*, ό.π., σ. 224.

32. Περισσότερα για τα προτερήματα και τα μειονεκτήματα της μελέτης του Μαραντζίδου, βλ. τη σχετική βιβλιοκριτική του γράφοντος: Ρ. Αλβανός, *Πολίτης*, τχ. 96, 2002, σ. 39-43.

vous, η μνήμη της έντονης ανασφάλειας που ένιωσαν οι πρόσφυγες (πρώτον, κατά την περίοδο της Κατοχής όταν μερίδα των ολαβόφωνων συνεργάστηκε με τις κατοχικές δυνάμεις, τους κακομεταχειρίστηκε, τους λεπλάτισε και τους απείλησε ότι μετά το τέλος του πολέμου και τη νίκη της Γερμανίας θα «τους στείλουν πίσω στην Τουρκία» και, δεύτερον, στις αρχές του Εμφυλίου όταν η πιθανότητα επικράτησης των κομμουνιστών συνδεόταν –σύμφωνα με ευρύτατα διαδεδομένες φήμες– με την αλλαγή των συνόρων στην περιοχή και το συνεπακόλουθο ενδεχόμενο μιας νέας προσφυγιάς για αυτούς) είναι βέβαιο ότι τους επηρέασε προς την επιλογή του δεξιότερου άκρου του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου. Αντιστοίχως, έπαιξε ρόλο και η μνήμη των θυμάτων που είχαν αυτοί από τους κομμουνιστές, κυρίως κατά την περίοδο του Εμφυλίου.³³

Όμως η εμπλοκή των προσφύγων στις πολιτικές αντιπαράθεσεις του Μεσοπολέμου και στις βίαιες συγκρούσεις της δεκαετίας του 1940 συνδεόταν άμεσα –όπως έχει ήδη αναδειχθεί– με τις διεκδικήσεις συγκεκριμένων υλικών πόρων και ο πολιτικός τους προσανατολισμός μετεμφυλιακά σχετιζόταν με συγκεκριμένες ορθολογικές επιλογές που είχαν επίσης υλική βάση. Η διεκδίκηση των κτημάτων των ντόπιων που έφυγαν στις ανατολικές χώρες, γη που οι Πόντιοι θεωρούσαν ότι δικαιούνταν ήδη από τη στιγμή της εγκατάστασής τους στην Ελλάδα, αποτέλεσε το βασικό διακύβευμα γύρω από το οποίο οργανώνονταν πολιτικά ως εθνική ομάδα. Πέρα από τα συνεχή δημοσιεύματα –για τα οποία έγινε λόγος παραπάνω– στην τοπική εφημερίδα *Φωνή της Καστοριάς* που καλούσαν για απόδοση της γης των πρώην ανταρτών στους πρόσφυγες, είναι χαρακτηριστική η σύγκληση «προσφυγικού συνεδρίου» στη Μεσοποταμία Καστοριάς τον Ιανουάριο του 1956, παραμονές εκλογών, με στόχο τη διεκδίκηση πόρων από το κράτος γιατί, αν και είχαν προσφέρει πολλά στο έθνος, «δεν έχουν δοθεί αντιπαροχές». Στο ψήφισμα που εκδόθηκε μετά το πέρας των εργασιών του συνεδρίου, πέρα από την απαίτηση «αντιπαροχών» ανάλογων προς τις θυσίες που είχαν κάνει για το έθνος, εκφράστηκε και το αίτημα για εκλογή πρόσφυγα βουλευτή στον νομό Καστοριάς.³⁴

33. Για παράδειγμα, η Κ.Ζ. από την Οινόη (18/1/1998), τόνισε ότι δεν θα μπορούσε να ψηφίσει ποτέ αριστερό κόμμα αφού ο αδελφός της σκοτώθηκε ως χωροφύλακας στην Κοτύλη από τους κομμουνιστές το 1946. Αντίστοιχα, ο Ν. Ζορπίδης, ο οποίος έχασε τη μητέρα του στη μάχη της Διποταμίας, γράφει χαρακτηριστικά: «Οι νεκροί δεν γυρίζουν πίσω»· βλ. Ν. Ζορπίδης, *Απομνημονεύματα*, αδημοσίευτο χειρόγραφο που παραχώρησε ο συγγραφέας του στον γράφοντα.

34. *Φωνή της Καστοριάς*, 8/1/56, 15/1/56 και 22/1/56.

Η μνήμη της ανασφάλειας ως προς τη συνέχιση της παρουσίας τους στον τόπο τους και τη γη τους αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα που επηρέασε την πολιτική συμπεριφορά όχι μόνο των Ποντίων αλλά και των ντόπιων. Την έντονη αυτή ανασφάλεια την ένωσαν πρώτα στις αρχές και στα μέσα της δεκαετίας του 1920, όταν ήρθαν οι πρόσφυγες και εξετάστηκε το ενδεχόμενο απέλασής τους στη Βουλγαρία και (ακόμη πιο έντονα) μετά την απελευθέρωση, όταν το ελληνικό κράτος συζήτησε σοβαρά το ενδεχόμενο μετεγκατάστασής τους στη Γιουγκοσλαβία ή σε άλλες περιοχές της Ελλάδας. Όμως και εδώ η μνήμη συνδεόταν με συγκεκριμένες οικονομικές παραμέτρους και συγκεκριμένα με την απειλή αποστέρησης τους από το βασικό τους πόρο επιβίωσης (δηλαδή, τη γη).

Εύκολα γίνεται αντιληπτή η αίσθηση της απειλής που ένιωθαν οι ντόπιοι οι οποίοι απέμειναν στα χωριά τους μετά τον Εμφύλιο. Πολλοί από αυτούς καλλιεργούσαν χωράφια από τα λεγόμενα «κατεσχεμένα», τη γη εκείνων που είχαν φύγει μαζί με τον ΔΣΕ στην Ανατολική Ευρώπη και οι οποίοι, στις περισσότερες περιπτώσεις, ήταν συγγενείς τους. Από τη στιγμή που, όπως αναφέρθηκε, ένας στους δύο σλαβόφωνους έφυγε λόγω του Εμφυλίου από το χωριό του κατά τη δεκαετία του 1940, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η μεγάλη πλειοψηφία των ντόπιων εκμεταλλευόταν κτήματα για τα οποία δεν είχε νόμιμους τίτλους. Συνεπώς δεν είναι παράξενο που οι ντόπιοι έδωσαν ελάχιστες ψήφους στην ΕΔΑ (βλ. Πίνακα 4) επιλέγοντας να ταυτιστούν με την ιδεολογία της «εθνικοφροσύνης». Όπως δείχνει η μελέτη του Βασίλη Γούναρη, οι άνθρωποι μετά τον Εμφύλιο κατάφεραν με επιτυχία να χρησιμοποιήσουν την ταυτότητα του εθνικόφρονου (η οποία είχε σημαντικότερη ανταλλακτική αξία) απέναντι σε ένα κράτος που ήταν διατεθειμένο να την εξαργυρώσει με συγκεκριμένους υλικούς τρόπους.³⁵ Για να είναι σίγουροι ότι θα αποδιώξουν από πάνω τους το προδοτικό στίγμα του «ολαβοκομμουνιστή», οι περισσότεροι από αυτούς επέλεξαν να στηρίξουν την ΕΡΕ. Εξάλλου, πέρα από τη γη, υπήρχε ένα πλέγμα αιτημάτων των ανθρώπων της εποχής που συνδεόταν άμεσα με το πιστοποιητικό κοινωνικών φρονημάτων, από τις διευκολύνσεις στη μετανάστευση και την άδεια ασκήσεως κάποιου επαγγέλματος μέχρι την ανάληψη εργασιών από το δημόσιο ή τη θητεία των νέων του χωριού.

Η εντυπωσιακά μικρή στήριξη των ντόπιων και των Ποντίων στην Αριστερά φαίνεται από τους ακόλουθους πίνακες που δείχνουν την εκλογική

35. Β. Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων. Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του εμφυλίου πολέμου*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 2002.

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

Εκλογικά αποτελέσματα της ΕΔΑ στα ποντιακά χωριά - εκλογές 1958

Εκλογικά τμήματα	Έγκυρα	ΕΔΑ	ΕΔΑ %
Αγίου Αντωνίου	119	0	0,00%
Διποταμίας	404	3	0,74%
Κομνηνάδων	186	0	0,00%
Κορομπλέας	241	1	0,41%
Μελανθίου Α΄	415	0	0,00%
Οινόης	510	0	0,00%
Χιονάτου	148	0	0,00%
Σύνολο προσφυγικών χωριών	2.023	4	0,20%
Σύνολο Καστοριάς	21.870	871	3,98%

δύναμη της ΕΔΑ στα ντόπια και στα ποντιακά χωριά, στις εκλογές του 1958, χρονιά κατά την οποία πέτυχε ιδιαίτερα υψηλά ποσοστά σε όλη την Ελλάδα κατακτώντας τη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης.

Όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα 4, η ΕΔΑ παίρνει κάτι παραπάνω από 2% στα ντόπια χωριά. Στην πραγματικότητα υπήρχε πολύ μεγάλος φόβος ανάμεσα στους κατοίκους μην συνδεθεί το χωριό τους με την Αριστερά καθώς, λόγω των γεγονότων της δεκαετίας του 1940, τέτοια εκλογική επιλογή συνδεόταν με τη βούληση ανατροπής όχι μόνο του πολιτικού καθεστώτος (όπως συνέβαινε και στην υπόλοιπη χώρα) αλλά και με την αμφισβήτηση των συνόρων του ελληνικού κράτους. Ο τοπικός Τύπος έκανε συχνά αυτή τη σύνδεση και αξίζει να αναφερθεί ότι σε όλη τη δεκαετία του 1950 αλλά και σε εκείνη του 1960 ήταν συχνές οι δημοσιεύσεις δηλώσεων χωρικών από ντόπια χωριά που αποκέρυσαν τον κομμουνισμό και τόνιζαν τον ελληνικό πατριωτισμό τους. Χαρακτηριστικό επίσης είναι προεκλογικό δημοσίευμα της εφημερίδας *Νέα Καστοριά* στις 3/11/63 με τίτλο «Το καθήκον παντός πατριώτου» στο οποίο ο κομμουνισμός ταυτίζεται με τον «ολαβικό κίνδυνο» για την ακεραιότητα της χώρας. Αφού καταγγέλλεται ότι γέμισε η πόλη με προκηρύξεις της ΕΔΑ, η εφημερίδα καλεί τους κατοίκους του νομού να ψηφίσουν όποιον θέλουν αλλά «προς Θεού, μακριά από την εθνικώς ύποπτην αγέλην της ΕΔΑ».

Συνεπώς η ψήφος στα δύο «εθνικόφρονα» κόμματα ήταν ταυτόχρονα μια δήλωση νομιμοφροσύνης απέναντι στο ελληνικό κράτος, μια αναγκαία υπενθύμιση ότι οι εναπομείναντες ολαβόφωνοι δεν θα στρέφονταν εναντίον της

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

Εκλογικά αποτελέσματα της ΕΔΑ στα ντόπια χωριά - εκλογές 1958

Εκλογικά τμήματα	Έγκυρα	ΕΔΑ	ΕΔΑ %
Αγίου Νικολάου	53	0	0,00%
Άνω Λεύκης	277	7	2,53%
Ασπροκκλησιάς	220	1	0,45%
Βυσινιάς	114	0	0,00%
Γάβρου	60	0	0,00%
Καστανοφύτου	137	0	0,00%
Κρανιώνος	147	0	0,00%
Λακκωμάτων	384	8	2,08%
Μακροχωρίου	246	1	0,41%
Μαυρόκαμπου	91	1	1,10%
Μέλα	151	0	0,00%
Μελανθίου Β' (Πετροπουλακίου)	44	2	4,55%
Μελισσοτόπου	209	12	5,74%
Μεταμορφώσεως	216	20	9,26%
Νεστορίου Α'	348	8	2,30%
Νεστορίου Β'	489	5	1,02%
Οξιιάς	82	0	0,00%
Πολυκέρασου	97	2	2,06%
Πτελέας (Φτελιάς)	191	7	3,66%
Σιδηροχωρίου	125	2	1,60%
Σππλαιών (Ζευγοστασίου)	107	9	8,41%
Τοιγίου	364	4	1,10%
Χαλάρων	153	1	0,65%
Σύνολο αλαβόφωνων χωριών	4.305	90	2,09%
Σύνολο Καστοριάς	21.870	871	3,98%
Σύνολο επικράτειας			24,42%

εδαφικής ακεραιότητας της χώρας. Ο μικρός αριθμός ψηφοφόρων στα εκλογικά τμήματα καθιστούσε πιο ελέγξιμο το εκλογικό αποτέλεσμα και την ψήφο καθενός. Κυκλοφορούσαν μάλιστα ευρύτατα φήμες σε χωριά που έδιναν μία ή δύο ψήφους στην ΕΔΑ ότι δεν επρόκειτο για ψήφους πραγματικών οπαδών της αλλά προέρχονταν από τους «χαφιέδες» που ήθελαν να στιγματιστεί το χωριό για να δικαιώνεται έτσι ο ρόλος τους (και, πιθανώς, ο μισθός τους) στην αναζήτηση «προδοτών».

Η διαδεδομένη αίσθηση για την ύπαρξη εντεταλμένων «χαφιέδων» σχετίζεται και με μαρτυρίες, όπως αυτή του Χ.Ν., κάτοικου Καστοριάς, γεννημέ-

νου στο μικτό χωριό Λιθιά, ο οποίος θυμάται ότι πριν από τις εκλογές του 1961 ήρθαν για πρώτη φορά να βγάλουν λόγο στο χωριό οι υποψήφιοι της ΕΔΑ. Με το που αποβιβάστηκαν από το κόκκινο ταξί που τους μετέφερε, οι κάτοικοι που είχαν κατακλύσει τα καφενεία μετά την κυριακάτικη λειτουργία άρχισαν να αποχωρούν βιαστικά για τα σπίτια τους. Τότε ήταν 14 χρονών, και ο πατέρας του είχε το ένα καφενείο από τα τρία του χωριού, το οποίο μάλιστα θεωρούνταν το πιο «δημοκρατικό». Όταν οι υποψήφιοι βουλευτές της ΕΔΑ μπήκαν στο καφενείο, όλοι οι θαμώνες σηκώθηκαν κι έφυγαν. Ο δε πατέρας του, του είπε «σέρβιρέ τους εσύ» κι αποχώρησε κι εκείνος.

Άλλο ένα παρόμοιο περιστατικό που δείχνει τα όρια της δημοκρατίας στις ακριτικές περιοχές, όπως η Καστοριά, εκείνη την εποχή, το αντλούμε από την εφημερίδα *Νέα Καστοριά*. Σύμφωνα με το δημοσίευμα, την ίδια πιθανόν μέρα που οι υποψήφιοι της Αριστεράς, Κρίκης και Υφαντής, πέρασαν από τη Λιθιά, μετέβησαν κατόπιν στο μικτό γειτονικό χωριό Βασιλειάδα με σκοπό να εκφωνήσουν προεκλογική ομιλία. Εκεί όχι μόνο δεν βρήκαν ακροατήριο αλλά ξυλοφορτώθηκαν από τον πρόσφυγα Ανδρέα Παπαδόπουλο (πρώην αρχηγό ομάδας «εκδικιτών» προσφύγων επί «λευκής τρομοκρατίας»). Ο Παπαδόπουλος δικάστηκε για την πράξη του στην Καστοριά, καταδικάστηκε σε 70 μέρες φυλάκιση, πλήρωσε πρόστιμο και αφέθηκε ελεύθερος.³⁶

Δεν πρέπει επομένως να εκπλήσσουν τα εντυπωσιακά μικρά ποσοστά που έπαιρνε η Αριστερά στις εκλογές στον νομό. Η απόρριψη της ΕΔΑ από το εκλογικό σώμα του νομού Καστοριάς ήταν διαρκής, όπως φαίνεται από τον παρακάτω πίνακα, σε όλες τις εκλογικές αναμετρήσεις που υπήρχε υποψήφιος της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 5

Εκλογικά αποτελέσματα της ΕΔΑ στα ντόπια και στα ποντιακά χωριά

	Έγκυρα	1958	1961	1963
Ντόπια χωριά	3.931	2,09%	3,33%	2,75%
Ποντιακά χωριά	1.638	0,20%	0,32%	0,38%
Σύνολο Καστοριάς	18.764	3,98%	3,13%	3,00%
Σύνολο Επικράτειας		24,42%	14,62%	14,34%

36. *Νέα Καστοριά*, 22 Οκτωβρίου 1961.

6. ΟΙ ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΟΙ ΠΟΛΙΤΕΥΤΕΣ

Παρά το καθεστώς φόβου που υπήρχε στην περιοχή της Καστοριάς η σταδιακή αποκατάσταση έστω και αυτής της «καχεκτικής» δημοκρατίας μετά τον Εμφύλιο πρόσφερε στους ντόπιους τη δυνατότητα (επανα)σύνδεσης με τις κρατικές αρχές και την ελληνική κοινωνία, την οποία είχαν απολέσει την περίοδο 1936-1949. Η αναβίωση του πελατειακού συστήματος και η παρουσία του προστάτη πολιτικού «πατέρα» έδινε την αίσθηση ότι υπήρχε και πάλι η δυνατότητα της ένταξης όχι μόνο στις πολιτικές δομές αλλά και στην ίδια την ελληνική κοινωνία από την οποία αισθάνονταν αποκλεισμένοι κατά τη δεκαετία του 1940.

Από την πλευρά τους οι πολιτευτές του νομού γνώριζαν ήδη από τον Μεσοπόλεμο ότι η ίδια η πολιτική τους επιβίωση και ανέλιξη περνούσε από την επιτυχή ενσωμάτωση των ντόπιων στην ελληνική κοινωνία. Τους γνώριζαν καλά, αφού οι περισσότεροι από αυτούς δραστηριοποιούνταν πολιτικά στην περιοχή ήδη από τις δεκαετίες του 1920 και του 1930. Εξέφραζαν και προωθούσαν και τότε όπως και μετεμφυλιακά την πολιτική της αντιμετώπισης των σλαβόφωνων ως Ελλήνων στα πλαίσια μιας στρατηγικής ένταξης τους στην ελληνική κοινωνία ισότιμα με τους άλλους Έλληνες. Οι πολιτευτές αυτοί ήταν οι καστοριανοί δικηγόροι Λεωνίδας Μπατρίνος και Παναγιώτης Γυιόκας και ο φαρμακοποιός από το Άργος Ορεστικό Αριστοτέλης Λιάκος που από το 1950 έως το 1961 εκλέγονταν με τον Ελληνικό Συναγερμό και κατόπιν με την ΕΡΕ. Το 1961 ο Μπατρίνος απέτυχε οπότε εκλέχτηκε για πρώτη φορά κεντρικός βουλευτής, ο Ζήσης Παπαλαζάρου, ενώ επανεκλέχθηκαν οι Γυιόκας και Λιάκος. Από το 1963 ο νομός Καστοριάς έγινε διεδρικός και έτσι την περίοδο 1963-1967 τον εκπροσωπούσαν στο κοινοβούλιο ο Γυιόκας και ο Παπαλαζάρου.

Όλοι τους εκτός από τον Παπαλαζάρου (ο οποίος έβαλε υποψηφιότητα για πρώτη φορά στις εκλογές του 1936 με τους Φιλελεύθερους) ήταν πολιτικά «παιδιά» του Φίλιππου Δραγούμη από το ελληνόφωνο χωριό Βογατοικό, επί χρόνια βουλευτή του νομού και υπουργού, ο οποίος πίστευε ότι οι σλαβόφωνοι θα ενταχθούν στην ελληνική κοινωνία αρκεί να υπάρχει «ένα καθεστώς ισοπολιτείας, ευνομούμενο, δίκαιο και πατρικό, ώστε να τ' αγαπήσουν και να το θεωρήσουν ιδικό των οι χωρικοί».³⁷ Σύμφωνα με τον Δραγούμη:

37. ΑΦΔ 104/168, γράμμα του Φ. Δραγούμη προς τον φίλο του Δ.Σ. Αρχιμανδρίτη, 30 Αυγούστου 1956. Για να εκτιμηθεί η επιρροή του Δραγούμη στον σλαβόφωνο πληθυσμό του νομού, βλ. χειρόγραφο γράμμα 12 πρόεδρων κοινοτήτων (όλες αμιγώς ντόπιες) προς τον

«Η μεγάλη μάζα των βουλγαροφώνων δεν είχαν την εθνική συνειδητότητα ανεπτυγμένη και μολοντί θέλουν την πουχία, την ελευθερία και την ασφάλειά των, που τους είχε προσφέρει το ελληνικό καθεστώς, παρασύρονται από τη φορά των πραγμάτων. Αξιολύπτοι άνθρωποι που είναι όμως άξιοι καλύτερης τύχης γιατί είναι, όπως οι περισσότεροι Μακεδόνες και Θράκες, λαμπροί γεωργοί, αφοσιωμένοι στη γη, εργατικοτάτοι, λιτότατοι, σκληραγωγημένοι και νομοταγέστατοι. Εάν τους εδιδόταν καιρός, θ' αποκοτούσαν με την κατάλληλη διοίκηση κ' εκπαίδευση την εμπιστοσύνη στη δικαιοσύνη και στο κρατικό ενδιαφέρον, καθώς και τη συνείδηση της εθνικότητάς των και θα γίνονταν πρώτης τάξης στοιχείο του έθνους μας. Είμαι βέβαιος πως οι χωρικοί αυτοί καλά προστατευμένοι, ένα θα θέλουν: να μείνουν Έλληνες και να μπορέσουν ελεύθεροι, ασφαλείς και ανενόχλητοι ν' αφοσιωθούν ειρηνικά στη γη, που αγαπούν επάνω απ' όλα».³⁸

Αντίστοιχες ήταν και οι απόψεις των άλλων πολιτευτών οι οποίοι αποδοκίμαζαν συγκεκριμένες πολιτικές επιλογές του κράτους απέναντι στους ντόπιους. Ενδεικτικά μπορεί να αναφερθεί η καταδίκη από τον Αριστοτέλη Λιάκο (σε έκθεσή του γραμμένη το 1947), του κύματος διώξεων που είχε ξεσπάσει εναντίον των σλαβόφωνων μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας, στην οποία τονίζει ότι «*η τιμωρία πρέπει να είναι μελετημένη, προσεκτική και μόνο απέναντι σε αυτούς που έκαναν εγκληματικές πράξεις*».³⁹ Παρόμοια είναι η οπτική του Λεωνίδα Μπατρίνου, ο οποίος σε άρθρο του στο *Βήμα* στις 26/9/1950, σημείωνε ότι οι λεγόμενοι «Σλαβομακεδόνες» είναι «εκολαβισθέντες Έλληνες από τη βουλγαρική εξαρχία, που πρέπει να επανέλθουν στην ελληνική οικογένεια». Σύμφωνα με τον Μπατρίνο,

«από της απελευθερώσεως και μέχρι σήμερα ακόμη οι εκπρόσωποι της Ελληνικής πολιτείας και οι εκάστοτε κυβερνήσεις της έπραξαν το παν δια να επιτύχουν το αντίθετο. Οι υπό δυσμένειαν διατελούντες του εκάστοτε

Δραγούμη με ημερομηνία 8 Απριλίου 1948 όπου αφού τον ευχαριστούν για όσα έκανε γι' αυτούς τονίζουν: «Επειδή δεν έχουμε άλλο προστάτη και άνθρωπο που αντιλαμβάνεται τις ανάγκες μας εκτός από εσάς τον ανέκαθεν προστάτη μας σας παρακαλούμε να έρθετε να σας δούμε» ΑΦΔ 88.2/211.

38. Φ. Δραγούμης, *Προσοχή στη βόρεια Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1949, σ. 67-68.

39. Έκθεση του Αρ. Λιάκου, «Η Β. Ελλάς και αι δράσας εν αυτή ξένοι προπαγάνδαι», ΑΦΔ 68/28. Αντίστοιχη οπτική με του Λιάκου υιοθετεί στο συγκεκριμένο ζήτημα και ο βουλευτής Φλώρινας Γιώργος Μόδης· βλ. Γ. Μόδης, *Αγώνες στη Μακεδονία*, Μπαρμουνάκης, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 176-181.

κυβερνώντος κόμματος υπάλληλοι απεστέλλοντο προς τιμωρίαν δίκην εξορίας εις τας ατυχείς αυτάς περιοχάς».

Συνεχίζοντας ο Μπατρίνος καταδικάζει την κρατική πολιτική που δεν έστειλε στην περιοχή τους καλύτερους δασκάλους και χωροφύλακες, καθώς όσοι έρχονταν «δεν έδειξαν πραγματικήν στοργήν».⁴⁰ Αξίζει να σημειωθεί ότι η επιχειρηματολογία των βουλευτών είχε πολλά κοινά σημεία με τον τρόπο που αντιμετώπιζε το ΚΚΕ τους ολαβόφωνους κατά την περίοδο της Κατοχής (όταν προσπαθούσε να τους προσελκύσει στις τάξεις του τονίζοντας ότι οδγηθήκαν στη συνεργασία με τους Ιταλούς λόγω των σφαλαμάτων του ελληνικού κράτους). Οι μετεμφυλιακοί πολιτευτές τόνιζαν ότι οι ντόπιοι (που κακώς τους φέρονταν ως να ήταν Βούλγαροι) είχαν τραβήξει πολλά από τα λάθη του ελληνικού κράτους και γι' αυτό πολλοί παραπλανήθηκαν και παρσούρηθηκαν τόσο από τις δυνάμεις κατοχής όσο και από το ΚΚΕ αργότερα.

Αυτή η οπτική της συγχώρεσης και του προσεταιρισμού των ολαβόφωνων ήταν εντελώς αντίθετη από την οπτική του άλλου σημαντικού παράγοντα του νομού, του πρόσφυγα και βουλευτή Καστοριάς (κατά την περίοδο του Εμφυλίου) Περικλή Ηλιάδη ο οποίος, ως εκδότης της τοπικής εφημερίδας *Φωνή της Καστοριάς*, αναφερόταν σε πολλά άρθρα του με πολύ απαξιωτικό τρόπο για τους ολαβόφωνους και καλούσε την πολιτεία να εκκαθαρίσει την περιοχή από αυτούς «διότι εδώ είνε Ελλάδα και θα ζουν Έλληνες μόνον».⁴¹ Ο Ηλιάδης μιλώντας στη Βουλή κάλεσε το ελληνικό κράτος «να απαλλαγί οριστικά» από τους ολαβόφωνους που είναι «ο κρίκος ο άτιμος που συνδέει το Κ.Κ. με τους έξω Σλάβους».⁴²

40. Στο ίδιο κλίμα βρίσκεται τόσο ο καστοριανός δικηγόρος Παναγιώτης Γυϊόκας –ο οποίος σε άρθρα του τόνιζε ότι οι ολαβόφωνοι είναι Έλληνες έτοιμοι να πολεμήσουν εναντίον κάθε «ολαβικής επιβουλής» (*Νέα Καστοριά*, 1 Ιανουαρίου 1962 και 21 Ιανουαρίου 1962)– όσο και ο υποψήφιος του Κέντρου Ζήσης Παπαλαζάρου ο οποίος σε κάθε ευκαιρία τόνιζε –σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες– την ελληνικότητα και τον πατριωτισμό των ντόπιων της περιοχής.

41. *Φωνή της Καστοριάς*, 8 Σεπτεμβρίου 1946. Οι ολαβόφωνοι αποκαλούνταν μεταξύ άλλων «κακοί ολάβοι», «κατώτερης ράτσας άνθρωποι», «βάρβαροι», «καθυστερημένοι», «αποβράσματα της ασιατικής στέπας», «απόγονοι του Κρούμου», «καρκίνωμα», «γενιά των εχιδνών», «καθαρόαιμοι Ούννοι και Ταταρομογγόλοι»: βλ. ενδεικτικά τα φύλλα της 15ης Ιουνίου 1947, της 6ης Ιουνίου 1948 και της 22ας Αυγούστου 1948. Αλλού ο Ηλιάδης καλεί το ελληνικό κράτος είτε να τους δώσει είτε να τους στείλει στα νησιά «για να ψαρεύουν σουπιές και καλαμάρια, για να γίνουν άνθρωποι, διότι Έλληνες δεν υπήρξαν και δεν θα γίνουν ποτέ», *Φωνή της Καστοριάς*, 16 Μαρτίου 1947.

42. *Φωνή της Καστοριάς*, 1 Ιουνίου 1947 και 18 Απριλίου 1948.

Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου φαίνεται ότι επικράτησε η άποψη Ηλιάδης για εθνική εκκαθάριση των ολαβόφωνων και η ελληνική πολιτεία αντιμετώπισε σοβαρά το ενδεχόμενο μετεγκατάστασής τους σε άλλες περιοχές της χώρας. Σύμφωνα με τον αρχιστράτηγο Παπάγο, είχε αποφασιστεί στις 11 Ιουλίου 1949 από το Συντονιστικό Κυβερνητικό Συμβούλιο η μετακίνηση «10 χιλιάδων αντεθνικώς δρασάντων Σλαυοφώνων κατοίκων» της Δυτικής και Κεντρικής Μακεδονίας στη νότια Ελλάδα και «ο εποικισμός εις τας κενηθι-σόμενας περιοχάς αναλόγου αριθμού εθνικοφρώνων κατοίκων» από άλλες περιοχές της χώρας. Η μετακίνηση δεν πραγματοποιήθηκε λόγω της «μη διαθέσεως υπό του Υπ. Οικονομικών του προϋπολογισθέντος ποσού των 30 δις δραχμών» και επειδή ανέκυψε και ζήτημα επανάληψης διπλωματικών σχέσεων με Γιουγκοσλαβία. Ο Παπάγος υποστηρίζει την ανάγκη αυτής της εσωτερικής ανταλλαγής πληθυσμών έτσι ώστε να αποκλεισθεί η πιθανότητα επανόδου των 30.000 ολαβόφωνων από τη Κεντρική και Δυτική Μακεδονία (που έφυγαν κατά τον Εμφύλιο χάνοντας την ελληνική ιθαγένεια) τους οποίους θεωρούσε επικίνδυνους ανθέλληνες κυρίως λόγω της «αναπτύξεως φανατισμού υπέρ της προσαρτήσεως της Ελληνικής Μακεδονίας εις Γιουγκοσλαβική Μακεδονία».⁴³

Όμως, μετά τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, η πολιτική του Δραγούμη (που στόχευε στην ειρηνική ενσωμάτωση των ολαβόφωνων στην ελληνική κοινωνία μέσω της ευημερίας και της αντιμετώπισής τους ως Έλληνες) πρόβαλλε ως μονόδρομος καθώς, στο διπλωματικό επίπεδο, η Ελλάδα αντιδρούσε έντονα στις καταγγελίες της γιουγκοσλαβικής κυβέρνησης για καταπίεση της «μακεδονικής» μειονότητας, υποστηρίζοντας ότι τέτοια μειονότητα είναι ανύπαρκτη.⁴⁴ Στο πλαίσιο της πολιτικής που ακολούθησε το ελληνικό κράτος απέναντι στους ολαβόφωνους μετεμφυλιακά, αυτό που είχε σημασία ήταν η πολιτική τους ταυτότητα και όχι η εθνοτική. Αν και η τελευταία δημιουργούσε υποψίες στους «κρατούντες», καθώς τους συνέδεε με τους κομμουνιστές, η πολιτική νομιμοφροσύνη ήταν ασφαλές διαβατήριο για να μην έχουν σημαντικά προβλήματα στην καθημερινότητά τους.⁴⁵ Παράλληλα, λό-

43. Αρχείο Βοβολίνη, Φ 1876, «Μετακίνησις Σλαυόφωνων», Παπάγος Αλέξανδρος προς τον Πρόεδρον Κυβερνήσεως, Υπ. Εξ. Εμπ. Πρωτοκ. Αρ. 56578, 22-12-50 Σλαυόφωνοι. Ο γράφων ευχαριστεί τη Βασιλική Λάζου για την υπόδειξη αυτού του εγγράφου.

44. Ευ. Κωφός, «Ελληνικό κράτος και μακεδονικές ταυτότητες (1950-2005)», στο Ι. Στεφανίδης - Β. Βλασίδης - Ευ. Κωφός (επιμ.), *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο*, Πατάκης, Αθήνα 2008, σ. 368-369.

45. Ρ. Αλβανός, «Κοινωνικές συγκρούσεις...», ό.π., σ. 471-473.

γω της αρνητικής εμπειρίας του παρελθόντος, ιδίως κατά την περίοδο του Μεταξά, αποκλείστηκαν κατασταλτικές πολιτικές και υιοθετήθηκε ένα πρόγραμμα «αυξημένης μέριμνας» για την περιοχή με τη μεταφορά πόρων για έργα υποδομής ιδίως στον τομέα της εκπαίδευσης.⁴⁶

Η υπερίσχυση της γραμμής Δραγούμη φαίνεται και από το γεγονός ότι, παρά τον διακαή πόθο του Ηλιάδη να συμπεριληφθεί στους υποψήφιους του Συναγερμού και της ΕΡΕ, κάτι τέτοιο δεν γινόταν αποδεκτό από τους πολιτικούς προϊστάμενους των κομμάτων αυτών.⁴⁷ Η πόλωση μεταξύ Ποντίων και ντόπιων που εξέφραζε ο Ηλιάδης και η εφημερίδα του δεν ήταν αποδεκτή κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια από ένα πολιτικό σύστημα που, ως έναν βαθμό, φαίνεται να είχε διδαχτεί από τα λάθη που οδήγησαν στον Εμφύλιο Πόλεμο.⁴⁸

Από τη στιγμή που έλειπε η παρουσία του Ηλιάδη ανάμεσα στους υποψήφιους της ΕΡΕ δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι δεν υπήρχε κυριαρχία κάποιου υποψηφίου σε κάθε συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα και οι ψήφοι των ντόπιων και των Ποντίων μοιράζονταν χωρίς μεγάλες διαφοροποιήσεις ανάμεσα στους υπόλοιπους τρεις υποψήφιους, όπως φαίνεται από τους παρακάτω πίνακες.

ΠΙΝΑΚΑΣ 6

Ψήφοι εθνοτικών ομάδων στους υποψήφιους της ΕΡΕ στις εκλογές του 1958

	ΓΥΙΟΚΑΣ	ΛΙΑΚΟΣ	ΜΠΑΤΡΙΝΟΣ
Ποντιακά χωριά	29,53%	22,75%	46,94%
Ντόπια χωριά	35,66%	22,92%	37,71%
Σύνολο Καστοριάς	31,28%	25,97%	39,87%

46. Ευ. Κωφός, «Ελληνικό κράτος...», *ό.π.*, σ. 367-375.

47. *Ορεστιάς*, 9 Νοεμβρίου 1952, *Φωνή της Καστοριάς*, 5 Φεβρουαρίου 1956.

48. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Δραγούμης, «Γενικότατα μεγάλο κακό εθνικώς έκαναν, στα παραμεθόρια ιδίως, οι εξ επαγγέλματος “υπερπατριώτες”, που αγνοώντας πρόσωπα και πράγματα του τόπου γενίκευαν τες κατηγορίες, συκοφαντούσαν και αδικούσαν τους εντόπιους αποκαλώντας τους συλλήβδην και κατά πρόσωπο “βουλγάρους” ακόμη κι αν ήταν ελληνόφωνοι και εθνικοί εργάτες...», Φ. Δραγούμης, *Το Βήμα*, 30/10/48.

ΠΙΝΑΚΑΣ 7

Ψήφοι εθνοτικών ομάδων στους υποψήφιους της ΕΡΕ στις εκλογές του 1961

	ΓΥΙΟΚΑΣ	ΛΙΑΚΟΣ	ΜΠΑΤΡΙΝΟΣ
Ποντιακά χωριά	31,08%	33,49%	33,60%
Ντόπια χωριά	43,42%	27,46%	26,71%
Σύνολο Καστοριάς	32,84%	24,07%	27,02%

Αντίστοιχα διαφοροποιήσεις δεν προκύπτουν ανάμεσα στη στήριξη των υποψηφίων του Κέντρου όπου η κυριαρχία του (καταγόμενου από το ντόπιο χωριό Γάβρος) δικηγόρου Ζήση Παπαλαζάρου ήταν αδιαμφισβήτητη και με μεγάλη διαφορά σε όλα τα χωριά είτε ντόπια είτε ποντιακά. Ο Παπαλαζάρου, ο οποίος έγινε υπουργός Βορείου Ελλάδος στην κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου, είχε πολλές συμπάθειες στην Καστοριά ακόμη και από την τοπική εφημερίδα *Ορεστιάς* που παραδοσιακά υποστήριζε τα κόμματα της Δεξιάς.⁴⁹

Μπορεί οι ψηφοφόροι των δύο εθνοτικών ομάδων να μην πολώνονταν γύρω από συγκεκριμένους υποψήφιους αλλά η διαφοροποίησή τους έγινε εμφανής, ιδίως μετά το 1961, με την συσπείρωσή τους γύρω από τα δύο κυρίαρχα εθνικόφρονα κόμματα της εποχής. Η μεγάλη πτώση της ΕΡΕ στα ντόπια χωριά, από το 52% του 1958 (και το 60% στις εκλογές «βίας και νοθείας» του 1961) στο 43% το 1963 και στο ακόμη χαμηλότερο 37% το 1964 –τη στιγμή που οι Πόντιοι κατέγραφαν περίπου 74% και στις δύο αυτές δύσκολες για τη Δεξιά εκλογικές χρονιές– πιθανότατα αντανάκλατο το μεγαλύτερο βαθμό ασφάλειας (ιδίως σε σχέση με το καθεστώς της γης που άρχισε να σταθεροποιείται στις αρχές της δεκαετίας του 1960) που αισθάνθηκαν αρκετοί ντόπιοι ώστε να απαγκιστρωθούν από την παραδοσιακή τους σύνδεση με τους πολιτευτές της ΕΡΕ σε συνδυασμό με το ότι οι δύο ομάδες, όπως και

49. *Ορεστιάς*, 2 Νοεμβρίου 1952 και 16 Νοεμβρίου 1952. Αξίζει να αναφερθεί η μαρτυρία της Φ.Σ. (22/6/2008), σύμφωνα με την οποία ο πατέρας της ήταν ένας από τους ελάχιστους κατοίκους του αμιγώς ποντιακού χωριού Διποταμιά που ψήφισε την Ένωση Κέντρου και τον Παπαλαζάρου με αποτέλεσμα οι υπόλοιποι κάτοικοι του χωριού να τον θεωρούν και να τον αποκαλούν κομμουνιστή (δείχνοντας ότι στο μυαλό των Ποντίων οιοδήποτε μη δεξιό κόμμα θεωρείτο κομμουνιστικό). Όταν οι συμπατριώτες του, στις εκλογές του 1974, βρέθηκαν να στηρίζουν μαζικά τον Ζ. Παπαλαζάρου (ο οποίος μεταδικτατορικά εντάχτηκε στη ΝΔ προκειμένου να διεκδικήσει, επιτυχημένα, τη μοναδική έδρα του νομού) ήταν η σειρά του να τους αποκαλεί κοροϊδευτικά «κομμουνιστές».

κατά τον Μεσοπόλεμο, συνέχιζαν και μετά τον Εμφύλιο να προσανατολίζονται στις πολιτικές τους επιλογές ανάλογα με τις επιλογές της άλλης ομάδας. Όπως ειπώθηκε σε αρκετές συνεντεύξεις: «Όπου πάνε αυτοί, εμείς πάμε αντίθετα». Βέβαια η αντίθεση των δύο ομάδων ήταν πολύ πιο έντονη στα μικτά χωριά κάτι που δεν είναι δυνατόν να φανεί από τους πίνακες που παρουσιάζονται σε αυτό το άρθρο οι οποίοι αφορούν αμιγώς ντόπια ή ποντιακά χωριά. Και πάλι όμως, η πρωμοδότηση του Κέντρου στα ντόπια χωριά με 63% στις εκλογές του 1964 (τη στιγμή που στα ποντιακά μετά βίας άγγιζε το 27%) δείχνει μια σαφή διαφοροποίηση στις εκλογικές προτιμήσεις τους.

Η πιο μετριοπαθής πολιτική της Ένωσης Κέντρου, ενός κόμματος που αναζητούσε τρόπους να κλείσουν οι πληγές του Εμφυλίου (όπως η επιστροφή των πολιτικών προσφύγων, μέτρο που αφορούσε πολλούς ντόπιους) και της οποίας ο τοπικός υποψήφιος Ζήσης Παπαλαζάρου δεν δίσταζε να καταδικάζει τα παλαιά κόμματα «άτινα ωδήγησαν τον ελληνικόν λαόν εις αλληλοσπαραγμόν»⁵⁰ φαίνεται ότι δημιούργησε ελπίδες σε ένα σημαντικό τμήμα του ντόπιου πληθυσμού για αποτελεσματικότερη εκπροσώπηση, με αποτέλεσμα να πρωμοδοτήσει τον χώρο του Κέντρου με ποσοστά που ξεπερνούσαν αυτά της υπόλοιπης Ελλάδας κατά 10%.

Επιπλέον, ένας πρόσθετος παράγοντας που πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι και η αλλαγή του κοινωνικοοικονομικού μοντέλου ανάπτυξης της οικονομίας του νομού κατά τη δεκαετία του 1960. Συγκεκριμένα, η μεγάλη ανάπτυξη της γουνοποιίας στις αρχές της δεκαετίας είχε σαν αποτέλεσμα το 1964 να ζουν στην πόλη (που κατά την απογραφή του 1961 αριθμούσε γύρω στους 10.000 κατοίκους) πάνω από 4.000 γουνεργάτες («ενώ άλλοτε έμεναν μόνο 300», σύμφωνα με την τοπική εφημερίδα) οι οποίοι αναγκαστικά εργαζόταν στην πόλη (καθώς απαγορευόταν η γουνοποιία εκτός Καστοριάς) και πήγαιναν στα χωριά τους κυρίως τις Κυριακές.⁵¹ Η χειραφέτηση αυτών των νέων από το περιβάλλον του χωριού και της –συνήθως– τρομοκρατημένης και φοβισμένης (λόγω των γεγονότων της δεκαετίας του 1940) οικογένειάς τους που ψήφιζε μετεμφυλιακά τη Δεξιά για λόγους αυτοπροστασίας είναι πιθανόν να έπαιξε ρόλο στην άνοδο του Κέντρου τόσο ανάμεσα στους ντόπιους όσο και στον νομό γενικότερα.

50. Φωνή της Καστοριάς, 26 Νοεμβρίου 1950.

51. Νέα Καστοριά, 10 Σεπτεμβρίου 1961 και 1η Μαρτίου 1964.

7. ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Μελετώντας τα εκλογικά αποτελέσματα της περιοχής, τέσσερα είναι τα κύρια συμπεράσματα: η εντυπωσιακά πενιχρή υποστήριξη όλων των κατοίκων του νομού προς την Αριστερά, η συμπαράταξη της μεγάλης πλειοψηφίας των Ποντίων με τη Δεξιά, η περίπου ισομερής στήριξη των ντόπιων στα δύο «εθνικόφρονα» κόμματα της εποχής και η σημαντική μετατόπιση μεγάλου μέρους τους από τη Δεξιά προς το Κέντρο μετά τις εκλογές του 1961. Η μικρή υποστήριξη στην ΕΔΑ δεν αποτελεί έκπληξη καθώς η εκλογική βάση της Αριστεράς δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί παρά μόνο σε περιοχές που δεν αποτέλεσαν πεδίο σημαντικών πολεμικών συγκρούσεων στη διάρκεια του Εμφυλίου όπως ήταν, για παράδειγμα, η Λέσβος ή η Λευκάδα.⁵²

Αντίθετα εντυπωσιακή φαίνεται να είναι η κομματική ταύτιση του ποντιακού πληθυσμού του νομού με τη Δεξιά την οποία αξίζει να παρακολουθήσουμε και μεταδικτατορικά ώστε να γίνει αντιληπτή η ισχύς της.

ΠΙΝΑΚΑΣ 8

Εκλογική στήριξη των εθνοτικών ομάδων του νομού Καστοριάς στην παράταξη της Δεξιάς μεταδικτατορικά*

	Σύνολο εγκύρων 1981	ΔΕΞΙΑ			
		1981 (%)	1990 (%)	1996 (%)	2004 (%)
Ντόπια χωριά	5.360	38,86 (+2,99)	46,45 (-1,11)	42,25 (+4,13)	49,00 (+1,45)
Ποντιακά χωριά	2.662	69,05 (+33,18)	76,37 (+28,81)	66,00 (+27,88)	74,90 (+27,35)
Σύνολο Καστοριάς	3.0791	52,37	61,26	53,24	59,12

* Σε παρένθεση παρουσιάζεται η απόκλιση από το πανελλήνιο ποσοστό. Στους ψήφους της Ν.Δ. προστίθενται οι ψήφοι της ΔΗΑΝΑ το 1990 και του ΛΑΟΣ το 2004.

Αν και δεν είναι δυνατόν να αναλυθεί περισσότερο στο πλαίσιο αυτού του άρθρου η μεταδικτατορική συμπεριφορά των κατοίκων του νομού, αξίζει να επισημανθεί το πώς η διαπλοκή ανάμεσα στην πολιτική και την εθνοτική έ-

52. Ι. Παπαθανασίου, «Όρια και δυναμική της ένταξης στη προδικτατορική ΕΔΑ», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 86, 1995, σ. 21-82.

ναξη διατήρησε την ένταση της ταύτισης των Ποντίων με τη Δεξιά. Η ψήφος των κατοίκων του νομού και, ειδικά, των Ποντίων ξεφεύγει θεαματικά από το πρότυπο της παρατηρούμενης γεωγραφικής ομοιογένειας της εκλογικής επιρροής των κομμάτων ή, αλλιώς, της λεγόμενης «εθνοποίησης της ψήφου» η οποία λόγω της

«ισχυροποίησης κομμάτων εθνικού επιπέδου, της ομοιομόρφης διεξαγωγής της προεκλογικής εκστρατείας σε ολόκληρη τη χώρα και κυρίως της ανάδειξης και επιβολής για το σύνολο του εθνικού χώρου κοινών ερωτημάτων στα οποία καλείται να απαντήσει ο ψηφοφόρος, οδήγησε στην υπόλοιπη χώρα στην αποδέσμευση των κομματικών ταυτίσεων από τις παραδοσιακές διαιρέσεις που σημάδεψαν τη συγκρότηση του εθνικού χώρου και τη συνακόλουθη αποδέσμευση των κομμάτων από τοπικιστικές ή φυλετικές ιδιαιτερότητες». ⁵³

Αντίθετα από την υπόλοιπη Ελλάδα, το «βάρος της ιστορίας» αποδείχτηκε πολύ σημαντικός παράγοντας επιρροής των εκλογικών συμπεριφορών στον νομό σε συνδυασμό με τη βασική εθνοτική ρήξη μεταξύ ντόπιων και Ποντίων η οποία διαπερνούσε διαρκώς το εκλογικό σώμα. Αυτό που προκύπτει είναι μια πολιτική συμπεριφορά η οποία απέχει πολύ από το ορθολογικό μοντέλο του «εκλογέα-επενδυτή» αφού η κομματική ταύτιση φαίνεται ισχυρότερη των προοπτικών βελτίωσης της ζωής των ψηφοφόρων με βάση τις προσδοκώμενες ροές ωφελιμότητας που προκύπτουν από τον κομματικό ανταγωνισμό. ⁵⁴ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα δύο αδελφών, προσφυγικής καταγωγής, από το μικτό χωριό Μεσοποταμία, οι οποίοι αποφάσισαν στις εκλογές του 1981 (τριαντάρηδες τότε) να πάνε κόντρα στις προτροπές των γονιών και των παππούδων τους και να ψηφίσουν ΠΑΣΟΚ, καθώς θεώρησαν ότι η «αλλαγή» που υποσχόταν το κόμμα αυτό θα βελτίωνε τη ζωή τους. Όμως, λίγες μέρες πριν από τις εκλογές, άλλαξαν γνώμη ύστερα από κουβέντες που άκουσαν από ντόπιους κατοίκους του χωριού (οι οποίοι στη μεγάλη τους πλειοψηφία ταυτίζονταν με το ΠΑΣΟΚ) όπως: «έρχεται η σειρά μας και θα δείτε τώρα», «θα σας δείξουμε εσάς τους πρόσφυγες, θα πάρουμε

53. Ηλ. Νικολακόπουλος, «Η εκλογική επιρροή των πολιτικών δυνάμεων» στο Χρ. Λυριτζής - Ηλ. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80. Εξελίξεις και προοπτικές του πολιτικού συστήματος*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 235-236.

54. Β. Γεωργιάδου, «Οικονομικές συνθήκες και εκλογική συμπεριφορά. Οι κομματικές προτιμήσεις των ανέργων σε περιόδους κρίσης απασχόλησης», *Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τχ. 6, 1995, σ. 89-90, και Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ*, ό.π., σ. 227.

πάλι τα χωράφια που μας πήρατε μετά τον Εμφύλιο», με αποτέλεσμα να ψηφίσουν πάλι Ν.Δ.⁵⁵

Την ισχυροποίηση της κομματικής ταύτισης όταν υπάρχει σύγκλιση μεταξύ εθνικής και πολιτικής ταυτότητας την έχει εντοπίσει ο Ηλίας Νικολακόπουλος αναφερόμενος στο χωριό Βεργίνα όπου

«ο μεγάλος βαθμός σύμπτωσης των πολιτικών και πολιτιστικών αντιθέσεων –κυρίως στην περίοδο του Μεσοπολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου– οδήγησε σε μια έντονη διαπλοκή των δύο επιπέδων, έτσι ώστε συχνά οι πολιτισμικές ή πολιτικές κατηγορίες να χρησιμοποιούνται εναλλακτικά για τον προσδιορισμό του συλλογικού “εμείς” ή “αυτοί”». ⁵⁶

Πράγματι, η μεγάλη πλειοψηφία των Ποντίων ταυτίζεται με τη Ν.Δ. και η πλειοψηφία των ντόπιων ταυτίζεται (βάσει προφορικών μαρτυριών) με το ΠΑΣΟΚ κυρίως σε μικτά χωριά, όπου είναι και πιο έντονη η πόλωση μεταξύ των δύο ομάδων. Στα αμιγώς ντόπια χωριά, οι κάτοικοι μοιράζονται ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα δίνοντας μια ελαφρά πλειοψηφία στο ΠΑΣΟΚ (το οποίο, βάσει των εκλογικών αποτελεσμάτων, παίρνει σε αυτά κατά μέσο όρο περίπου 4% παραπάνω από το πανελλήνιο ποσοστό του).

Η εντυπωσιακά μικρή στήριξη που έδωσαν οι κάτοικοι του νομού στο Ουράνιο Τόξο (μόλις 0,9% ή 301 ψήφους στις ευρωεκλογές του 1994, τη στιγμή που σε όλη την Ελλάδα έπαιρνε 7.263 ψήφους)⁵⁷ υποδηλώνει τη διάθεση των ντόπιων για ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος και στην ελληνική κοινωνία. Σε όλες σχεδόν τις συνεντεύξεις που έκανε ο γράφων στην περιοχή, οι ντόπιοι αναφέρονται συστηματικά στην ελληνικότητά τους συνδέοντας το επιχείρημα της εντοπιότητας με το αξίωμα της ελληνικότητας της Μακεδονίας και δεν παύουν να τονίζουν πόσο ενοχλούνται όταν οι Πόντιοι τους λένε «Βούλγαρους» ενώ «εμείς είμαστε από εδώ, από τη Μακεδονία, από την Ελλάδα, εμείς είμαστε οι πραγματικοί Έλληνες». Η διαίρεση των δύο ομάδων τροφοδοτείται από τις μνήμες του παρελθόντος. Αυτό που είναι κοινό στις μαρτυρίες τους είναι η αυτοπεριγραφή τους ως θυμάτων (ιδίως από

55. Συνέντευξη του γράφοντα με τον Μ.Χ., 29 Ιουνίου 20003.

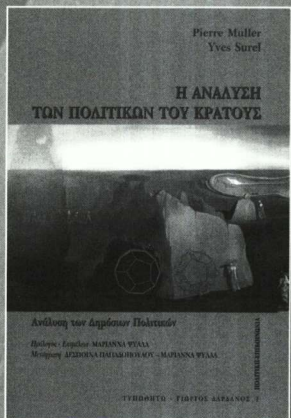
56. Σ. Δαμιανάκος - Ηλ. Νικολακόπουλος - Δ. Ψυχογιός, «Βεργίνα, γεωργικός εκσυγχρονισμός και κοινωνικός μετασχηματισμός», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τχ. 33-34, 1978, σ. 476.

57. Δ. Δώδος, «Μειονότητες και εκλογές: Η περίπτωση του Ουράνιου Τόξου στις Ευρωεκλογές του 1994», στο Σ. Δημητρίου (επιμ.), *Μορφές κοινωνικού αποκλεισμού και μηχανισμοί παραγωγής του*, Ιδεοκίνητο, Αθήνα 1997, σ. 129.

την πλευρά των ντόπιων που αισθάνονται ότι τους Πόντιους πάντα τους βοηθούσε το κράτος επειδή τους θεωρούσε «πιο Έλληνες») και η συνεχής καταδίκη του «άλλου». Η αίσθηση ότι οι «άλλοι» ήθελαν την εξόντωσή «μας» υπάρχει έντονα στο μυαλό πολλών ηλικιωμένων Ποντίων αλλά και ντόπιων οι οποίοι φαίνεται ότι περνάνε αυτή τη μνήμη και στις επόμενες γενιές. Η αλληλοαποκλειόμενη παραγωγή λόγων, όπως «*εμείς είμαστε ντόπιοι σε αυτό το μέρος, εσείς είσατε από την Τουρκία*» και αντίθετα «*εμείς είμαστε γνήσιοι Έλληνες, εσείς είσατε Βούλγαροι*» συνεχίζει να συναντάται ακόμη και σε ντόπιους και Πόντιους μικρότερων ηλικιών αν και σταδιακά φαίνεται ότι χάνει το βάρος που είχε στο παρελθόν.

Οι ντόπιοι, όπως και οι Πόντιοι, αποτελούσαν και αποτελούν εθνοτικά δίκτυα, ομάδες δηλαδή που αναγνωρίζονταν βάσει κοινών χαρακτηριστικών και συνδέονταν με δεσμούς αλληλεγγύης. Αυτά τα κοινά πολιτισμικά χαρακτηριστικά δεν τους οδήγησαν στην πολιτικοποίηση των ιδιαιτεροτήτων τους (όπως συνέβη με εκείνους που στήριξαν το Ουράνιο Τόξο) καθώς, ήδη από τον Μεσοπόλεμο, υπήρχε η βούληση για ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία η οποία (παρά τη λογική του αποκλεισμού που επικράτησε στην ελληνική πολιτεία ιδίως μετά την Κατοχή) φαίνεται ότι επιτεύχθηκε για τη συντριπτική πλειοψηφία των εναπομεινάντων μετά τον Εμφύλιο ολαβόφωνων. Επρόκειτο, βέβαια, για μια ενσωμάτωση που στα πλαίσια του καθεστώτος του φόβου που υπήρξε μετεμφυλιακά δεν ήταν τόσο προϊόν συνειδητής επιλογής όσο μονόδρομος τόσο για τους ίδιους όσο και για την ελληνική πολιτεία. Τα κόμματα, οι τοπικοί πολιτευτές και οι δομές του πολιτικού-πελατειακού συστήματος λειτούργησαν υπέρ αυτής της ενσωμάτωσης, όχι μόνο γιατί κάτι τέτοιο ήταν αναγκαίο για την εκλογική τους επιβίωση αλλά και γιατί θεωρούνταν αδιανόητο να αναγνωριστεί ολαβομακεδονική μειονότητα μετεμφυλιακά, την εποχή δηλαδή που η προπαγάνδα της γιουγκοσλαβικής Μακεδονίας για «γενοκτονία» των «Μακεδόνων» της Ελλάδας κατά τη δεκαετία του 1940 και για καταπίεση των εναπομεινάντων ντόπιων της «μακεδονικής μειονότητας» άρχισε να κυκλοφορεί έντονα σε ολόκληρο τον πλανήτη.

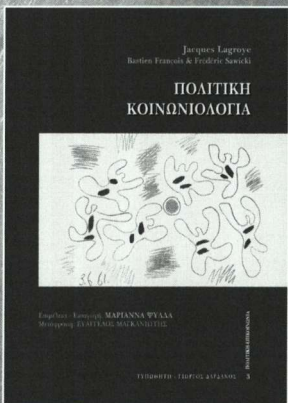
ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ

P. MULLER, Y. SUREL
Η ΑΝΑΛΥΣΗ ΤΩΝ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Μ. ΨΑΛΛΑ
Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΩΣ ΔΡΑΣΗ ΚΑΙ ΛΟΓΟΣ

J. LAGROYE, B. FRANCOIS, F. SAWICKI
ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑ

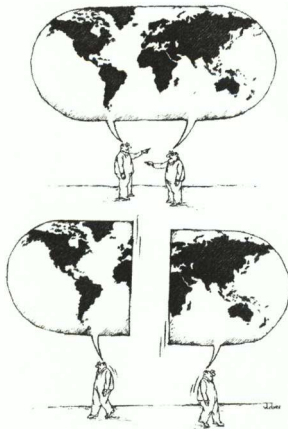
Gutenberg • τυπωθήτω
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΑ

Διδότου 37, 10680 Αθήνα

Τηλ. κέντρο: 210-3642003, fax: 210-3642030, e-mail: info@dardanosnet.gr

www.dardanosnet.gr

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

Πηγή: Vlader (Vladimiras Beresniovas), 2008.
Από την έκθεση «Η Γελοιογραφία στην Ευρώπη των 27».

ΤΥΠΟΙ ΗΓΕΣΙΑΣ ΣΤΟΝ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΤΟΥ ΠΛΑΤΩΝΟΣ

Αντώνης Μακρυδημήτρης*

Στον Κωνσταντίνο Δεσποτόπουλο,
Ακαδημαϊκό

Στον *Πολιτικό*, έργο της ύστερης μάλλον περιόδου της παραγωγής του, που συμβατικά τοποθετείται μετά την *Πολιτεία*, αλλά πριν από τους *Νόμους*,¹ ο Πλάτων πραγματεύεται με τρόπο διαλεκτικό τρία εναλλακτικά παραδείγματα για να περιγράψει σε αναλυτικό επίπεδο τους αντίστοιχους τύπους ηγεσίας. Έτσι, ο ηγέτης μπορεί να γίνει αντιληπτός είτε ως ποιμένας είτε ως θεραπευτής είτε ως υφαντής. Πρόκειται για τρεις μεταφορικές ιδέες που έχουν σφραγίσει έκτοτε την πολιτική σκέψη και φαντασία, ενώ έχουν αποδειχθεί χρήσιμες και για πρακτικούς σκοπούς.

Τα μείζονα ζητήματα δεν συλλαμβάνονται επαρκώς, υπαινίσσεται ο Πλάτων, με τρόπο αφαιρετικό, δίχως παραδείγματα από την κοινή εμπειρία. Ο λόγος είναι ότι κινδυνεύει τότε η σκέψη να μείνει στο κενό, να χαθεί από την αντίληψη και τον νου, όπως τα όνειρα μόλις ξυπνούμε το πρωί: «*χαλεπόν μη παραδείγμασι χρώμενον ικανώς ενδείκνυσθαι τι των μείζονων κινδυνεύει γαρ ημών έκαστος οίον όναρ ειδώς άπαντα πάντ' αυ πάλιν ώσπερ ύπαρ αγνοείν*» (*Πολιτικός*, 277d).²

* Ο Αντώνης Μακρυδημήτρης είναι Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών. Ο συγγραφέας εκφράζει ευχαριστίες προς τους Ακαδημαϊκούς Κ. Ι. Δεσποτόπουλο και Επ. Π. Σπλιωτόπουλο, καθώς και την ομότιμη Καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Αθηνών Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου για τις πολύτιμες παρατηρήσεις και τα σχόλιά τους.

1. Για την περιοδολόγηση της φιλοσοφικής παραγωγής του Πλάτωνα και τις αντίστοιχες ερμηνείες της περιγαμιακής, από φιλοσοφικής και ηθικής σκοπιάς, προσωπικότητας του Σωκράτη, ενδεχομένως πιο πιστές στον ιστορικό Σωκράτη στην αρχή, πιο απόμακρες από εκείνον, αυθεντικότερα πλατωνικές στη συνέχεια («Σωκρατικό ζήτημα»), βλ. Γρ. Βλαστός, *Σωκράτης: ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1993, σ. 90 κ.ε., 160 κ.ε., 205. Αλ. Νεχαμάς, *Η τέχνη του Βίου, Σωκρατικοί στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκάω*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2001, σ. 32κ.ε., 63 κ.ε., 129 κ.ε., 262.

2. Η παραδειγματική ή μεταφορική χρήση των εννοιών προσλαμβάνει ενίοτε μια χροιά ει-

Εξάλλου, με τους παραδειγματικούς αναλυτικούς τύπους (τους ιδεότυπους), όπως έδειξε πολύ αργότερα ο Μαξ Βέμπερ,³ οργανώνεται όχι μόνο η αντίληψή μας για την πραγματικότητα, τις εμπειρικές καταστάσεις, που ποικίλλουν εξαιρετικά, αλλά και οι ερμηνείες που δίνουμε σε αυτές και κυρίως ο τρόπος που τις αντιμετωπίζουμε, δηλαδή η δική μας πράξη και συμπεριφορά.

Ο (πολιτικός) ηγέτης ως ποιμήν - ποιμανδρός

Η ιδέα του ηγέτη ως ποιμένα λαών είναι οικεία ήδη στον Όμηρο, αλλά και στους προφήτες της Παλαιάς Διαθήκης.⁴ Στη χριστιανική εξάλλου θρησκευτική παράδοση η εικόνα του «Καλού Ποιμένα», καθώς και των κληρικών ως ποιμένων είναι διάχυτη. Κατ' αυτή τη μεταφορική ιδέα, όπως την εκθέτει προσφέροντας τον σχετικό ορισμό στον Πολιτικό του (261 d) ο Πλάτων, «τον γε πολιτικόν ευρήσομεν... ιπποφορβώ τε και βουφορβώ μάλλον προσσεϊκότα» (δηλαδή, θα βρούμε τον πολιτικό να μοιάζει μάλλον με βοσκό ή ποιμένα αγέλης αλόγων ή βοδιών).⁵

Αξίζει ίσως να παρατηρηθεί ότι η ιδέα για τον ρόλο και τη φύση του πολιτικού (ηγέτη) ως ποιμένα ανθρώπων (ποιμανδρού) δεν είναι μόνο διάχυτη ανά τους αιώνες και τις πολιτικές κουλτούρες,⁶ αλλά μοιάζει να επιβιώνει α-

ρωνευτικής απόδοσής τους (Γρ. Βλαστός, *Σωκράτης: ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, ό.π., σ. 57 κ.ε., 90κ.ε.). Τούτο είναι κάτι που μπορεί ενδεχομένως να υποστηριχθεί ότι συμβαίνει και στην προκειμένη περίπτωση. Έτσι, η διερεύνηση των τριών τύπων ηγεσίας ανελίσσεται μέσα σε ένα πνεύμα αρχικά ή φαινομενικά θετικής περιγραφής τους, για να ακολουθήσει κατόπιν η σταδιακή απογύμνωση (ιδίως των δύο πρώτων), ο κριτικός έλεγχος και η επαναξιολογήσή τους με βάση τις λανθάνουσες σημασίες ή παρενέργειές τους. Στο πλαίσιο ή μάλλον το πνεύμα αυτής της διανοητικής και φιλοσοφικής προδιάθεσης, ο Σωκράτης «εννοεί αλλά και δεν εννοεί αυτά που λέει» (Γρ. Βλαστός, *στο ίδιο*, σ. 71-72, 182) ή λέει κάτι διαφορετικό από αυτό που εννοεί κι αυτό που εννοεί ποτέ δεν αποκαλύπτεται πλήρως (Αλ. Νεχαμάς, *Η τέχνη του Βίου, Σωκρατικοί στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, ό.π., σ. 81 κ.ε.).

3. M. Weber, *Economy and Society, an outline of Interpretative Sociology*, επιμ.: G. Roth - Cl. Wittich, τόμ. I και II, University of California Press, 1978.

4. Γ. Βλάχος, *Πολιτικές Κοινωνίες στον Όμηρο*, β' εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1985, σ. 60 κ.ε.

5. Στην πλατωνική *Πολιτεία*, επίσης, αυτή η μεταφορική εικόνα απαντά συχνά. Έτσι, ενδεικτικά αναφέρεται ότι στο χωρίο 343 b 5-6 οι αρχόμενοι περιγράφονται ως ποιμνιο προβάτων: «άλλως πως ηγή διανοείσθαι προς τους αρχομένους ή ώσπερ αν τις προς πρόβατα διατεθείν». Στα χωρία 345 c-d, εξάλλου, η πολιτική και η διακυβέρνηση παρομοιάζονται προς την ποιμαντική τέχνη και ο ηγέτης προς τον ποιμένα («ποιμήν εστίν») που φροντίζει πάντοτε για το καλό του κοπαδιού (του λαού, εν προκειμένω).

6. Ο Κ. Πόππερ (*Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, τόμ. 1, *Η γοντεία του Πλάτωνα*,

κόμη και ως την εποχή μας.⁷ Η μεταφορά αυτή υποδηλώνει την αξία της καθοδήγησης με ήπια μεν μέσα, αλλά αφ' υψηλού, δηλαδή από κάποιο ον ανώτερης τάξης που οδηγεί άλλα κατώτερα του.

Τούτο είναι και το πιο αδύνατο σημείο, το καίριο ελάττωμά της. Αν πρόκειται για ανώτερης τάξης όντα που καθοδηγούν και κατευθύνουν άλλα κατώτερα τους στην κλίμακα της οντολογίας (λ.χ., άνθρωπος απέναντι στα ζώα), τότε είναι ίσως ορθή. Όπως και αν επρόκειτο οι άνθρωποι να καθοδηγούνται από τους θεούς. Εάν, δηλαδή, οι τελευταίοι αναμιγνύονταν ενεργότερα στα ανθρώπινα και επενέβαιναν στη ζωή των θνητών, κατά «το σχήμα το του θείου νομέως» (*Πολιτικός*, 275 c). Τότε οι άνθρωποι ορθώς επίσης ίσως θα έπρατταν αν υπάκουαν στα κελεύσματα των θεών. Όπως τα ζώα υπακούουν τους ανθρώπους και αυτοί τα ποιμαίνουν ως όντα κατώτερης οντολογικής κατηγορίας.

Ο άνθρωπος υπερέχει, όμως, έναντι των ζώων ιδίως ως προς την πολιτική του ιδιότητα και ικανότητα: είναι «φύσει ζώον πολιτικόν», κατά τον κλασικό ορισμό του Αριστοτέλη (*Πολιτικά*, 1278 b 17). Η ξεχωριστή αυτή ανθρώπινη ικανότητα αναφέρεται συγκεκριμένα στη δυνατότητα της λογικής οργάνωσης της πολιτικής ζωής από τους ίδιους τους ανθρώπους. Ιδίως μάλιστα στο μέτρο που, στην προσπάθειά τους αυτή, επινοούν τους ανάλογους θεομούς και τις διαδικασίες με ποικίλλουσα κάθε φορά αποτελεσματικότητα και επιτυχία. Σε κάθε περίπτωση, οι κυβερνώντες είναι άνθρωποι προερχόμενοι εξ ανθρώπων –και όχι θεοί επί των ανθρώπων.

Εάν, όμως, τούτο συνέβαινε και ο θεός γινόταν ποιμένας ανθρώπων και τους επιστατούσε ο ίδιος άμεσα («θεός ένεμεν αυτούς αυτός επιστατών», *Πολιτικός*, 271e), όπως τώρα οι άνθρωποι «άλλα γένη φαυλότερα αυτών νομείσουσι», τότε η ιδέα του ηγήτορα ως ποιμένα θα ήταν ενδεχομένως ορθή.

εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003, σ. 369) αναφέρει πηγές σύμφωνα με τις οποίες η ιδέα του θεού ποιμένα «έχει ορφική προέλευση». Οι δε πολιτικοί ηγέτες των ανθρώπινων κοινοτήτων γίνονται αντιληπτοί ως *Domini Canes*: «σκύλοι του θεού που φυλάνε το ποίμνιο». «Γενναίους κύνεας» και «αγέλης φύλακας» τους χαρακτηρίζει ο ίδιος ο Πλάτων στην ιδεοτυπική κατασκευή του (*Πολιτεία* 375 e 2, 451 c 8 et passim).

7. Ενδεικτικά σημειώνεται ότι ο Νέλσον Μαντέλα στην αυτοβιογραφία του (N. Mandela, *Long Walk to Freedom: The Autobiography of Nelson Mandela*, Macdonald Purnell, Randburg 1995) αναφέρει πως κάποτε ένας τοπικός φυλετικός ηγέτης τού περιέγραψε ως εξής τον ρόλο του αρχηγού και της καθοδήγησης: «Ο ηγέτης είναι σαν τον βοσκό, τον ποιμένα. Στέκει πίσω από το κοπάδι κι αφάνει τα πιο έξυπνα και υγιή ζώα να πάνε μπροστά και τ' άλλα ν' ακολουθούν από πίσω δίχως να συνειδητοποιούν ότι όλα καθοδηγούνται τελικά από εκείνον».

Ίσως μάλιστα υπήρξε κάποτε μια τέτοια κατάσταση θεϊκής ποιμαντορίας επί των ανθρώπων στο απώτερο παρελθόν, στον «Παράδεισο», στον ιδεατό κήπο της αθωότητας του ανθρώπου. Τότε που δεν υπήρχαν ούτε πόλεις ούτε κτήσεις και όλοι ζούσαν ειρηνικά με τους καρπούς της γης δίκαια μοιρασμένους ανάμεσά τους.⁸

Όμως, αλίμονο, όλα αυτά κάποτε τελείωσαν, «*πάντων τούτων χρόνος τελεώθη*», γράφει στον *Πολιτικό* (272 d) ο Πλάτων, και ο παράδεισος χάθηκε [*Paradise Lost*]. Ο θεϊκός κυβερνήτης του κόσμου αποσύρθηκε στη σιωπή του αφήνοντας τον κόσμο των ανθρώπων να αυτοκυβερνάται: «*του παντός ο μεν κυβερνήτης οίον πηδαλίων οίακος αφήμενος εις την αυτού περιωπήν απέστη, τον δε δη κόσμον πάλιν ανέστρεψεν ειμαρμένη τε και σύμφορος επιθυμία*».

Είναι ο λαός ποιμνιο;

Το ζήτημα, λοιπόν, είναι εάν και κατά πόσον προσφέρεται η μεταφορική ιδέα του ποιμένα για την πολιτική ηγεσία σε αυτόν τον εκπεπτωκότα έστω κόσμο των ανθρώπων, όπου οι άρχοντες δεν είναι άλλης οντολογικής κατηγορίας υπάρξεις, αλλά άνθρωποι εξ ανθρώπων που μοιάζουν μεταξύ τους πολύ και από πολλές απόψεις. «*Τους δ' ενθάδε νυν όντας πολιτικούς τοις αρχομένοις ομοίους τε είναι μάλλον πολύ τας φύσεις και παραπλησιαίτερον παιδείας μεταληφθείναι*». Άρχοντες και αρχόμενοι μετέχουν της ίδιας γενικής παιδείας και κουλτούρας. Οπότε μάλλον δεν προσιδιάζει να γίνονται οι αρχόμενοι αντιληπτοί ως ποιμνιο –ένα ανθρώπινο κοπάδι. Ούτε οι ηγέτες τους ως ποιμένες –βοσκοί ανθρώπων.⁹

8. Κατά τον Αριστοτέλη, σε αυτή την προ-πολιτική ή προ-κοινωνική κατάσταση, που δεν προσιδιάζει στα ανθρώπινα όντα, αυτά δεν θα ήταν παρά θηρία ή θεοί. Αν δε οι άνθρωποι απολέσουν τις πολιτικές τους αρετές και μάλιστα την κορυφαία εξ αυτών (ήτοι, το αίσθημα της δικαιοσύνης που τους διακρίνει και τη δυνατότητα λογικής οργάνωσης της πολιτικής ζωής και της εν γένει συμπεριφοράς τους απέναντι στους άλλους), μπορεί να εκφυλιστούν στα χειρότερα των ζώων («*τελεωθέν βέλτιστον των ζώων ο άνθρωπος εστιν, ούτω χωρισθέν νόμου και δικης χείριστον πάντων... Διο ανοσιώτατον και αγριώτατον άνευ αρετής*», *Πολιτικά*, 1253 a 33-37. W. Kullmann, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003, σ. 39 κ.ε., 56, 103).

9. Η πεμπουσία της ποιμενικής ιδέας επί της οποίας ερείδεται το αντίστοιχο ποιμενικό παράδειγμα περί της πολιτικής ηγεσίας, είναι ότι η κυριαρχία δεν ασκείται από ανθρώπους επί ανθρώπων, αλλά από ανθρώπους επί των ζώων –«*non hominem homini, sed hominem pecori*», όπως έλεγε ο άγιος Αυγουστίνος (*De Civitate Dei*, xix, 15, W. Kullmann, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, ό.π., σ. 159).

Αν πρόκειται μάλιστα για δημοκρατικό πολίτευμα που συγκροτείται με βάση την αρχή της πολιτικής ισότητας των πολιτών («*ἴσον ἔχειν ἕκαστον τῶν πολιτῶν*», Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1317 b 7), οι κυβερνῶντες εκλέγονται από τους κυβερνῶμενους, εναλλάσσονται περιοδικά από αυτούς και λογοδοτούν σε αυτούς («*εν μέρει ἀρχεσθαι καὶ ἀρχεῖν*», κατά τον Αριστοτέλη και πάλι, *Πολιτικά*, 1317 b 3). Βασικό τότε ἔργο και αποστολή των εκάστοτε κυβερνητῶν δεν είναι μόνο να ταΐζουν τα ζῶα («*οὐχὶ ἵππων εἶναι τροφὸν οὐδ' ἄλλων θηρίων*» 267d), ἀλλὰ πρωτίστως να μεριμνῶν για τη συλλογική ευημερία της ἀνθρώπινης κοινότητας («*ἀνθρώπων κοινοτροφικὴν ἐπιστήμην*») μετὰ λόγου γνώσεως, με συστηματικότητα, οργάνωση και πειθαρχία. Γιατί ὁ ἀνθρώπος δεν ζεῖ μόνο μέσα στη φύση ἀλλὰ, κυρίως, τελεί ἐν κοινῶνία και μάλιστα σε πολιτική κοινῶνία.

Στην περίπτωση, οὐνεπὶς, που ἀνθρώποι κυβερνοῦν και ηγούνται ἀνθρώπων και ὁ ἀνθρώπος καθίσταται τὸ μέτρο ὅλων των κοινωνικῶν φαινομένων («*πάντων χρημάτων μέτρον ἀνθρώπος*», κατά τη γνωστὴ πρωταγόρειο ρήση),¹⁰ μᾶλλον δεν προσφέρεται ἡ ἰδέα του ποιμένος-ποιμάνδρου, ὅσο και ἡ ἀντίληψη της πολιτικής και της διακυβέρνησης ὡς ποιμαντορίας.¹¹ Πολλῶ μᾶλλον ἀν πρόκειται για δημοκρατικὴ διακυβέρνηση και πολιτεία ἴσων, ἐλεύθερων και αυτοκυβερνῶμενων πολιτῶν, που μετέχουν ἰσότημα στον διάλογο, τὴν πολιτική και τον πολιτισμό. Κατὰ τούτο τὸ ἀνθρώπινο εἶδος διαφέρει οὐσιωδῶς των ἄλλων βιολογικῶν εἰδῶν, των ζῶων, «*τὸ μὲν ἀνθρώπινον, ἐτέρου δε των συμπάντων θηρίων ἐν*» (*Πολιτικός*, 263 c).

Εξἄλλου, ὡι θεμελιώδεις ἀρετὲς ἢ προϋποθέσεις της πολιτικῆς ζωῆς, ἦτοι τὸ αἶσθημα της δίκης και της αἰδούς, της σωφροσύνης και της δικαιοσύνης, κατὰ τον πλατωνικό *Πρωταγόρα* («*δίκην δη και αἰδῶ... ἐπὶ πάντας νεῖμω; Ἐπὶ πάντας, ἔφη Ζεὺς, και πάντας μετεχόντων*», 322 c-d) εἶναι ἀδιαφόριστα μοιρασμένες σε ὅλους τους ἀνθρώπους.¹² Τούτα τα καίρια κτηκῶ συναισθήματα,

10. Γρ. Βλαστός, *Σωκράτης: εἰρωνευτής και κτηκῶ φιλόσοφος*, ὁ.π., σ. 111 κ.ε.

11. Σύμφωνα με ἀυτὴ τὴν ἰδέα ἢ τὴν ἰδιαίτερα διαδεδομένη ἀνά τους αἰῶνες και τὴς πολιτικῆς κουλτοῦρες μεταφορικὴ εἰκόνα, «*οἱ καλοὶ κυβερνήτες εἴτε αὐτοὶ εἶναι θεοὶ ἢ κτηκῶ ἢ φύλακες, εἶναι πατριαρχικοὶ ποιμένες των ἀνθρώπων και ἡ ἀληθινὴ πολιτικὴ τέχνη, ἡ τέχνη της διακυβέρνησης, εἶναι ἓνα εἶδος ποιμαντικῆς, δηλαδὴ, εἶναι ἡ τέχνη της χειραγώγησης και συγκράτησης κάτω ἀπὸ ἔλεγχον, του ἀνθρώπινου ποιμνίου*» (Κ. Πόππερ, *Ἡ ἀνοικτὴ κοινῶνία και ὡι ἐχθροὶ της*, τόμ. 1, *Ἡ γοπητεία του Πλάτωνα*, ὁ.π., σ. 105).

12. Κ.Ι. Δεοποτόπουλος, *Μελετήματα Πολιτικῆς Φιλοσοφίας*, εκδ. Παπαζῆσον, Αθήνα 1978, σ. 49· του ἰδίου, *Πολιτικὴ Φιλοσοφία του Πλάτωνος*, εκδ. Παπαζῆσον, Αθήνα 1980, σ. 29· Κ. Ψυχοπαίδης, *Ὁ φιλόσοφος, ὡ πολιτικός και ὡ τύραννος, για τὴν πολιτικὴ σκέψη του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1999, σ. 25.

της δίκης και της αιδούς συντελούν αντιστοίχως στη διαμόρφωση ενός περιβάλλοντος στοιχειώδους οργάνωσης των σχέσεων και συνεργασίας μεταξύ των πολιτών. Είναι «*πόλεων κόσμοι και δεσμοί φιλίας συναγωγοί*», άρα επιφέρουν την ηθική ενότητα της πολιτείας, τη «*σύμψνοια και ομόνοια των πολιτών, ώστε να ζουν στη χώρα τους χωρίς έχθρα, τουλάχιστον μεταξύ τους*».¹³

Συμπεραίνεται, λοιπόν, και τούτο προκύπτει εμμέσως πλην σαφώς στην πορεία του πλατωνικού διαλόγου, ότι ο πολιτικός (ηγέτης) δεν μπορεί να γίνεται αντιληπτός σύμφωνα με τη μεταφορική ιδέα του ποιμένα, του βοσκού ανθρώπων (ποιμάνδρος). Γιατί η πολιτική είναι μια πολύ πιο σύνθετη και απαιτητική τέχνη από την απλή διατροφή και αναπαραγωγή των ζώων. Ιδίως η τέχνη της διακυβέρνησης των ανθρώπων που τελούν σε πολιτική κοινωνία αναφέρεται κυρίως στη συνολική *επιμέλεια* της κοινότητας: «*επιμέλεια δε γε ανθρωπίνης συμπάσης κοινωνίας*» (276 c). Επιμέλεια και όχι απλά διατροφή και αναπαραγωγή.

Ο σκοπός και το νόημα της ζωής του εχέφρονος ανθρώπου δεν εξαντλείται απλά στο ζην, αλλά αποβλέπει στο ευ ζην: «*ού το ζην περί πλείστον ποιπτεόν, αλλά το ευ*», όπως έλεγε ο Σωκράτης στον Κρίτωνα (48 b 5). Ενώ στην *Πολιτεία* (352 d 6) θα όριζε ότι το βασικό αντικείμενο της φιλοσοφικής διερεύνησης και του συναφούς προβληματισμού είναι ακριβώς «*πώς πρέπει να ζει κανείς*» («*όντινα τρόπον χρη ζην*»)¹⁴ Η πολιτική (επιστήμη και πράξη), συνακολούθως και σε γενικότερο επίπεδο, δεν περιορίζεται μόνο στο ζην, αλλά αποσκοπεί στο ευ ζην, θα τονώσει αργότερα και ο Αριστοτέλης («*γινομένη μεν του ζην ένεκεν, ούσα δε του ευ ζην*», *Πολιτικά*, 1252 b 13) και θα προσθέσει εμφατικά: «*Τέλος μεν πόλεως το ευ ζην*» (*Πολιτικά*, 1280 b, 39, 1278 b 22, 1252 b 31). Πράγμα που σημαίνει ότι το ευ ζην, ακόμη και στο ατομικό επίπεδο, δεν είναι εφικτό εκτός πόλεως, στην προ-κοινωνική κατάσταση (των ζώων ή των θεών), αλλά μόνο στο πλαίσιο της πολιτικής οργάνωσης, σκοπός της οποίας είναι η προαγωγή του κοινού καλού, «*η ευτυχία της κοινότητας των πολιτών*».¹⁵ Η απώτερη επιδίωξη είναι ο έλλογος και αξιοπρεπής βίος μέσα στην πόλη, την κοινωνικοπολιτική μήτρα ή το πλαίσιο ζωής που καθιστά για τον καθένα εφικτή την ευδαιμονία, «*του μεταλαμβάνειν ευδαιμονίας*» όπως ήδη προέβλεπε ο Πλάτων (*Πολιτεία*, 421 c 5).

13. Κ.Ι. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Πολιτικής Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 51.

14. Κατά τον Νεχαμά (*Η τέχνη του Βίου*, *Σωκρατικοί στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, ό.π.), «*η τέχνη του βίου*» αποτελεί το κεντρικό αντικείμενο της φιλοσοφίας και του στοχασμού.

15. W. Kullmann, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, ό.π., σ. 15, 33 κ.ε.

Καθίσταται έτσι απρόσφορη και απαράδεκτη η εικόνα του ποιμένα ως το αρμόζον εννοιολογικό παράδειγμα για την πολιτική τέχνη και ηγεσία. Στα ζώα είναι αναγκαία η διατροφή και αναπαραγωγή τους και για τούτο μεριμνά και φροντίζει ο ποιμένας, ο βοσκός τους. Στους ανθρώπους και μάλιστα στην πολιτική κοινωνία είναι αναγκαία, πέρα από τη διατροφή και την αναπαραγωγή, η γενικότερη επιμέλεια για τη συνοχή και διατήρηση της κοινότητας, το γενικό καλό, την ευημερία και τη δικαιοσύνη.

Η πιο πρόσφορη, η πιο κατάλληλη μεταφορική ιδέα για τον ρόλο του πολιτικού ως επιμελητή του γενικού καλού δεν μπορεί, συνεπώς, να είναι αυτή του ποιμένα· παρά τη διάδοση και την επιρροή της ήδη ο Πλάτων την εγκαταλείπει.

Ο πολιτικός ως ιατρός - θεραπευτής

Σύμφωνα με τη δεύτερη μεταφορική ιδέα για τη σκιαγράφηση του ρόλου του πολιτικού, η οποία είναι πολύ πιο προσφιλής στον Πλάτωνα, ο πολιτικός δεν μπορεί να γίνει αντιληπτός ως ένας βοσκός ανθρώπων, αλλά μάλλον ως ένας ιατρός. Ένας θεραπευτής που ασκεί την τέχνη και προσφέρει σε αυτούς τη γνώση του, σύμφωνα με τη δική τους βούληση και επιθυμία και με την από μέρους του άσκηση της πειθούς. Έτσι, με τη συμβουλή και τη «θεραπεία» που τους προσφέρει, βοηθά να εξέλθουν από τα δεινά της ασθένειας που τους ταλαιπωρούν.

Ο καλός πολιτικός, που γίνεται αντιληπτός και στην *Πολιτεία* αλλά και στους *Νόμους*, ως αγαθός ιατρός και νομοθέτης της πόλεως, μεριμνά σαν τον μελισσοουργό για τη διατήρηση της κυψέλης αλώβητης από τα προβληματικά στοιχεία (περιλαμβανομένων των κηφίνων) και τις παθολογικές καταστάσεις («*ὡ δὴ καὶ δεῖ τὸν ἀγαθὸν ἰατρὸν καὶ νομοθέτην πόλεως μὴ ἴπτον σὸφὸν μελιττουργὸν πόρρωθεν εὐλαβεῖσθαι...*», *Πολιτεία* 564 c 1-2).¹⁶

16. Δεν παρέλκει να σημειωθεί ότι και κάθε μία από τις επιμέρους παραφθαρμένες μορφές των πολιτευμάτων ο Πλάτων επίσης την περιγράφει κατά την ιατρική μεταφορά ως «*πόλεως νόσημα*», *Πολιτεία*, 544 c 7. Η ιατρική αναλογία σχημάτιζε, επίσης, κεντρική παράμετρο στη ρητορική της πειθούς, την οποία κατά καιρούς οικειοποιήθηκε και ο ίδιος ο Πλάτων (Χλ. Μπάλλα, *Πλατωνική Πειθώ*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1997, σ. 54 κ.ε., 145 κ.ε.· Π. Θανασιάς, «*Νομοθεσίας εκτός βιαιίνων. Δίκαιο και Φιλοσοφία στους Πλατωνικούς Νόμους*», *Ισοπολιτεία*, τόμ. 1, 2001, σ. 67-93). Η βιολογική γενικότερα μεταφορά για την απόδοση και ερμηνεία κοινωνικών καταστάσεων ήταν αρκετά γνωστή και συνήθης στην αρχαία ελληνική γραμματεία αλλά και στην πολιτική φιλοσοφία (Γ. Γιατρομανωλάκης, *Πόλεως Σώμα, Μια Πρώιμη Ελληνική Μεταφορά και Προσωποποιία*, εκδ. Καρδαμίτσα, Αθήνα 1991· W. Kullmann, *H*

Πρόκειται, βέβαια, για έναν ανθρώπινο και όχι θείο θεραπευτή, του οποίου η τέχνη παρέχεται εκούσια και γίνεται ελεύθερα αποδεκτή από τα μέλη της ομάδας της κοινότητας στην οποία απευθύνεται. Ο πολιτικός είναι «*εθελούσιος, εκούσιος, συναινετικός και όχι βίαιος θεραπευτής των ανθρώπινων κοινοτήτων*», σχολιάζει σχετικά ο Καστοριάδης στη δική του διεισδυτική ανάλυση του πλατωνικού κειμένου.¹⁷

Η πολιτική γίνεται αντιληπτή ως έλλογη φροντίδα των κοινών υποθέσεων. Και συνίσταται πρωτίστως στη διαρκή περιθάλψη, τη συστηματική επιμέλεια –και μάλιστα προληπτικού και όχι μόνο κατασταλτικού χαρακτήρα– για τις συλλογικές υποθέσεις και τα κοινά προβλήματα της συγκεκριμένης ανθρώπινης κοινωνίας.

Απορρίπτεται, συναφώς, εμμέσως πλην σαφώς, η ιδέα περί του πολιτικού ως ενός είδους «υπερ-ανθρώπου» («*Übermensch*») θα τον αποκαλούσε αργότερα ο Νίτσε) που κυβερνά αυθαίρετα και ανεξέλεγκτα τους υπηκόους του οι οποίοι τυγχάνει να τελούν σε καθεστώς κυριαρχίας υπ' αυτόν. Προκρίνεται, αντίθετα, η ιδέα και η μεταφορική εικόνα του πολιτικού ως «*ανθρώπινου επιμελητή*» (276 d) των κοινών υποθέσεων, που ασκεί την τέχνη του εκουσίως και με τη θέληση εκείνων προς τους οποίους απευθύνει συμβουλές ή θεραπείες του: «*την δε εκούσιον και εκουσίω*» (276 e). Στοιχείο που τονίζει τη διάσταση της ελευθερίας, της αυτοκυβέρνησης, του αυτοκαθορισμού και της πειθούς. Κάτι το απολύτως θεμελιώδες στο πολίτευμα της δημοκρατίας, το οποίο διέπεται από τις αρχές της ισοπολιτείας, της ισηγορίας, των δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας του καθενός.

Το ζήτημα, ωστόσο, και τα προβληματικά στοιχεία που ανακύπτουν και από ετούτη τη μεταφορική ιδέα, παρά την προτίμηση που επιδεικνύει σε αυτήν ο Πλάτωνας, δεν είναι λίγα ούτε αμελητέα.

Καταρχάς ανακύπτει το ζήτημα της αναγνώρισης του ειδικού: πώς θα μπορούσαν να διακρίνουν οι άνθρωποι και να επιλέξουν τον αληθινό και γνήσιο θεραπευτή και επιμελητή των κοινών συμφερόντων της πόλης από τον σαγηνευτικό μάγο, τον γητευτή, «*των σοφιστών μέγιστον γόπτα*», όπως

πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη, ό.π., σ. 20 κ.ε., 28). Δεν θα πρέπει να παραγνωρισθεί, ωστόσο, ο κίνδυνος της εμπραγμάτως ή «φυσικοποίησης» που πάντοτε ελλοχεύει στην υπέρμετρη χρήση του οργανισμικού παραδείγματος για την περιγραφή κοινωνικών και πολιτικών φαινομένων (Αντ. Μακρυδημήτρης, *Προσεγγίσεις στη Θεωρία των Οργανώσεων*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2004, σ. 263 κ.ε.).

17. Κ. Καστοριάδης, *Ο Πολιτικός του Πλάτωνα, Επτά Σεμινάρια στις EHES*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2001, σ. 95.

αποκαλείται στον *Πολιτικό* (291 c); Δηλαδή, αυτόν που προσποιείται έντεχνα και ενίοτε παραπειστικά ότι διαθέτει μια γνώση που στην πραγματικότητα δεν κατέχει («οι προσποιούνται μεν είναι πολιτικοί και πείθουσι πολλούς, εισί δε ουδαμώς», 292 d). Πώς θα διακρίνουν τον ερασιτέχνη ή τον τοσαρλατάνο αλημιστή από τον επαίοντα και γνώστη ιατρό και θεραπευτή; Πώς θα μπορέσουν να διακρίνουν τον αληθινό προστάτη και υπερασπιστή του δημοσίου συμφέροντος από τον μεταμφιεσμένο τύραννο, όπως αναφέρει ο Πλάτων σχετικά και στην *Πολιτεία* («εκ προστάτου επί τύραννον», 565 d);

Εν τούτοις, η διάκριση αυτή είναι χρήσιμη και κρίσιμη, είναι απολύτως αναγκαία, «ει μέλλομεν ιδείν εναργώς το ζητούμενον» (*Πολιτικός*, 291 c). Γιατί δεν υπάρχει ίσως τίποτε πιο επικίνδυνο στη δημοκρατία από τους δημαγωγούς πολιτικούς που μπορεί να παρασύρουν τον λαό με την κολακεία και τη ρητορική τους σαγήνη σε λανθασμένες επιλογές, επιβλαβείς για το δημόσιο συμφέρον. Μία εξ αυτών, όχι η μικρότερη σε σημασία, είναι η καταστροφή της ίδιας της δημοκρατίας και η επιβολή τυραννικού καθεστώτος. Κατά τον Αριστοτέλη, «σχεδόν γαρ οι πλείστοι των αρχαίων τυράννων εκ δημαγωγών γεγόνασιν» (*Πολιτικά*, 1305 a 9).

Η «επιστήμη» της πολιτικής

Το κριτήριο της διάκρισης δεν μπορεί, βέβαια, κατά την πλατωνική αντίληψη, να είναι άλλο από αυτό της κατοχής της πραγματικής γνώσης ή της «επιστήμης» της πολιτικής και όχι της εσφαλμένης αντίληψης περί αυτής. Είναι δε ορθή ή αληθινή η γνώση, όταν ασκείται «κατά τέχνην» (*Πολιτικός*, 293 a 10). Δεν εκπλήσσει και παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην παρούσα ανάλυση ότι το χαρακτηριστικό παράδειγμα που προβάλλεται σχεδόν άμεσα στη σχετική επιχειρηματολογία εντός του ίδιου χωρίου δεν είναι άλλο από αυτό των ιατρών και της τέχνης τους: «τους ιατρούς δε ουχ ήκιστα νενομίκαμεν... πάντως ουδέν ήπτον ιατρός φαμέν, έωσπερ αν επιστατούντες τέχνην» (293 b).

Εν τούτοις, η πραγματική ή αληθινή γνώση της επιστήμης της διακυβέρνησης και της πολιτικής σπανίζει εξαιρετικά. Σπανίζει πολύ περισσότερο, φοβάται ο Πλάτων, και από αυτή την επαρκή γνώση των ιατρικών μεθόδων και των φαρμάκων. Μια γνώση και επιστήμη που είναι και η ίδια ασταθής και ευμετάβλητη, επισφαλής και πρόσκαιρη, όχι μόνο τότε, στον καιρό του Πλάτωνος, αλλά ακόμα και σήμερα.¹⁸

18. Για την αρχαία εποχή ο Frede (στο βιβλίο του *Philosophy and Medicine in Antiquity*)

Αν αυτά ισχύουν για την ιατρική επιστήμη, για την πολιτική και κυβερνητική επιστήμη που είναι και τέχνη, όπως άλλωστε και η ιατρική, ο Πλάτων γίνεται ακόμη πιο απαισιόδοξος. Διερωτάται εάν την αληθινή γνώση ή επιστήμη της πολιτικής μπορούν να την αποκτήσουν οι πολλοί, το πλήθος των πολιτών: «πλήθος γε εν πόλει ταύτην την επιστήμην δυνατόν είναι κτίσασθαι;» (292 ε). Φοβάται ότι η απάντηση είναι αρνητική.¹⁹

Μπορεί το θεμέλιο της εξουσίας στη δημοκρατία να ανήκει στους πολλούς, στο πλήθος των πολιτών,²⁰ αλλ' όχι κατ' ανάγκη και αυτό της γνώσης και της επιστήμης. Εάν, όμως, δεν μπορούν οι πολλοί να αποκτήσουν την αληθινή ιατρική επιστήμη, πώς θα αποκτήσουν την πολιτική τέχνη και επιστήμη που μάλλον είναι πιο σύνθετη και απαιτητική απ' την πρώτη;

Στη δημοκρατία, ωστόσο, που έχει ριζώσει σ' ένα τόπο και είναι αρκετά ώριμη από τη σκοπιά της ποιότητας της πολιτικής της κουλτούρας, δεν αποκλείεται οι πολίτες να είναι επαρκώς εξοικειωμένοι με την πολιτική διαδικασία («τα πολιτικά μν ενδεώς γνώναι», κατά την έκφραση του Περικλή –Θουκυδίδου, *Ιστοριών*, Β, 40). Το ζήτημα είναι αν αρκεί αυτή η στοιχειώδης ενημέρωση και γνώση για την αποτελεσματική και υπεύθυνη άσκηση της εξουσίας προς το κοινό όφελος. Ή μήπως, αντιθέτως, η ενασχόληση του πλήθους των πολιτών με την πολιτική μοιραία δεν καταλήγει παρά να έχει έναν ερασιτεχνικό χαρακτήρα; Ακόμη και αν όλοι διαθέτουν πρόσβαση και δικαίωμα συμμετοχής αλλά και μερίδια των θεμελιωδών προϋποθέσεων ή αρετών, όπως αυτές της δίκης και της αιδούς (*Πρωταγόρας*, 322 b, 323 a).

Από πρώτη, τουλάχιστον, άποψη, η ένταση αν όχι και η αντινομία μεταξύ δημοκρατίας και φιλοσοφίας μοιάζει να είναι προφανής. Σε βαθύτερο, ωστόσο, επίπεδο αποκαλύπτεται όχι μόνο ότι η φιλοσοφία «αναπιύχθηκε και

γράφει: «Εφόσον οι γιατροί ήταν συνήθως περιοδεύοντες, ήταν πρακτικά αδύνατο να τους καταστήσει κανείς υπεύθυνους. Ως εκ τούτου, υπήρχαν πολλοί κομπογιαννίτες και ανίκανοι γιατροί' έπρεπε κανείς να προσπαθεί να μάθει μερικά πράγματα και να βγάλει ένα κάποιο συμπέρασμα για το κατά πόσον θα έπρεπε να εμπιστεύεται τις ικανότητες του γιατρού που του πρόσφερε τις υπηρεσίες του» (αναφέρεται στο Αλ. Νεχαμάς, *Η τέχνη του Βίου, Σωκρατικοί στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, ό.π., σ. 117).

19. Ήδη στον *Κρίτωνα*, εξάλλου, ο Σωκράτης (και δι' αυτού ο Πλάτων) δέχεται ότι δεν έχουν την ίδια βαρύτητα οι γνώμες όλων των ανθρώπων («ού πάσας χρη τας δόξας των ανθρώπων τιμάν») αλλά, αντιθέτως, μετά από εύλογη κρίση μπορεί κανείς να προβεί σε μια διάκριση ούτως ώστε «τας μεν χρυστάς τιμάν, τας δε πονηράς ού» (47 a 4-5).

20. Όπως ανέφερε στον *Επιτάφιο Λόγο* του προς τους συμπολίτες του ο Περικλής, επαιρόμενος για το αθηναϊκό πολίτευμα, «και όνομα μεν δια το μη ες ολίγους αλλ' ες πλείονας οικείν δημοκρατία κέκλιται» (Θουκυδίδου, *Ιστοριών* Β, 37).

γεννήθηκε στη δημοκρατία»,²¹ αλλ' ότι η πρώτη συντελεί στην περαιτέρω εξέλιξη της ποιότητας και του περιεχομένου της δεύτερης με την καλλιέργεια του κριτικού πνεύματος σε αυτήν. Κατά τον Αριστοτέλη, μάλιστα, έστω και ως αισιόδοξη εκδοχή, δεν αποκλείεται σε ορισμένες περιπτώσεις το σύνολο των πολιτών να μπορεί να οδηγηθεί σε καλύτερες αποφάσεις και ορθότερες κρίσεις από ό,τι η ατομική σκέψη κάποιων επιμέρους προσώπων: «*Τους γαρ πολλούς, ὡν ἕκαστος ἐστὶν οὐ σπουδαῖος ἀνὴρ, ὁμῶς ἐνδέχεται συνελθόντας εἶναι βελτίους ἐκείνων οὐχ ὡς ἕκαστον ἀλλ' ὡς σύμπαντας*» (Πολιτικά, 1281 b 1-3).

Πράγμα που σημαίνει ότι ακόμη και αν οι πολίτες δεν είναι ίσως σε θέση να παραγάγουν οι ίδιοι άμεσα την καλύτερη πολιτική ή νομοθεσία σε κάποιο ειδικό τομέα των δημοσίων υποθέσεων, δεν χάνουν όμως για τούτο την ικανότητα να την κρίνουν. Πολλώ μάλλον αν τα αποτελέσματα και οι συνέπειες της εφαρμογής της τους αφορούν άμεσα ή έμμεσα, εφόσον επηρεάζουν τη δική τους κατάσταση, τα δικαιώματα και τις συμπεριφορές τους. Οπότε η γνώμη τους έχει πάντοτε αξία και σημασία. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, η συλλογική σοφία να αποδειχθεί ενίοτε ανώτερη από την ατομική νοημοσύνη και ικανότητα, ακόμη και σε ζητήματα αισθητικής τάξεως.²² Στην περίπτωση αυτή, πέραν του ότι οι πολίτες είναι εκ των πραγμάτων ως έναν βαθμό, έστω αρκετά γενικό, επαρκώς «ειδικοί» και εξοικειωμένοι με την πολιτική διαδικασία, θα είναι σε θέση να αναγνωρίσουν και να αναδείξουν τον πιο κατάλληλο (από αυτούς) ή ειδικό πολιτικό μόνο εάν και στο μέτρο που και οι ίδιοι διαθέτουν τη στοιχειώδη πολιτική αρετή και καλλιέργεια.²³

Ο Πλάτων, από τη σκοπιά του, καταλήγει στην απαισιόδοξη διαπίστωση ότι την πραγματική, την αληθινή ικανότητα και γνώση της ορθής διακυβέρνησης δεν θα τη βρούμε διάχυτη στον κόσμο, στην πολιτική κοινωνία. Αλλά θα πρέπει μάλλον να την αναζητήσουμε –ακόμη και στη δημοκρατία– σε έναν ή δύο, το πολύ σε λίγους ανθρώπους: «*την μὲν ορθήν ἀρχὴν περὶ ἓνα τινα καὶ δύο καὶ παντάπασιν ὀλίγους δεῖ ζητεῖν, ὅταν ορθὴ γίγνηται*» (293a).

Στην ευτυχή περίπτωση, όμως, που εντοπιστούν οι κατάλληλοι πολιτικοί,

21. Κ. Ι. Δεσποτόπουλος, *Μελετήματα Πολιτικής Φιλοσοφίας*, ό.π., σ. 13.

22. W. Kullmann, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, ό.π., σ. 102 κ.ε. · Γ. Κοντογιώργης, *Το ελληνικό κοσμοσύστημα*, τόμ. Α', *Η κρατοκεντρική περίοδος της πόλης*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα 2006, σ. 225 κ.ε.

23. Κάτι ανάλογο, παρατηρεί ο Νεχαμάς (*Η τέχνη του Βίου, Σωκρατικοί στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκά*, ό.π., σ. 121), συμβαίνει και στο πεδίο της ηθικής συμπεριφοράς: «μόνο ο αγαθός άνθρωπος μπορεί να αναγνωρίσει έναν άλλο αγαθό».

όπως και οι καλοί γιατροί, μικρή σημασία έχει πώς ακριβώς αυτοί ασκούν την τέχνη ή την επιστήμη τους, με αλήθειες ή κάποια συγγνωστά ψέματα (το «γενναῖον ψεύδος», κατά την Πλατωνική *Πολιτεία*), με πειθώ και ή και κάποια εξαπάτηση ώστε να εξασφαλιστεί η συμμόρφωση, με αυστηρότητα ή επιείκεια.²⁴ Έτσι κι αλλιώς, οι αποδέκτες των συνταγών τους, οι ασθενείς ή θεραπευόμενοι (πολίτες) μικρή έχουν γνώση και ικανότητα ή ακόμη και διάθεση να ελέγξουν κριτικά και μετά λόγου γνώσεως τα φάρμακα και τη θεραπεία που τους προσφέρεται. Αρκεί η θεραπεία να μην αποδειχθεί φαρμακεία και το φάρμακο φαρμάκι, ώστε αντί της ίασης να προξενεί τη δηλητηρίαση.

Η πολιτική ως ασθένεια;

Η βασική αδυναμία και της δεύτερης μεταφορικής ιδέας του πολιτικού ως ιατρού και θεραπευτή, παρά την κεντρική θέση που κατέχει στην πλατωνική θεωρία περί του *Πολιτικού*, οφείλεται στο ότι η πολιτική γίνεται έτσι αντιληπτή ως μια διαδικασία ασθένειας, ως νόσος που πρέπει να θεραπευτεί.²⁵ Επίσης, γιατί το κοινό προς το οποίο η πολιτική απευθύνεται και εν τέλει υπηρετεί, εκλαμβάνεται ως κάτι το παθητικό και αδαές, ως «ασθενείς» και ανίκανοι να κρίνουν τη θεραπεία που λαμβάνουν υποτίθεται εκουσίως. Κάποιοι άλλοι κατέχουν μια γνώση που εκείνοι δεν κατέχουν, οπότε οφείλουν να πειθαρχήσουν «εκόντες άκοντες» και να ακολουθήσουν επακριβώς τις συνταγές και

24. Μολονότι η αρχή της αλήθειας προσλαμβάνει καταστατικό χαρακτήρα και τίθεται σε προτεραιότητα στη διακυβέρνηση της πλατωνικής *Πολιτείας* («αλήθειαν γε περί πολλού ποιητέον», 389 b) και αναγνωρίζεται ότι στους θεούς τα ψέδη είναι άχρηστα («τω όντι τοις θεοίσι μεν άχρηστον ψεύδος»), γίνεται εν τούτοις δεκτό ότι στα ανθρώπινα μπορεί ενίοτε κάποια από αυτά («lordly lies», τα αποκαλεί ο Πόππερ, στο *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, τομ. 1, *Η γοητεία του Πλάτωνα*, ό.π., σ. 249, 442) να είναι χρήσιμα σαν τα φάρμακα, («ανθρώποις δε χρήσιμον ως εν φαρμάκου είδει...») χορηγούμενα όπως και εκείνα από τους γνώστες ιατρούς πάντοτε για το όφελος της πόλης («επ' ωφελία της πόλεως»). Στο μέτρο, λοιπόν, που κρίνεται αναγκαίο μπορεί οι κυβερνώντες να καταφεύγουν σε κάποια εξαπάτηση για να εκμαιεύσουν τη συμμόρφωση των πολιτών στα κελεύσματά τους: «ουχίνω τω ψεύδι και τη απάτη κινδυνεύει ημίν δεήσειν χρήσθαι τους άρχοντας επ' ωφελία των αρχομένων», θα προσθέσει σε ένα επόμενο χωρίο της *Πολιτείας* (459 d 1-3), κατ' αναλογία και πάλι προς την ιατρική τέχνη και τη φαρμακολογία («εν φαρμάκου είδει πάντα τα τοιαύτα χρήσιμα είναι»). Στους *Νόμους* επίσης γίνεται αποδεκτό να καταφεύγει κάποτε ο νομοθέτης «σε ορισμένα ψέματα ως τελευταίο μέτρο που μπορεί να χρησιμοποιήσει προτού προσφύγει στη βία» (Χλ. Μπάλλα, *Πλατωνική Πειθώ*, ό.π., σ. 142).

25. «Ουκούν ώσπερ σώμα νοσώδες... ούτω δη και η κατά ταυτά εκείνω διακειμένη πόλις...» (*Πολιτεία*, 556 e 3-5).

τη δοσολογία των φαρμάκων, για τη δική τους υποτίθεται θεραπεία. (Ακόμη και «να μπουν στον γύψο», εφόσον δεν έχουν πειστεί με τη θέλησή τους, αν είναι για το καλό τους.)

Το ζήτημα είναι ότι δεν έχουν την ίδια πάντοτε γνώση και αντίληψη και οι πολίτες, οι οποίοι όμως δεν μπορεί να υποτιμώνται ως άρρωστοι και αδαείς περί τα κοινά, ιδίως στη δημοκρατία, όπου υποτίθεται ότι οι πολίτες αυτοδιοικούνται και αυτοκυβερνώνται («*δήμος γαρ κρατεί*», «*κύριον είναι μάλλον το πλήθος*», Αριστοτέλους, *Πολιτικά*, 1281 a). Στη δημοκρατία το θεμέλιο της εξουσίας δεν ανήκει στους λίγους αλλά στους πολλούς, θα υπενθυμίσει στον Επτάψφο Λόγο του ο Περικλής («*δια το μη ες λίγους, αλλ' ες πλείονας οικείν*» –Θουκυδίδου, *Ιστοριών*, Β, 37). Συνάμα όλοι διαθέτουν μερίδια ή στοιχεία της πολιτικής αρετής («*αιδώ τε και δίκην*»), την οποία κανείς δεν κατέχει καθ' ολοκληρίαν, και είναι εξίσου αρμόδιοι και κατάλληλοι αν όχι για τη λήψη συγκεκριμένων τελικών αποφάσεων, τουλάχιστον για τη συμβουλή και την έκφραση γνώμης περί αυτών (περιλαμβανομένης της έγκρισης ή της απόρριψής τους): «*όταν δε εις συμβουλήν πολιτικής αρετής ίωσιν, ... εικότως άπαντος ανδρός ανέχονται, ως παντί προσήκον ταύτης γε μετέχειν της αρετής, ή μη είναι πόλεις*» (Πλάτωνος, *Πρωταγόρας*, 323 a).

Τωος δεν παρέλκει, εξάλλου, να σημειωθεί ότι στην *Απολογία Σωκράτους*, έργο της πρώιμης πλατωνικής περιόδου, δηλώνεται με σαφήνεια ότι «ο ανεξέταστος βίος είναι ανάξιος για να τον ζήσει ο άνθρωπος» («*ανεξέταστος βίος ού βιωτός ανθρώπων*», 38 a). Πράγμα που επί της αρχής, τουλάχιστον, ισχύει για κάθε άνθρωπο, και όχι μόνο τους εκλεκτούς. Κατ' αντίστροφη φορά του συλλογισμού, κάθε άνθρωπος διαθέτει το δικαίωμα και τη δυνατότητα, αν όχι και το καθήκον, της εξέτασης, της κριτικής διερεύνησης και του ελέγχου ή της αξιολόγησης της ζωής του σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο. Τούτέστιν, ο ανεξέταστος βίος δεν προσιδιάζει στον άνθρωπο, τον κάθε άνθρωπο που θέλει να στέκει στο επίπεδο του ανθρώπου. Διανοίγεται, έτσι, σημειώνει ο Βλαστός,²⁶ «*κατά το σωκρατικό όραμα, ο φιλοσοφικός τρόπος ζωής στους πάντες*» και όχι μόνο στους λίγους και τους εκλεκτούς.²⁷

26. Γρ. Βλαστός, *Σωκράτης: ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, ό.π., σ. 54, 176.

27. Εν τούτοις, ο εξεταστικός ή φιλοσοφικός τρόπος ζωής και η αντίστοιχη «*τέχνη του βίου*» (Αλ. Νεχαμάς, *Η τέχνη του Βίου, Σωκρατικοί στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, ό.π.), που ήταν κατά τον Σωκράτη δυνητικά εφικτή και επιθυμητή για όλους, δεν έφτανε μέχρι του σημείου να οδηγεί και τον ίδιο στην άμεση ενασχόλησή του με την πολιτική, ακόμη και στην αθηναϊκή δημοκρατία την περίοδο της ακμής της (αυτίν που εκθειάζει στον Επτάψφο ο Περικλής). Όπως ανέφερε στην *Απολογία* (31 d), «*εγώ ίδια μεν ταύτα συμβου-*

Φύλακας ή δυνάστης;

Στις περιπτώσεις, ωστόσο, εκείνες στις οποίες οι πολιτικοί, που γίνονται καταρχήν αντιληπτοί ως φύλακες ή ιατροί, εκτρέπονται από το κύριο έργο τους και μεταστρέφονται από επίκουροι και υπερασπιστές των κοινών συμφερόντων σε εκμεταλλευτές και δυνάστες, δεν μεταβάλλεται μόνο η δική τους φύση, αλλά αλλοιώνεται και η μορφή του πολιτεύματος. «*Αντί συμμαχων ευγενών δεσπόται αγρίους αφομοιωθώσιν*», γράφει στην *Πολιτεία* ο Πλάτων (416 b 3). Και λίγο πιο κάτω προσθέτει ακόμη πιο εμφατικά: «*αντί κυνών λύκοις ομοιωθήναι... τοις προβάτοις κακουργείν*». Βέβαια, όπως είναι γνωστό, η μεταστροφή του φύλακα σε δυνάστη, η μετατροπή του υπηρέτη σε αφέντη είναι γενικότερο φαινόμενο στην ανθρώπινη, πολιτική και κοινωνική, εμπειρία. Η εξέγερση ή μάλλον το «πραξικόπημα» των φυλάκων θέτει το ζήτημα του περιορισμού και της προληπτικής αποτροπής του ενδεχομένου ζής από μέρος τους αυθαίρετης κατάληψης και νόσφισης δημόσιας εξουσίας, που δεν τους ανήκει. Γιατί όπως το έθετε χαρακτηριστικά ο λατίνος ποιητής Ιουβενάλης, πρέπει πάντοτε να ανησυχούμε και να μεριμνούμε ποιος θα μάς φυλάει από τους ίδιους τους φύλακες («*sed quis custodiet ipsos custodes?*»)²⁸.

Πάσχει, συναφώς, η ιδέα περί του πολιτικού ως ιατρού και θεραπευτή κα-

---

λεύω περιών και πολυπραγμονώ, δημοσία δε ού τολμώ αναβαίνων εις το πλήθος το υμέτερον συμβουλεύειν τη πόλει». Για να προσθέσει αμέσως παρακάτω ότι την άμεση ενασχόλησή του με την πολιτική δράση την αποτρέπει η μέση του φωνή [της συνειδήσεως], το «δαιμόνιον», όπως το αποκαλεί: «*φωνή τις γιγνομένη... αεί αποτρέπει με τούτου ό αν μέλλω πράττειν, προτρέπει δε ούποτε. Τούτ' είναι ό μοι εναντιούται τα πολιτικά πράττειν*». Αυτή η αποτροπή δεν έφτανε, βεβαίως, μέχρι του σημείου να τον εμποδίσει να ασκεί πάντοτε τη φιλοσοφική του δραστηριότητα συζητώντας με πρόθυμους συνομιλητές σε διάφορους χώρους: «*φιλοσοφούντα με δει ζην και εξετάζοντα εμαυτόν και τους άλλους*» (28 ε). Φαίνεται, συνεπώς, πως έκρινε ο Σωκράτης ότι η συμβολή του στην εν γένει πολιτική ζωή της πόλης, που έζησε και αγάπησε, θα ήταν καλύτερη αν ο ίδιος εστίαζε την προσπάθειά του στην καλλιέργεια του ηθικού και πνευματικού κεφαλαίου των πολιτών της. Σε αυτό συνίστατο, κατά τη δική του εκτίμηση, και η αληθινή ή αυθεντική πολιτική δράση: «*επιχειρείν τη ως αληθώς πολιτική τέχνη*» (*Γοργίας*, 521 d 6-7, Γρ. Βλαστός, *Σωκράτης: ειρωνευτής και ηθικός φιλόσοφος*, ό.π., σ. 350-352, 426· Αλ. Νεχαριάς, *Η τέχνη του Βίου, Σωκρατικοί στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκώ*, ό.π., σ. 266, σμ. 47).

28. Συναφές είναι εν προκειμένω το λεγόμενο «*παράδοξο της ελευθερίας*» (Κ. Πόππερ, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, τόμ. 1, *Η γοητεία του Πλάτωνα*, ό.π., σ. 432), σύμφωνα με το οποίο «*η ελευθερία, με την έννοια της απουσίας οποιουδήποτε ανασταλτικού ελέγχου, θα πρέπει να οδηγεί σε πολύ μεγάλο εξαναγκασμό, αφού καθιστά ελεύθερο τον αδιάτακτο να υποδουλώνει τον εύπιστο*».

τά το ότι, αν ο ιατρός ή θεραπευτής δεν είναι ο πραγματικά κατάλληλος και αληθινά γνώστης αυτής της επιστήμης – κάτι που εξ ορισμού οι «ασθενείς» του δεν είναι σε θέση να κρίνουν και να εκτιμήσουν, διαφορετικά θα ήταν οι ίδιοι ιατροί του εαυτού τους–, τότε ενδέχεται με τη θεραπεία και τις συνταγές του να κάνει μεγαλύτερο κακό παρά καλό. Η ψευδοθεραπεία ίσως αποδειχθεί χειρότερη από την ασθένεια. Ή, όπως το λένε οι Αγγλοσάξονες, «*the cure is worse than the disease*».

Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι η σπάνις ή η δυσκολία εντοπισμού των αληθινά κατάλληλων θεραπευτών ή πολιτικών επιστημόνων και επιμελητών των κοινών υποθέσεων, όσο και η κάπως υποτιμητική αντίληψη των πολιτών ως ασθενών, καθιστά και αυτή τη μεταφορική ιδέα απρόσφορη για τη δημοκρατία. Πράγμα που μας οδηγεί στην τρίτη μεταφορική ιδέα με την οποία ολοκληρώνει την πραγματεία του ο Πλάτων.

«Ο περί της υφαντικής λόγος»

Σύμφωνα με την τρίτη μεταφορική ιδέα περί του Πολιτικού, αυτός θα πρέπει να γίνει αντιληπτός όχι πλέον ως ποιμένας ούτε ως ιατρός, αλλά ως υφαντής των κοινών υποθέσεων της πόλεως. Και η πολιτική τέχνη ως μια τέχνη υφαντική. Μια τέχνη και ικανότητα σύνθεσης, εναρμόνισης και συνδυασμού στοιχείων ακόμη και ετερόκλητων από τα οποία προκύπτει ένα σχέδιο, ένα τελικό αποτέλεσμα.

Αυτό που κάνει ο πολιτικός, σύμφωνα με την πολύ πιο μετριοπαθή ιδέα του υφαντή, είναι να συντονίζει και να εναρμονίζει τις διάφορες τέχνες, τα επαγγέλματα και τις δραστηριότητες στην πόλη. Το κάνει δε τούτο με τρόπο ώστε να μην απειλείται ούτε η δική τους ιδιαιτερότητα, η ξεχωριστή φύση και αξία του καθενός επιμέρους στοιχείου ή παραγωγικής δραστηριότητας (στον πρωτογενή, τον δευτερογενή ή τον τριτογενή τομέα της οικονομίας, θα λέγαμε σήμερα), αλλά ούτε και η συνοχή και η αρμονία του όλου.

Σε αυτήν (την πόλη), όπως είχε ήδη δείξει στην *Πολιτεία* του ο Πλάτων, κανείς δεν είναι αυτόρκτης – «*γίνεται, τίνυν... πόλις... επειδή τυγχάνει ημών έκαστος ουκ αυτόρκτης, αλλά πολλών ων ενδεής*», (369 b 6-7). Στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας όλοι αλληλεξαρτώνται ανταλλάσσοντας ο ένας προς τον άλλο αγαθά και υπηρεσίες προς αμοιβαίο όφελος και εξ ανάγκης («*παραλαμβάνων άλλος άλλον, επ' άλλου, τον δ' επ' άλλου χρεία, πολλών δεόμενοι...*», 9-10). Ακόμη μεγαλύτερη είναι η ανάγκη, αλλά και η δυσκολία, του συντονισμού και της εναρμόνισης των δραστηριοτήτων, όσο εντονότερη εί-

να η δυναμική της κοινωνικής διαφοροποίησης στον παραγωγικό και τον κοινωνικό τομέα. Γιατί η διαφοροποίηση αυξάνει το μέγεθος μιας οργάνωσης ή ενός συστήματος, εφόσον πολλαπλασιάζονται τα μέλη του ή τα στοιχεία που το συγκροτούν, πράγμα που με τη σειρά του μειώνει ή καθιστά προβληματική τη συνοχή και την εναρμόνιση της λειτουργίας τους.²⁹

Στο πλαίσιο της πολιτικής κοινωνίας οι πολίτες εξειδικεύονται σε ορισμένα κάθε φορά έργα ή δραστηριότητες προκειμένου να μεγιστοποιήσουν την απόδοσή τους, αλλά και την ανταλλακτική αξία και χρησιμότητα των προϊόντων τους. Σε αυτό ακριβώς έγκειται το νόημα της αγοράς και του νομίσιματος για τις αγοραπωλησίες αγαθών και υπηρεσιών: «...πωλούντες και ωνούμενοι. Αγορά δη μὴν και νόμισμα σύμβολον της αλλαγῆς ἐνεκα...» (*Πολιτεία*, 371 b 7-8).³⁰ Έτσι, οι πολίτες εξειδικεύονται ή αφοσιώνονται σε ορισμένα έργα, εστιάζουν την προσοχή και τη δραστηριότητά τους σε αυτά και αποφεύγουν να κατατρίβονται περί πολλά με τρόπο ερασιτεχνικό ή ελάχιστα καρποφόρο για τους ίδιους αλλά και τους άλλους. Όπως διατυπώνει με τρόπο κλασικό το σχετικό επιχείρημα στην *Πολιτεία* ο Πλάτων, «το αυτού έκαστος εις ὧν ἔπραττε και οὐκ ἐπολυπραγμόνει» (433 d 5).

Η δικαιοσύνη, ως κεντρική οργανωτική αρχή στην πολιτεία, αναφέρεται ακριβώς, κατά τον Πλάτωνα, στη βέλτιστη κατανομή των έργων και δραστηριοτήτων σε αυτήν, ώστε να διασφαλίζεται ο συντονισμός, η συνάφεια και η συμπληρωματικότητά τους: «το τα αυτού πράττειν και μη πολυπραγμονεῖν δικαιοσύνη ἐστὶ» (*Πολιτεία*, 433 a 8-9). Από αυτές τις διαφορές συντίθεται η κοινωνική και πολιτική ζωή. «Οὐ γὰρ γίνεται πόλις ἐξ ὁμοίων», θα διευκρινίσει συναφώς ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά*, 1261 a 1).

Το ζήτημα είναι, ακριβώς, η εναρμόνιση και ο συντονισμός, η συνύφανση αυτών των διαφορετικοτήτων. Τούτο είναι ευχερέστερο να συμβεί όχι σε κάτι άπειρο ή хаοτικό, αλλά εντός ορισμένου κάθε φορά πλαισίου ή ορίων, ώστε να υπάρχει η απαραίτητη συνοχή και συμμετρία: «ὅσπν δει το μέγεθος την πόλιν ποιείσθαι...», θα υπογραμμίσει συναφώς ο Πλάτων, «μέχρι οὐ αν

29. Η εξισορρόπηση μεταξύ συνοχής και διαφοροποίησης αποτελεί πάγιο πρόβλημα της οργανωτικής θεωρίας (Αντ. Μακρυδημήτρης, *Προσεγγίσεις στη Θεωρία των Οργανώσεων*, ό.π.).

30. Είναι εμφανές ότι η επιχειρηματολογία αυτή υποδηλώνει μια αντίληψη συμβολαιοκρατίας, σύμφωνα με την οποία η κοινωνία και οι θεσμοί της συγκροτούνται από ποικίλα συμβόλαια και συμβάσεις μεταξύ ἔλλογων και ελεύθερων υποκειμένων που επιδιώκοντας καθέννας το ίδιο συμφέρον, καταλήγουν να υπηρετούν και το κοινό (Κ. Πόππερ, *Η ανοιχτή κοινωνία και οι εχθροί της*, τόμ. 1, *Η γοητεία του Πλάτωνα*, ό.π., σ. 140 κ.ε.· ΑΙ. Κογρέ, *Φιλοσοφία και Πολιτεία, Εισαγωγή στην ανάγνωση του Πλάτωνα*, 2η έκδ., Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1990, σ. 112, 135).

εθέλει αυξομένη είναι μια, μέχρι τούτου αύξειν, πέραν δε μη» (Πολιτεία, 423 b 6-9). Η ιδεατή πολιτεία είναι «ευσύνοπτος», όπως θα τη χαρακτήριζε αργότερα more platonico ο Αριστοτέλης (Πολιτικά, 1326 b 25). Τουτέστιν, η διόγκωση του μεγέθους μιας πόλης πέρα από ένα όριο (ασυμμετρία) απειλεί να επιφέρει ή να εκθρέψει τη διάλυσή της στα εξών συνετέθη, την απουσία της αναγκαίας μεταξύ τους συνοχής.

Αρα, η πολιτική οργάνωση μπορεί να μη γίνεται εξ ομοίων, όπως επισήμανε ο Αριστοτέλης,³¹ αλλά προϋποθέτει και καλλιέργει τις διαφορές και την πολυπλοκότητα, τις αντιθέσεις και τις ανταλλαγές. Δεν πρέπει, όμως, εξ αυτού του λόγου να αφεθεί να διασπαστεί σε πολλές πόλεις, αλλά να παραμείνει μία, τονίζει ο Πλάτων.³² Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι τόσο η υπέρμετρη αύξηση της πολυπλοκότητας οδηγεί σε διάλυση του πολιτικού ιστού (κατά τον Πλάτωνα), όσο και υπέρμετρη ελάττωσή της στην αναίρεσή του (κατά τον Αριστοτέλη). Το ζητούμενο είναι, λοιπόν, η συμμετρία της πόλης, ήτοι η αναλογία εδάφους, πληθυσμού και οργάνωσης των πολιτικών θεσμών, ώστε να υπάρχει αυτάρκεια και ποιότητα ζωής σε αυτήν (αυτό είναι το νόημα της ευσύννοπτης πόλης).

Το μέγα έργο της προώθησης της διαφοροποίησης και της διασφάλισης του συντονισμού, ώστε να είναι κατάλληλα οργανωμένη η μεταξύ τους εξισορρόπηση και συμπληρωματικότητα, είναι η πεμπτουσία του ρόλου της πολιτικής («πάντα συνυφαίνουσα ορθότατα», Πολιτικός, 305 e 4). Πρόκειται για μια ιδέα τη σημασία της οποίας θα αντιληφθεί, φυσικά, ο Αριστοτέλης, ο κορυφαίος των μαθητών και συνεχιστών του Πλάτωνος, και θα την αξιοποιήσει δημιουργικά χαρακτηρίζοντας στο δικό του πλέον έργο την πολιτική ως την πλέον περιεκτική και αρχιτεκτονική από όλες τις επιστήμες ή τέχνες. Δηλαδή, την πιο σχεδιαστική και συντονιστική από όλες τις άλλες: «δόξειε δ' αν της κυριωτάτης και μάλιστα αρχιτεκτονικής. Ταύτη δ' η πολιτική φαίνεται» (Ηθικά Νικομάχεια, 1094 a 26-27).

31. Διότι αν συνέβαινε αυτό, η πόλη θα κατέβαινε στην κλίμακα της πολυπλοκότητας, οπισθοδρομώντας προς τα απλούστερα συστήματα της κώμης, της οικογένειας ή του ατόμου, πράγμα που επίσης θα οδηγούσε στην αναίρεσή της («αναίρεισι γαρ την πόλιν», Πολιτικά, 1261 a 15 κ.ε.· W. Kullmann, *Η πολιτική σκέψη του Αριστοτέλη*, ό.π., σ. 26 κ.ε.).

32. Οι νόμοι και το εν γένει θεσμικό, ρυθμιστικό ή κανονιστικό περιβάλλον επιτελούν αυτό ακριβώς το έργο σε μια πολιτεία: ήτοι, τη διαμόρφωση ενός σταθερού πλαισίου εντός του οποίου και με βάση το οποίο οι πολίτες δρουν ελεύθερα αλλ' όχι άναρχα προς αμοιβαίο όφελος χωρίς να απειλείται με τρόπο διαλυτικό η συνοχή του όλου. Όπως θα γράψει σχετικά ο Πλάτων, «ουχ' ίνα αφή τρέπεσθαι όπν έκαστος βούλεται, αλλ' ίνα καταχρήται αυτός αυτοίς επι τον σύνδεσμον της πόλεως» (Πολιτεία, 520 a 3-4).

Δεύτερος πλους

Απολύτως συναφής με αυτή την αντίληψη είναι η ιδέα του πολιτικού ως σχεδιαστή και εγγυητή της εφαρμογής των νόμων. Βέβαια, κατά την πλατωνική αντίληψη, οι νόμοι δεν είναι παρά ο «*δεύτερος πλους*», «*the second best*».³³ Όταν απουσιάζει ή είναι δυσεύρετος ο πραγματικά κατάλληλος και σοφός πολιτικός άρχων – αυτός που δεν κηδεμονεύεται από νόμους, αλλά νόμος και τέχνη είναι η επιστήμη του («*την τέχνην νόμον παρεχόμενος*» Πολιτικός, 297 a 3), αφού μπορεί να αποφασίζει και να ενεργεί με γνώμονα «*το μετά νοι και τέχνης δικαιώτατον*» (Πολιτικός 297 b)– αν δεν είναι, λοιπόν, εφικτός ο πρώτος πλους, τότε οι θεοπισμένοι νόμοι, το θετικό δίκαιο, με την κατάλληλη και σώφρονα εφαρμογή τους μπορεί να διασφαλίσουν μια προσηγυστική απομίμηση των αρχών και των επιλογών, στις οποίες θα προέβαινε εάν υπήρχε ο απόλυτα δίκαιος άρχων και κυβερνήτης.³⁴

Οι νόμοι ως «*μιμήματα της αληθείας*» (Πολιτικός, 300 c) αναζητούν τη λύση στα προβλήματα την οποία θα έδινε ο ίδιος ο αρχικός νομοθέτης (ο ι-δεατά δίκαιος άρχων), αν ήταν εκεί. Με τα λόγια του Αριστοτέλη, με τη νομοθεσία επιδιώκεται να προσδιοριστεί ως ρυθμιστικός κανόνας της κοινωνικής συμπεριφοράς «*ό καν ο νομοθέτης αυτός αν είπεν εκεί παρών και ει ή-δε, ενομοθέτησεν αν*» (Ηθικά Νικομάχεια, 1137 b 22).

Κατά μια πιο θετική, ωστόσο, εκδοχή της σημασίας των νόμων –έστω και ως δεύτερος πλους– στην αντίληψη των αρχαίων Ελλήνων, αρκεί να αναφερθεί ότι οι ίδιοι επαίρονταν για τη διάθεσή τους να υποτάσσονται εθελούσια στον νόμο και όχι στα κελεύσματα των εκάστοτε εξουσιαζόντων. «*Τοις νόμοις μάλλον εθέλοντές τε και δυνάμενοι δουλεύειν*», όπως έγραφε στην *Εβδομη Επιστολή* του ο ίδιος ο Πλάτων (337 a). Ενώ στους *Νόμους*, το κύ-

33. «*Δια ταύτα δη τοις στοουίν νόμους και συγγράμματα τιθεμένοις δεύτερος πλους το παρά ταύτα μήτε ένα μήτε πλήθος μηδέν μηδέποτε εάν δραν μηδ' στοούν*» (Πολιτικός, 300 c, πρβλ. επίσης 297 e). Η πολυνομία είναι περιττή, ίσως και επιβλαβής, αν υπάρχει η δυνατότητα της ευθείας και δίκαιης κρίσης (ο πρώτος πλους): «*Αλλ' ουκ άξιον, έφη, ανδράσι καλοίς καθαιούς επιπάτειν' τα πολλά γαρ αυτών, όσα δει νομοθετίσασθαι, ραδίως που ευρήσουσιν*» (Πολιτεία, 425 e 1-3). Στον Πολιτικό του, εξάλλου, θα διευκρινίσει ο Πλάτων ότι εάν έχουν εντοπισθεί και αναδειχθεί οι ικανοί και αληθινά κατάλληλοι άρχοντες για να κυβερνήσουν («*άρχοντας αληθώς επιστήμονας*»), τότε μικρή θα έχει σημασία πώς ακριβώς αυτοί θα κυβερνούν, δηλαδή με αυστηρή προσήλωση στη νομιμότητα ή όχι («*εάντε κατά νόμους εάντε άνευ νόμων άρχουσι*», 293 d 1).

34. Α.Ε. Taylor, *Πλάτων, Ο άνθρωπος και το έργο του*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1992, σ. 460· Κ. Τοάτσος, *Η κοινωνική φιλοσοφία των Αρχαίων Ελλήνων*, β' έκδ., Εστία, Αθήνα 1970, σ. 138 κ.ε., 159).

κνείο άσμα του, η διακυβέρνηση σύμφωνα με τον νόμο (ή το δίκαιο) χαρακτηρίζεται ως «εκόντων αρχήν αλλ' ού βίαιον» (690 c).

Την πρωτοκαθεδρία, λοιπόν, στην οργανωμένη πολιτεία έχουν οι νόμοι —«δει τους νόμους είναι κυρίου, κειμένους ορθώς», θα αποφανθεί συναφώς ο Αριστοτέλης (Πολιτικά, 1282 b 3-4). Έργο του πολιτικού μετά την κατάρτιση είναι η συνεπής τήρηση και εφαρμογή τους, ώστε «μηδέποτε κειμένων αυτοίς των νόμων μηδέν ποιείν παρά τα γεγραμμένα και πάτρια έθνη», θα ορίσει ο Πλάτων (Πολιτικός, 301 a) —τουτέστιν, να μη συμβαίνει τίποτε που να αντιβαίνει και να είναι αντίθετο προς τους νόμους, τις γραπτές διατάξεις και τα πατροπαράδοτα έθιμα.³⁵ Πρόκειται για τη θεμελιώδη αρχή του κράτους δικαίου, θα λέγαμε με τη σύγχρονη ορολογία. Μια αρχή η σημασία της οποίας δεν ήταν φυσικά άγνωστη στους αρχαίους.³⁶

Στο πλαίσιο της αρχής αυτής, οι φορείς της πολιτικής εξουσίας γίνονται αντιληπτοί ως «φύλακες νόμου τε και πόλεως» (Πολιτεία, 421 a 5), αλλά και προασιπιστές των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των πολιτών. Ενδεικτικά σημειώνεται ότι ο μεν Πλάτων χαρακτηρίζει τους πολιτικούς ως «δημιουργούς ελευθερίας πόλεως» (Πολιτεία, 395 c 1), ο δε ο Ηράκλειτος σε ένα από τα κείρια αποφθέγματά του αποφαινόταν ότι οι πολίτες θα έπρεπε να υπερασπίζονται τη νομιμότητα και το δίκαιο όπως τα τείχη της πόλης τους: «μάχεσθαι χρη τον δήμον υπέρ νόμου όκωσπερ τείχεος» (Απ. 44).³⁷

Ο νόμος, λοιπόν, και η νομιμότητα, έστω ως «δεύτερος πλους» ή υποκατάστατο της δίκαιης και ευθείας κρίσης της πολιτικής αρετής («κάλλιστ' έχων ως δεύτερον», Πολιτικός, 297 e), πρέπει να τηρείται, αν πρόκειται η πολιτεία να αποφύγει την κατάρπτωση και τον εκφυλισμό της. Γιατί πολιτεία «άνομος δε χαλεπή και βαρυτάτη συνοικήσαι» (302 e). «Τίνι γαρ αν πόλις αρέσκοι άνευ νόμων;», θα αναρωτηθεί ο Πλάτων στον Κρίτωνα (53 a 5-6). Συναφώς

35. Σε ένα άλλο χωρίο θα γίνει ακόμη πιο αυστηρός ο Πλάτων ως προς την ανάγκη πειθαρχησης στους νόμους: «το παρά τους νόμους μηδέν μηδένα τολμάν ποιείν των εν τη πόλει, τον τολμώντα δε θανάτω ζημιούσθαι και πάσι τοις εσχάτοις» (Πολιτικός, 297 e).

36. Κ. Ι. Δεοποτόπουλος, Μελετήματα Πολιτικής Φιλοσοφίας, ό.π., σ. 94 κ.ε., Γ. Βλάχος, Πολιτικές Κοινωνίες στον Όμηρο, ό.π., σ. 191 κ.ε., Γ. Μ. Σχινάς, Ιστορία της Ελληνικής Φιλοσοφίας του Δικαίου, Β' Τόμος, Σωκράτης και Πλάτων, εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή 2008, σ. 480 κ.ε.

37. Όπως χαρακτηριστικά έγραφε προς τις αρχές της πατρίδας του ο σπαρτιάτης στρατηγός Αγησίλαος, «άρχω γαρ ουκ εμαυτώ αρχάν, αλλά τα πόλει και τοις συμμάχοις· και τότε αρχων αρχει αλαθέως κατά δίκην, όταν και αρχηται υπό τε νόμων και εφόρων...» (Αναφέρεται στα Λακωνικά Αποφθέγματα του Πλουτάρχου, Κ. Ι. Δεοποτόπουλος, Μελετήματα Πολιτικής Φιλοσοφίας, ό.π., σ. 53, 107).

ακόμη και στην ιδεατή του *Πολιτεία* ο Πλάτων θα επαναβεβαιώσει την προτεραιότητα του δικαίου: «*μέγιστον δη και αναγκαιότατον το δίκαιον*» (540 e 1-2). «*Μηδέν προ του δικαίου*», είχε υποστηριχθεί στον *Κρίτωνα* (54 b 5).

Εφόσον έχουν τεθεί με τον κατάλληλο σχεδιασμό και την περιουλογογή («*κειμένους ορθώς*») οι νόμοι, καθήκον του πολιτικού είναι η εναρμόνιση και ο συντονισμός όλων των δράσεων στο πλαίσιο και το πνεύμα των τεθειμένων νόμων. Εξ ου και η συνάφεια της ιδέας για τον ρόλο του πολιτικού ως υφαντή, ώστε να καταστεί δυνατή η κατάσταση μιας ιεραρχίας ή συναρμογής των διαφόρων τεχνών, επαγγελμάτων και δράσεων στην κοινωνία των πολιτών.

Εδώ ο Πλάτων προσφέρει τον πληρέστερο συγκριτικά ορισμό της πολιτικής σύμφωνα με το υπόδειγμα της υφαντικής τέχνης («*κατά το υφαντικής παράδειγμα*»): η πολιτική γράφει είναι «*η πασών τούτων άρχουσα*» και «*των νόμων και συμπάντων των κατά πόλιν επιμελουμένην και πάντα συνυφανουσα ορθότατα*» (*Πολιτικός* 305e).

Η αντίληψη του πολιτικού ηγέτη ως υφαντή και της πολιτικής ως κατεξοχήν υφαντικής τέχνης υποδηλώνει ίσως την ιδέα ότι πρέπει να την εκλαμβάνουμε ως ένα έργο τέχνης, έναν καμβά πάνω στον οποίο εξυφανόνται οι μορφές και τα σχήματα, οι δομές και οι διαδικασίες της πολιτικής συνεργασίας ή και της θεμιτής αντιπαράθεσης εντός του κοινωνικοπολιτικού πλέγματος. Όπως ανέφερε, εξάλλου, ο ίδιος ο Πλάτων στην *Πολιτεία*, οι συνειδητοί πολιτικοί αντιλαμβάνονται κάποτε το έργο τους σαν αυτό του ζωγράφου απέναντι στον πίνακα του: «*λαβόντες, ην δ' εγώ, ώσπερ πίνακα πόλιν τε και ήθη ανθρώπων...*» (501 a).

Η αντίληψη της πολιτικής ως ένα ή μάλλον το μείζον έργο τέχνης μιας πολιτικής κοινωνίας δεν πρέπει να εκπλήσσει, όταν υποβάλλεται εμμέσως πλην σαφώς από έναν καλλιτέχνη όπως ο Πλάτων ο οποίος, βεβαίως, απέφυγε συστηματικά να ομολογήσει αυτή την κλήση του ή αρετή. Ίσως γιατί εν τέλει «*ο καλλιτέχνης που υπήρχε μέσα του δεν μπορούσε να εκτοπίσει τον φιλόσοφο*».³⁸

38. Γρ. Βλασιός, *Σωκράτης: ειρωνευτής και πηκός φιλόσοφος*, ό.π., σ. 100. Εξάλλου, ο αίδιος ήρωάς του, ο Σωκράτης, δεν ήταν μόνο γιος γλύπτη, αλλά ήταν και ο ίδιος γλύπτης—αν πιστέψουμε τον Διογένη Λαέρτιο—οπότε γνώριζε τα μυστικά της τέχνης εκ των έδων (Αλ. Νεχαμάς, *Η τέχνη του Βίου, Σωκρατικοί στοχασμοί: από τον Πλάτωνα στον Φουκά*, ό.π., σ. 114). Τούτο, πέρα από το ενδεχόμενο ο ίδιος ο Σωκράτης, όπως αυτός εμφανίζεται στους *Διαλόγους* του Πλάτωνα, να μην είναι τελικά παρά ένα μείζον καλλιτέχνημα και φιλοσοφικό δημιούργημα του τελευταίου.

Πολιτική σύνθεση

Κοντολογίς, η συνύφανση και ο εναρμονισμός της κοινωνικής συμβίωσης είναι ιδιαίτερα δύσκολη και απαιτητική υπόθεση. Όχι μόνο λόγω της πολυπλοκότητας των στοιχείων και της περιπλοκότητας των διαδικασιών, όσο κυρίως λόγω της ανάγκης εναρμόνισης αντιτιθέμενων συμφερόντων, αντιφατικών τάσεων και διαθέσεων. Πάνω απ' όλα, μείζων πρόκληση για την πολιτική τέχνη και επιστήμη είναι η συμφιλίωση ή εναρμόνιση, η αμοιβαία εξισορρόπηση των βαθύτερων τάσεων και ροπών στην πόλη αφενός για ριζική αλλαγή και αφετέρου για συντήρηση και σταθερότητα. Αν η πρώτη αφεθεί ανεξέλεγκτη με το στοιχείο της τόλμης, της καινοτομίας και της ριζοσπαστικότητας που τη διακρίνουν, μπορεί να οδηγήσει σε αστάθεια και συγκρούσεις, ακόμην και σε αγριότητα ή βία. Αν η δεύτερη επίσης δεν μετριαστεί, μπορεί να επιφέρει στατικότητα, συντηρητισμό, ακόμην και μαλθακότητα και τελικά υποδούλωση όχι μόνο στο εκάστοτε ισχύον αλλά στο ευτελές και το ανυπόφορο.

Έργο του γνήσιου πολιτικού είναι, συνεπώς, η εξισορρόπηση και η στάθμιση, η συνύφανση αυτών των δύο αντιφατικών τάσεων και ορμών στην κοινωνική δομή για το κοινό καλό. Τούτο δε θα επιτευχθεί με τον συνδυασμό της τόλμης και της σωφροσύνης (*«κοινωνείν ήθους ανδρείου και σώφρονος»*, Πολιτικός, 308 e).

Έτσι, η πολιτική τέχνη και επιστήμη, σύμφωνα με την τρίτη και πιο πρόσφορη μεταφορική ιδέα που ανευρίσκεται στο έργο του Πλάτωνος, γίνεται αντιληπτή ως μια ικανότητα *ευθυπλοκίας*. Αυτή καθιστά δυνατή τη *«δημιουργία αρμονικής συνύπαρξης και συντελεί στον αμοιβαίο μετριασμό του παράτολμου και του διστακτικού χαρακτήρα»*.³⁹ Η πολιτική σύνθεση, ως αρετή συνύφανσης, μπορεί να οδηγήσει στην κατάρτιση του πιο υπέροχου πλάσματος (*«μεγαλοπρεπέστατον υφασμάτων»*) στη δημόσια σφαίρα: ενός δημόσιου βίου δίκαιου και ευτυχισμένου, εξισορροπώντας και προάγοντας την ασφάλεια και την ελευθερία. Αλλά, εν τέλει, και στην ευδαιμονία και την ποιότητα ζωής (το ευ ζην) των πολιτών.

Το έργο αυτό αποτυπώνεται καλύτερα με τη μεταφορική αντίληψη του πολιτικού ως υφαντή, την πληρέστερη από τις τρεις ιδέες ή υποδείγματα που εκθέτει στον *Πολιτικό του* ο Πλάτων. Όπως αναφέρεται στο χωρίο 311 c που οριοθετεί και τον κολοφώνα του διαλόγου, τελικά ο απώτερος σκοπός της

39. Κ. Καστοριάδης, *Ο Πολιτικός του Πλάτωνα, Επτά Σεμινάρια στις EHESS*, ό.π., σ. 107.

«πολιτικής πράξεως» δεν είναι παρά η «ευθυπλοκία» με βάση «το των ανδρείων και σωφρόνων ανθρώπων ήθος». Αφού σχεδιαστεί και καταρτιστεί το «μεγαλοπρεπέστατον υφασμάτων και άριστον», μέσα σε αυτό το πλέγμα των εναρμονισμένων κοινωνικοπολιτικών σχέσεων θα συνέχεται και θα ευδαιμονεί η πολιτεία: «... συνέχη τούτω τω πλέγματι, και καθ' όσον ευδαίμονι προσήκει γίγνεσθαι πόλει τούτου μηδαμιά μηδέν ελλείπουσα άρχη τε και επιστατή».

Εν κατακλείδι, η πραγματεία αυτή (*Πολιτικός*) του Πλάτωνος ίσως δεν στάθηκε τόσο γνωστή και διάσημη ανά τους αιώνες όσο η *Πολιτεία* [Hauptwerk], αλλά θέτει ζητήματα και εγείρει προβληματισμούς που όχι μόνο επηρέασαν μεταγενέστερους στοχαστές και φιλοσόφους, αλλά εξακολουθούν, με την κατάλληλη ανάλυση και ερμηνεία τους, να διατηρούν τη σημασία τους και σήμερα.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ

RICHARD GUNTHER - P. NIKIFOROS DIAMANDOUROS - DIMITRI A. SOTIROPOULOS (επιμ.), *Democracy and the State in Southern Europe*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2006, 433 σελ.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1980 υπήρχαν πολλά βιβλία των οποίων ο τίτλος περιείχε τον γεωγραφικό όρο «Νότια Ευρώπη». Η περιοχή αυτή είχε προκαλέσει το ενδιαφέρον των αναλυτών λόγω της κατάρρευσης των δικτατοριών της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας στα μέσα της δεκαετίας του 1970. Στη συνέχεια η παραγωγή τέτοιων βιβλίων επισκιάστηκε από το ενδιαφέρον για την αλλαγή καθεστώτων στην Ανατολική Ευρώπη. Τι νόημα έχει λοιπόν η έκδοση ενός βιβλίου για τη δημοκρατία στη Νότια Ευρώπη;

Η μετάβαση στη δημοκρατία στις νοτιοευρωπαϊκές χώρες είχε αποτελέσει την αφορμή για να τεθούν ξανά παλαιά θέματα της πολιτικής ανάλυσης –όπως το πώς και σε τι οφείλεται η κατάρρευση πολιτικών καθεστώτων, τι είναι και πώς γίνεται ο εκδημοκρατισμός– καθώς και καινούργια, όπως το πώς και πότε εδραϊώνεται μια δημοκρατία και ποια ποιότητα έχει αυτή μετά την εδραίωσή της. Χάρη στις μελέτες για τη Νότια Ευρώπη οι αναλυτές είχαν στη διάθεσή τους τις πρώτες προσεγγίσεις σε τέτοια θέματα, τα οποία έγιναν εξαιρετικά επίκαιρα με τις αλλαγές στην Ανατολική Ευρώπη το 1989 και παραμένουν στο κέντρο της συγκριτικής πολιτικής ανάλυσης μέχρι σήμερα.

Το πολύ ενδιαφέρον συλλογικό έργο *Democracy and the State in Southern Europe* συνοψίζει τη διεθνή (ή μάλλον, καλύτερα, την αγγλοσαξονική) βιβλιογραφία για τα θέματα αυτά και επεκτείνεται σε νέα ερωτήματα. Διευρύνει τον χρονικό ορίζοντα της ανάλυσης ανατρέχοντας στις πρώτες μεταπολεμικές δεκαετίες, οι οποίες ήταν ιδιαίτερα σημαντικές για τη διαμόρφωση της ιταλικής δημοκρατίας, αλλά και για τον μετασχηματισμό των αυταρχικών καθεστώτων και των κοινωνιών της Ισπανίας και της Πορτογαλίας και τις μεταγενέστερες εξελίξεις στην Ελλάδα. Οι συγγραφείς σχολιάζουν με συστηματικό τρόπο ποιες επιπτώσεις είχαν στη δομή και τις λειτουργίες των τεσσάρων

νοτιοευρωπαϊκών κρατών, τρεις μεγάλες διαδικασίες: ο εκδημοκρατισμός, ο κοινωνικο-οικονομικός εκσυγχρονισμός και εξευρωπαϊσμός (αν και στον τελευταίο, που είναι πιο πρόσφατος, δίνεται μικρότερη έμφαση). Σχολιάζουν επίσης, σε ξεχωριστά κεφάλαια το καθένα από τα οποία αναφέρεται και στις τέσσερις χώρες, ποιες επιπτώσεις είχε ο εκδημοκρατισμός σε θεσμούς όπως η δικαιοσύνη και η δημόσια διοίκηση, καθώς και σε διάφορους τομείς κρατικής πολιτικής: δημοσιονομική, κοινωνική και περιβαλλοντική πολιτική.

Στο εισαγωγικό κεφάλαιο, οι Νικηφόρος Διαμαντούρος, Richard Gunther, Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος και Edward E. Malefakis παρουσιάζουν το θεωρητικό πλαίσιο, το οποίο υιοθετεί έννοιες και υποθέσεις εργασίας της αγγλοσαξονικής παράδοσης της συγκριτικής πολιτικής και του νέου ρεύματος του «ιστορικού θεσμοισμού» ή της «ιστορικής θεσμικής ανάλυσης» [historical institutionalism]. Αναλύουν το πόσο «βαριά» και ταυτόχρονα «αδύναμα» υπήρξαν τα κράτη της Νότιας Ευρώπης, ποια είναι η κληρονομιά που τους άφησε ο αυταρχισμός των περασμένων δεκαετιών και πόσο, παρόλα αυτά, έχουν συγκλίνει προς τα κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Στο δεύτερο κεφάλαιο, ο Francis G. Castles τεκμηριώνει με τη χρήση στατιστικών χρονοσειρών αυτήν τη σύγκλιση στον τομέα του κράτους πρόνοιας, εξετάζοντας πρώτα τις επιπτώσεις των δικτατοριών και μετά του εκδημοκρατισμού στις κοινωνικές δαπάνες στις τέσσερις χώρες. Στο δικό τους κεφάλαιο για το ίδιο θέμα, οι Marisol Garcia και Νεόβη Καρακατσάνη δείχνουν σε ποιους τομείς η κοινωνική πολιτική στη Νότια Ευρώπη είναι υπολειμματική, στον βαθμό που η κοινωνική προστασία επηρεάζεται από την αποσπασματικότητα και τον πελατειακό χαρακτήρα των κοινωνικών παροχών και συνεχίζει να στηρίζεται στον ρόλο της οικογένειας. Στο τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου, οι Pedro C. Magalhaes, Carlo Guarnieri και Γιώργος Καμίνης αναφέρονται στη δικαστική εξουσία και συγκρίνουν τις τέσσερις χώρες ως προς την κληρονομιά που άφησαν οι δικτατορίες στην απονομή της δικαιοσύνης, τις απόπειρες μεταρρύθμισής της, τη σχέση των δικαστηρίων με τους υπόλοιπους θεσμούς και την ενεργοποίηση και εμπλοκή των δικαστών στην πολιτική, σε περιπτώσεις διαφθοράς.

Στο πέμπτο κεφάλαιο ο Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος υποστηρίζει ότι στο παρελθόν οι τέσσερις χώρες είχαν κρατικές γραφειοκρατίες με κοινά χαρακτηριστικά τα οποία περιλαμβάνονταν σε έναν «ιδεότυπο» του νοτιοευρωπαϊκού κράτους, ερμηνεύει την πολιτικοποίηση του κρατικού μηχανισμού και τονίζει πως ο εκδημοκρατισμός και η μεταρρύθμιση της δημόσιας διοίκησης δεν προχώρησαν τόσο όσο συνέβη σε άλλους θεσμούς των νέων δημοκρατικών καθεστώτων της Νότιας Ευρώπης. Στο επόμενο κεφάλαιο, οι Ivan

Llamazares και Gary Marks επιχειρηματολογούν ότι στη Νότια Ευρώπη ο εξευρωπαϊσμός και η διοικητική αποκέντρωση έχουν μεταβάλει τις «δομές των πολιτικών ευκαιριών» και έχουν μετασηματίσει τις περιφέρειες των κρατών. Με άλλα λόγια, δεν έχουν περιοριστεί μόνο στη δημιουργία πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, αλλά έχουν συμβάλει και στην ενδυνάμωση περιφερειακών ταυτοτήτων, όπως στην Καταλωνία και στη Χώρα των Βάσκων.

Στο έβδομο κεφάλαιο, οι Geoffrey Pridham και Jose Magone αναλύουν τις επιπτώσεις των πολιτικών και οικονομικών μεταβολών στην περιβαλλοντική πολιτική και δέχονται ότι, παρόλο που διαχρονικά υπάρχει πρόοδος, οι τέσσερις χώρες υπολείπονται συγκριτικά με άλλες ως προς την προστασία του περιβάλλοντος. Στο προτελευταίο κεφάλαιο, ο Σταύρος Β. Θωμαδάκης προσφέρει μια ξενάγηση στα δημόσια οικονομικά της Ελλάδας, της Ισπανίας και της Πορτογαλίας κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, αναλύοντας συγκριτικά τις μακροοικονομικές επιδόσεις, τις δημόσιες δαπάνες και τα έσοδα και ειδικότερα τη σύνθεση των εσόδων από τη φορολογία. Στο κεφάλαιο των συμπερασμάτων, οι Richard Gunther και Νικηφόρος Διαμαντούρος επανέρχονται στο μοτίβο της κληρονομιάς των αυταρχικών καθεστώτων και των μεγάλων μεταβολών που ακολούθησαν την πτώση των καθεστώτων αυτών στη Νότια Ευρώπη. Η σταδιακή σύγκλιση των νοτιοευρωπαϊκών κρατών με εκείνα της Δυτικής Ευρώπης, χάρη στον εκδημοκρατισμό, τον κοινωνικο-οικονομικό εκσυγχρονισμό και τον εξευρωπαϊσμό, αποτελεί βασική θέση του βιβλίου.

Συμπερασματικά το βιβλίο αυτό συστηματοποιεί με πολύ καλό τρόπο μια μεγάλη συζήτηση για τον εκδημοκρατισμό, αποτελώντας ταυτόχρονα μια εισαγωγή σε νέες αναζητήσεις για το πώς μεταβάλλονται το κράτος και οι κρατικές πολιτικές μετά την εδραίωση της δημοκρατίας. Έχει πάντως σημασία να τονιστεί ότι για τους επιμελητές η σύγκριση μεταξύ των κρατών της Νότια Ευρώπης δεν περιορίζεται μόνο στις παρόμοιες διαχρονικές μεταβολές σε όλα τα κράτη, αλλά περιλαμβάνει και τις διαφορές ανάμεσα σε αυτά. Το βιβλίο, με αφορμή τη συγκριτική ανάλυση των κρατών της Νότιας Ευρώπης, ανοίγει δρόμους νέας έρευνας με έμφαση στο αν τα κράτη σήμερα καρκινωβατούν ή προσαρμόζονται γρήγορα στις προκλήσεις και τις αλλαγές που προκύπτουν από τους μεγάλους μετασχηματισμούς της εποχής μας. Η έκδοση είναι προσεγμένη, περιλαμβάνει πάρα πολλούς συγκριτικούς και διαχρονικούς πίνακες με στοιχεία, καθώς και ένα εκτεταμένο (και πολύ χρήσιμο) ευρετήριο.

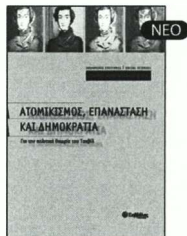
Κυκλοφορούν από τις εκδόσεις Σαββάλας

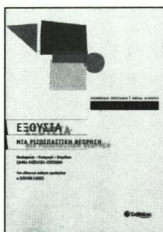
Micheline R. Ishay
Η ιστορία των δικαιωμάτων του ανθρώπου
Από την αρχαιότητα έως την εποχή της παγκοσμιοποίησης
 Πρόλογος: Ανδρέας Τάκης
 Σελ.: 656 Λ.Τ.: 29,70€

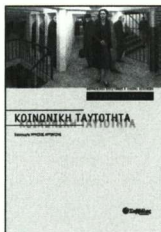
Ian Gough
Η πολιτική οικονομία του κοινωνικού κράτους
 Σελ.: 288 Λ.Τ.: 17,70€

Σταύρος Κωνσταντακόπουλος
Ατομικισμός, επανάσταση και δημοκρατία
Για την πολιτική θεωρία του Τοκβιλ
 Σελ.: 208 Λ.Τ.: 14,70€

Steven Lukes
Εξουσία
Μια ριζοσπαστική θεώρηση
 Μτφ.-Εισ.-Επιμ.: Σοφία Καϊτατζή-Τουίλιακ
 Σελ.: 304 Λ.Τ.: 19,70€

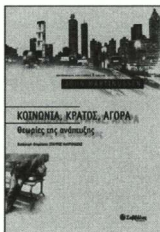
Richard Jenkins
Κοινωνική ταυτότητα
Εισαγωγή: Χρήστος Λυριντζής
 Σελ.: 312 Λ.Τ.: 19,70€

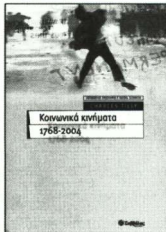
Max Weber
Οικονομία και κοινωνία
 Μτφ.-Εισ.-Επιμ.: Θανάσης Γκούρας
Α΄ τόμος: Κοινωνιολογικές έννοιες
 Σελ.: 688 Λ.Τ.: 29,70€
Β΄ τόμος: Κοινότητες
 Σελ.: 264 Λ.Τ.: 19,70€
Γ΄ τόμος: Κοινωνιολογία της θρησκείας, θρησκευτικές κοινότητες
 Σελ.: 496 Λ.Τ.: 27,70€
ΣΤ΄ τόμος: Η πόλη
 Σελ.: 272 Λ.Τ.: 19,70€

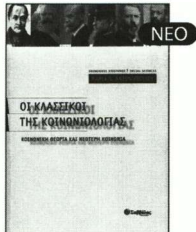
Αθήνα: Ζ. Πηγής 18, τηλ.: 210 33 01 251
 Θεσσαλονίκη: Β. Ηρακλείου 47, τηλ.: 2310 270 226
 www.savallas.gr

John Martinussen
Κοινωνία, κράτος, αγορά
Θεωρίες της ανάπτυξης
Εισ.-Επιμ.: Στ. Μαυρουδέας
Σελ.: 592 Λ.Τ.: 27,70€

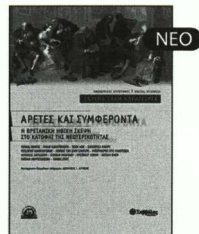
Charles Tilly
Κοινωνικά κινήματα
1768-2004
Σελ.: 416 Λ.Τ.: 19,70€

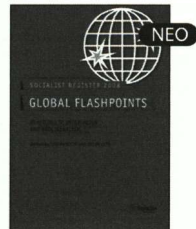
Μαρία Ν. Αντωνοπούλου
Οι κλασικοί της κοινωνιολογίας
Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία
Σελ.: 552 Λ.Τ.: 26,70€

Gargi Bhattacharyya
Σεξουαλικότητα και κοινωνία
Σύγχρονες προσεγγίσεις
Μητ.: Πάρις Μπουράκις
Σελ.: 320 Λ.Τ.: 17,70€

Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα
Άρετες και συμφέροντα
Η βρετανική ηθική σκέψη στο κατώφλι της νεωτερικότητας
Μητ.-Επιμ.-Επιμέτρο.: Διονύσιος Γ. Δρόσος
Με πρωτότυπα κείμενα των:
Χοχης, Κάνγκουορντ, Λοκ, Χιουμ,
Σμιθ, Φέργκουσον, Ρηντ κ.ά.
Σελ.: 608 Λ.Τ.: 29,70€

Leo Panitch & Colin Leys (επιμ.)
Socialist Register 2008
Global Flashpoints
Reactions to imperialism and neoliberalism
Σελ.: 432 Λ.Τ.: 19,70€

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΣ, *«Δίκαιη Αντιπροσώπηση»*: Θεωρητική προσέγγιση, μαθηματική θεμελίωση και πρακτική εφαρμογή στην περίπτωση της Ελλάδας, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, 2008, 292 σελ., επιβλέπων καθηγητής: Ηλίας Νικολακόπουλος.

Σύμφωνα με τη σχετική κλασική βιβλιογραφία, το εκλογικό σύστημα βρίσκεται σε ουσιαστική αμφίδρομη σχέση με την ίδια τη διαμόρφωση του πολιτικού και κομματικού συστήματος συνιστώντας, κατά τον A. Lijphart, «το πιο βασικό στοιχείο της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας». Η παραπάνω διαπίστωση υποδεικνύει και τη σημασία της διεξοδικής μελέτης των εκλογικών συστημάτων ως ξεχωριστού κλάδου η οποία, όμως, μόνον τα τελευταία χρόνια θα μπορούσε να θεωρηθεί σχετικά ικανοποιητική. Σε αυτό το γεγονός έχει άλλωστε συντελέσει η έντονη πολυμορφία των σύγχρονων εκλογικών συστημάτων που δυσχεραίνει σημαντικά τη μελέτη τους· παράλληλα όμως την καθιστά προνομιακό χώρο για εφαρμογή των μαθηματικών. Η αναζήτηση της «δίκαιης» αντιπροσώπησης (με κύριο πεδίο εφαρμογής την Ελλάδα) συνοδευόμενη από την κατά βήμα μαθηματική θεμελίωση, που εμπλουτίζεται σημαντικά με το επισυναπτόμενο παράρτημα, αποτελούν το βασικό αντικείμενο της διατριβής.

Στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρείται μια αναδρομή στην ιστορία των εκλογικών διαδικασιών. Αρχικά αναφέρονται τα αρχαία συστήματα άμεσης δημοκρατίας (Αθήνα, Ρώμη, Σπάρτη) και οι κανονισμοί εκλογής ή λήψης απόφασης που υιοθέτησαν. Ξεχωριστή αναφορά γίνεται στις εκλογικές πρακτικές της ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας που εν πολλοίς καθόρισαν τις διαδικασίες της νεότερης εποχής. Στη συνέχεια, παρουσιάζονται και οι πρώτες μορφές γενίκευσης των αντιπροσωπευτικών θεσμών αρχικά στην Αγγλία και στη συνέχεια στη Γαλλία και στις ΗΠΑ στα τέλη του 18ου αιώνα και υπό το πρίσμα του Διαφωτισμού. Σε αυτό το σημείο γίνεται μια ανάλυση των σημαντικών επισημάνσεων του De Borda και του Condorcet που πρώτοι υπέδειξαν τον

προβληματικό χαρακτήρα του πλειοψηφικού, ανοίγοντας έτσι τη συζήτηση περί αναλογικής αντιπροσώπευσης.

Το αίτημα της «δικαίας» αντιπροσώπευσης στις ΗΠΑ απασχόλησε από την αρχή και για ενάμισο σχεδόν αιώνα τους πολιτικούς του νεοσύστατου αμερικανικού κράτους, καθώς ανέκυπτε το ζήτημα πόσες έδρες θα δικαιούται κάθε πολιτεία στη Βουλή των Αντιπροσώπων. Οι μέθοδοι κατανομής που αναπτύχθηκαν κατά την πολυετή αυτή συζήτηση (Hamilton, Jefferson, Lowndes, Dean, Adams, Webster, Hill) –κάποιες από τις οποίες συμπίπτουν με τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές– και οι οποίες περιγράφονται στη μνημειώδη μονογραφία *Fair Representation* των Balinsky και Young (1982), αναλύονται περαιτέρω στο δεύτερο κεφάλαιο της διατριβής.

Στο τρίτο κεφάλαιο, μετά την εξιστόρηση της πορείας υιοθέτησης της αναλογικής στην Ευρώπη, επιχειρείται η συστηματοποίηση της μελέτης των εκλογικών συστημάτων μέσα από τη σύγκριση και την ανάλυση των βασικών παραγόντων που τα επηρεάζουν (μέθοδος κατανομής-εκλογική φόρμουλα, μέγεθος και είδος εκλογικών περιφερειών, δομή ψηφοδελτίου) και με βασικό (αλλά όχι μοναδικό) εργαλείο τη χρήση των δεικτών δυσαναλογίας που κατά καιρούς έχουν προταθεί στη διεθνή βιβλιογραφία. Από την ανάλυση και την εφαρμογή σε 25 χώρες με μεγάλη εκλογική παράδοση προκύπτουν τα συμπεράσματα ότι απόλυτα δίκαιη κατανομή με οποιαδήποτε μέθοδο είναι πρακτικά αδύνατο να υπάρξει και ότι ο τυπικός διαχωρισμός των εκλογικών συστημάτων σε *πλειοψηφικά*, *αναλογικά* και *ενδιάμεσα* με βάση μόνον τον μηχανισμό κατανομής των εδρών είναι ελλιπής και ελάχιστα διαφωτιστικός. Επιπλέον, με βάση την πρόσφατη βιβλιογραφία, εξετάζεται η σχέση των εκλογικών συστημάτων με τα πολιτικά και τα κομματικά συστήματα. Το εκλογικό σύστημα, δηλαδή, θεωρείται όχι μόνο ως αίτιο διαμόρφωσης αλλά και ως παράγωγο του πολιτικού συστήματος.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, η διατριβή επικεντρώνεται στην ελληνική εκλογική πολιτική. Η ενότητα της σύγχρονης ελληνικής εκλογικής νομοθεσίας μπορεί να χωριστεί σε 3 περιόδους: 1) από την πρώτη αναλογική του 1926 ως την τελευταία παραλλαγή του πλειοψηφικού το 1956 (με τη συχνή εναλλαγή αναλογικών και πλειοψηφικών συστημάτων)· 2) από το 1958 ως το 1985 με αναλογικά συστήματα που όμως επέφεραν την ωφέλεια των μεγάλων κομμάτων –και κυρίως του πρώτου– εις βάρος των μικρών («ενισχυμένη αναλογική»)· και 3) από το 1989 έως σήμερα που παρά τη διατήρηση (με εξαίρεση το διάστημα 1989-1990) των ευνοϊκών για το πρώτο κόμμα ρυθμίσεων, ιδιαίτερη σημασία δόθηκε στην αύξηση της εκπροσώπησης των μικρών κομμά-

των. Τόσο από την εφαρμογή των δεικτών δυσαναλογίας όσο και από την επιμέρους ανάλυση των επιπτώσεων των συστημάτων στην αντιπροσώπευση κάθε κόμματος, φαίνεται ότι η μετάβαση από τη μία περίοδο στην άλλη δίνει την εικόνα της μετατροπής των εκλογικών συστημάτων σε όλο και αναλογικότερες (κατά μέσο όρο) μορφές, χωρίς όμως ποτέ να έχει προσεγγιστεί στην ουσία (ούτε καν υποθετικά) η ιδεατή αναλογικότητα. Μπορούμε έτσι να καταλήξουμε στη γενικότερη διαπίστωση-εντύπωση περί συνεχούς εφαρμογής ενός σταθερού «ημι-αναλογικού» συστήματος, παρά τις επιμέρους μεταβολές. Σημαντικότερος παράγοντας γι' αυτό είναι ο αριθμός και το είδος των ελληνικών πρωτοβάθμιων εκλογικών περιφερειών.

Ιδιαίτερη έμφαση τέλος, δίνεται στα συστήματα της τρίτης περιόδου και κυρίως στον νόμο του 2004 και στην τροποποίησή του το 2008 με την αύξηση του πλειοψηφικού χαρακτήρα και την περαιτέρω priμοδότηση του πρώτου εκλογικού συνδυασμού με 10 επιπλέον έδρες (που πλέον αναφέρεται μόνο στα αυτοτελή κόμματα). Πρόκειται για την αναζήτηση της «χρυσής τομής» (έστω και με τρόπο άκομψο ή πρόχειρο) ανάμεσα στην αναλογική και το πλειοψηφικό, με την πρόβλεψη δηλαδή τόσο μιας αρκετά αναλογικής εκπροσώπησης για όσα κόμματα περνούν το όριο του 3% όσο και της διευκόλυνσης σχηματισμού αυτοδύναμης κυβέρνησης από το πρώτο κόμμα. Παρόλα αυτά, η εφαρμογή του εν λόγω συστήματος καταλήγει σε αρκετές περιφέρειες στην καταστρατήγηση των τοπικών συσχετισμών, φαινόμενο που παρατηρείται διαρκώς ήδη από το 1926, και το οποίο είναι ιδιαίτερα έντονο κατά την 3η περίοδο. Ανοιχτό ερώτημα της διατριβής, ως έναυσμα για τη συνέχεια της έρευνας, είναι η μελέτη εναλλακτικών μεθόδων με σκοπό τον περιορισμό αυτής ακριβώς της καταστρατήγησης.

Π. ΚΟΥΣΤΕΝΗΣ

Μόλις κυκλοφόρησε

ERIC HOBBSBAWM

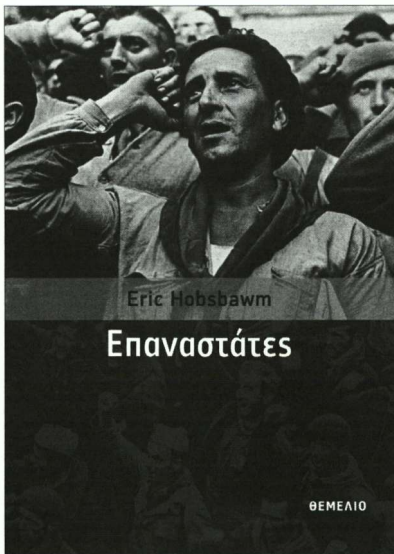
ΕΠΑΝΑΣΤΑΤΕΣ

Μετάφραση:
ΠΑΡΙΣ ΜΠΟΥΡΛΑΚΗΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ

ISBN 978-960-310-338-7

Σελίδες 304

Κορυφαίος ιστορικός, ο Eric Hobsbawm έχει αφιερώσει μεγάλο μέρος του έργου του στη μελέτη της ιδέας και της πρακτικής των επαναστάσεων ως μέσο για κοινωνικές αλλαγές. Αυτή η εξαιρετική συλλογή δοκιμών καλύπτει όλες τις όψεις της επανάστασης, όπως η ιστορία του κομμουνισμού, η φύση του αναρχισμού, η επιρροή του Μαρξ και του Λένιν, τα αντάρτικα κινήματα και η πάλη των τάξεων. Γραμμένο με τόλμη και πάθος, το βιβλίο αυτό είναι αποφασιστικής σημασίας για να κατανοήσουμε ένα σημαντικό κομμάτι της ιστορίας του 20ού αιώνα.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092

<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο. Οι εργασίες που υποβάλλονται δεν πρέπει να έχουν δημοσιευτεί (με οποιαδήποτε μορφή, ολικώς ή μερικώς) σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο, και θα πρέπει να ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας, όπως η επαρκής σύνδεση με την τρέχουσα διεθνή βιβλιογραφία. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν θα το δημοσιεύσουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο είναι υποχρεωτική. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε Word. Η έκταση του κειμένου δεν πρέπει να ξεπερνά τις 9.000 λέξεις, περιλαμβανομένων των υποσημειώσεων, των πινάκων και της βιβλιογραφίας.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες. Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος, σε ξεχωριστή σελίδα και με συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτή της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα. Πίνακες και γραφήματα (σε Excel ή Tiff) με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται από περίληψη έως 120 λέξεις στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, την επαγγελματική ιδιότητα, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την ανώνυμη αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει τον χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να πάρουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής. Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Executive Board P. Valianos, N. Marantzidis, G. Moschonas, El. Nicolacopoulos, G. Pagoulatos, S. Seferiades, D.A. Sotiropoulos, A. Huliaras

Coordination Gr. Molyvas - A. Huliaras

Scientific Board M. Agelidis, N. Alivizatos, Th. Veremis, Y. Voulgaris, P. Getimis, D. Gravaris, N. Demertzis, G. Dertilis, N. Diamandouros, P. Kazakos, El. Katsoulis, P. Kitromilides, Th. Couloumbis, D. Kyrtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, L. Louvi, C. Lyrantzis, D. Madianou, A. Makridimitris, G. Mavrogordatos, A.-Y. D. Metaxas, N. Mouzelis, El. Nicolacopoulos, M. Pantelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarchis, A. Rigos, C. Rozakis, P. Sourlas, C. Spanou, M. Spourdalakis, K. Stamatis, K. Tsoukalas, L. Tsoukalis, K. Ifantis, A. Fatouros, A. Fragoudaki, D. Charalambis, Th. Chadjipandelis

Address Hellenic Political Science Association, 19 Omirou Str., 106 72 Athens, Greece, Tel & Fax +30-1-3614298, e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr. Secretariat: E. Tsi-demiadou.

Copyright: Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually. Price 10 Euro. Subscriptions: Individuals 20, Foreign 40, Institutions 100, Students 15. Subscriptions should be sent to HPSA Secretariat.

The *Greek Political Science Review* is member of the Eurozine network (<http://www.eurozine.com>).

EUROZINE

AS A TRIBUTE TO THE MEMORY OF POULANTZAS

Constantine Tsoukalas

Poulantzas is not to be seen as the abstract theorist detached from every-day politics, as a dogmatist imposing a rigid schematization on recalcitrant political realities or as an easy-going reformist. He developed the idea of the relative autonomy of the capitalist state, objecting to widespread shallow instrumental conceptions in his time. The state itself is interpreted in terms of a system of shifting relations formed at the core of social conflict and transformation. By way of paying tribute to his memory the article shows the increasing relevance of his ideas in explicating the forms and role (regulative, ideological and coercive) of state powers in the era of economic globalization.

WHAT KIND OF EUROPE DO GREEK MEMBERS OF PARLIAMENT WANT?

Dimitri A. Sotiropoulos - Spyridoula Nezi - Panayota Toka

While European integration is widely considered a project of elites, from which masses are excluded or abstain, the attitudes of elites towards the European Union are seldom studied. This article is based on an elite survey which took place in 2007 in 18 member-states of the European Union. The analysis refers to the responses of parliamentary elites to three questions: how much do these elites trust European Union institutions and would they agree with the empowerment of such institutions? To what extent do they want the further development of European unification? And do they agree with the formulation of common European policies in selected policy areas? The distribution of attitudes is interpreted on the grounds of the parliamentarians's party affiliation, self-placement on the Left-Right scale and trust in European Union institutions.

EUROPEAN SOCIAL DEMOCRACY IN DECLINE? THE DEVELOPMENT OF ELECTORAL RESULTS 1950-2007

Vivian Spyropoulou

The article seeks to examine the electoral dynamics and the degree of the stability of the European social democratic parties in 15 countries of the European Union from 1950 to 2007. A basic analytical instrument used is the division of the period 1950-2007 in two sub-periods for analysis: a) 1950-1973 and b) 1974-2007, taking the year 1973 as a "turning point". After having studied the electoral results, the first conclusion we reach to is that there is a steady decline in socialdemocrats' electoral influence. This is more obvious for the parties of "classical social democracy". Then, we analyze the party electoral mean change and relative mean change and electoral elasticity. However, the article neither confirms the argumentation of the "electoral end" of Social Democracy, nor strengthens the theory about "small and light electoral crisis".

NON-GOVERNMENTAL ORGANISATIONS AND GRASSROOTS MOVEMENTS: INSTITUTIONAL AND CONFRONTATIONAL ORIENTATIONS

Mihalis Psimitis

The aim of the article is to show that the complex nature of the relationship between grassroots movements and the NGOs lies in the fact that this relation contains elements of reciprocal exclusion and, at the same time, elements of feedback. Consequently, it seems ap-

appropriate to draw a distinction between those NGOs embedded in the general framework of collective action that we define as 'social movement' and those that are decisively outside this framework (the big international NGOs). Many NGOs represent the most institutionally oriented and professionally organized sector of social movements, regarding aspects like networking, decision-making and their relation to institutions. In contrast, grassroots movements make up a different domain which is more conflict-prone oriented and organized in a system of relationships.

"CIVIL SOCIALITY" AND "A SOCIETY OF SOLIDARITY" IN THE CASE OF A VOLUNTARY ASSOCIATION

Katerina Rozakou

This article examines the case of a voluntary association in Greece from an anthropological angle. Instead of using the "civil society" concept, the article employs the analytical category of sociality and focuses on the cultural constitution of social relations. "Civil society" is approached as part of the phenomenon and not as an analytical tool. Moreover, contemporary forms of sociality are related to other forms of extra-domestic sociality which are based on alternative ideologies of disinterestedness. The article suggests the understanding of the phenomenon as a transformation of historical cultural patterns of sociality and not as an indication of a shift that takes place in contemporary Greek social life.

POLITICAL CHOICES AND ETHNIC IDENTITY IN POST-CIVIL WAR KASTORIA

Raymondos Alvanos

The main objective of this article is to present and explain the political choices of the residents of the region of Kastoria during the post-civil war period. By studying of electoral results, the local press, archival material and interviews the "weight" of the historical experiences on the political behaviour of the two basic ethnic groups of the prefecture is examined. The basic argument is that the social and economic parameters of the conflict between the two ethnic groups in combination with the memory of the past traumatic experiences of the 40's were of decisive importance for their political orientation during the post-civil war period.

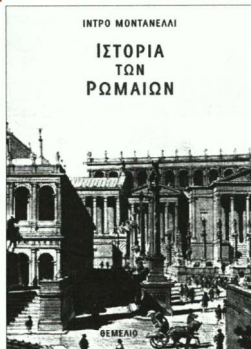
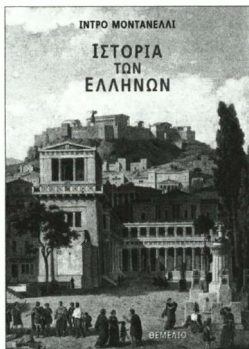

TYPES OF LEADERSHIP IN PLATO'S *POLITICUS**Anthony Makridimitris*

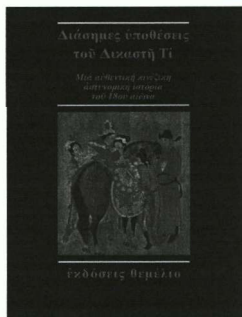
The question of leadership in social affairs has timelessly engaged political and administrative thinking and action. Small wonder then that the responses given to this problem do vary considerably in several domains of collective experience. The conduct of war and military operations, the performance of contemporary business organizations, the functioning of political institutions and the challenges of governance in the public sphere, even religious, ideological or cultural movements and reforms are all connected with or affected by leadership. The latter has been occasionally explained as a matter of art or fortune, as an innate trait of the 'charismatic' personality or as an outcome of coincidence. It has been related with morality and vision, as well as with practical efficiency or even brutal exercise of force. Little attention has been paid, however, to the distinction of the types of leadership discussed in Plato's *Politicus*. The present paper purports to clarify the conceptual significance of the analytical types of leader as shepherd, as therapist and as weaver on the basis of the above platonic dialogue.

<p>Ruth Klüger</p> <p>ΑΡΝΗΣΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ ΒΙΕΝΝΗ - ΑΟΥΣΒΙΤΣ - ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ</p> <p>ΘΕΜΕΛΙΟ</p>	<p>Κυκλοφορεί</p>
	<p>RUTH KLÜGER</p> <p>ΑΡΝΗΣΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ ΒΙΕΝΝΗ - ΑΟΥΣΒΙΤΣ - ΝΕΑ ΥΟΡΚΗ</p>
	<p>Μετάφραση: ΣΟΦΙΑ ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ</p>
	<p>ISBN 978-960-310-331-8 Σελίδες 320</p>
<p>ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092 http://www.themelio-ekdoseis.gr e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr</p>	

Νέες κυκλοφορίες

Ο Ίντρο Μοντανέλλι, μία από τις μεγαλύτερες πένες της ιταλικής δημοσιογραφίας, δεν υπήρξε «επίσημος ιστορικός». Ίσως γι' αυτό και τα ιστορικά του βιβλία γνώρισαν τεράστια επιτυχία, διαβάστηκαν και διαβάζονται από όσους εκτιμούν τη φρεσκάδα μιας αφήγησης που δε χάνει, ούτε για μια στιγμή, την προσοχή του αναγνώστη. Ο Μοντανέλλι περιγράφει τον κόσμο της αρχαίας Ελλάδας αλλά και της αρχαίας Ρώμης με κοφτερή ματιά, χιούμορ και γλαφυρότητα.

ΔΙΑΣΗΜΕΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΔΙΚΑΣΤΗ ΤΙ

Ο Robert van Gulik, βαθύς γνώστης της κινέζικης λογοτεχνίας, παρουσιάζει μια αυθεντική κινέζικη αστυνομική ιστορία του 18ου αιώνα, με κεντρικό ήρωα τον διάσημο πλέον Δικαστή Τι. Το μυθιστόρημα αυτό αποτέλεσε και την πηγή έμπνευσης για τον van Gulik, ώστε να δημιουργήσει, με ήρωα τον Δικαστή Τι, μια αστυνομική σειρά 15 βιβλίων, που συνάντησαν μεγάλη αποδοχή από το αναγνωστικό κοινό παγκόσμια.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ
Σόλωνος 84, τηλ. 210 36 08 180, 210 36 02 646, FAX 210 36 12 092
<http://www.themelio-ekdoseis.gr> e-mail: info@themelio-ekdoseis.gr

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Ομήρου 19, 7ος όροφος - 10672 Αθήνα - τηλ./fax. 210.3614298
e-mail: hpsagr@cc.uoa.gr

Θα ήθελα να γίνω συνδρομητής στην επιθεώρηση

Επώνυμο

Όνομα

Οδός

Πόλη

Τηλέφωνο

Ποσό

Αριθμός

ΤΚ

Ο ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΗΣ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές τον χρόνο – Τιμή τεύχους 10 Ευρώ - Συνδρομές: Εσωτερικού 20 Ευρώ - Εξωτερικού 40 Ευρώ - Οργανισμοί, Τράπεζες, κτλ. 100 Ευρώ - Φοιτητές 15 Ευρώ - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (35 Ευρώ).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Κατερίνα Βλασάκη - Ελισάβετ Τσιδεμιάδου. Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δεν ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους, λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

έκδοση της ελληνικής εταιρείας πολιτικής επιστήμης
ελληνική επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

Με τη σκέψη στο έργο του Πουλαντζά. Για την ανάγκη ανασυγκρότησης μιας θεωρίας του καπιταλιστικού κράτους

Δημήτρης Α. Σωτηρόπουλος - Σπυριδούλα Νέζη -
Παναγιώτα Τόκα

Ποια Ευρώπη θέλουν οι Έλληνες βουλευτές;

Βίβιαν Σπυροπούλου

Η ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία σε κρίση; Η εξέλιξη των εκλογικών μεγεθών (1950-2007)

Μιχάλης Ψημίτης

Μη κυβερνητικές οργανώσεις και κοινωνικά κινήματα βάσης: Θεσμικοί και συγκρουσιακοί προσανατολισμοί

Κατερίνα Ροζάκου

«Κοινωνικότητα» και «κοινωνία αλληλεγγύης» στην περίπτωση ενός εθελοντικού σωματείου

Ραϋμόνδος Αλβανός

Μετεμφυλιακές πολιτικές συμπεριφορές και εθνοτική ταυτότητα στον Νομό Καστοριάς

Αντώνης Μακροδημήτρης

Τύποι ηγεσίας στον Πολιτικό του Πλάτωνος

MD0006025893